

ЖАҲОНГАШТА САЙЁҲ-ОЛИМЛАР

КАРОМИДДИН ГҲЛОЕВ
САБОХАТ БЕРДИЕВА

Київ

Астрахань

Моз

Хурми

К. ГАДОЕВ, С. БЕРДИЕВА **ЖАҲОНГАШТА САЙЁҲ-ОЛИМЛАР**

КАРОМИДДИН ГАДОЕВ
САБОХАТ БЕРДИЕВА

ЖАҲОНГАШТА САЙЁҲ-ОЛИМЛАР

*Буюк географ тадқиқотчилар
ва сайёҳлар ҳақида*

ТОШКЕНТ – «O'ZBEKISTON» – 2012

УДК 910.4(092)
ББК 26.8г
Г13

ЎЗБЕКISTON ҲИҚУДИЙОТИ
АДБИЙОТИ ВА ТАРЖУМАТИ

Тақризчилар:

филология фанлари номзоди Султонмурод ОЛИМ

Республика таълим маркази География фани бўйича
Бош услубчиси Эсонгул НАЗАРАЛИЕВА

Гадоев, Каромиддин.

Г13

Жаҳонгашта сайёҳ-олимлар: Буюк географ тадқиқотчилар ва сайёҳлар ҳақида / К. Гадоев, С. Бердиева. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2011. – 272 б.

И. Бердиева, Сабоҳат

ISBN 978-9943-01-788-7

Рисолада Шарқ ва Ғарб мамлакатларида турли даврларда яшаб ўтган буюк олим ва сайёҳларнинг ҳаёти ва ижоди, жумладан, уларнинг географик билимлар ривожига қўшган ҳиссаси, ёзиб қолдирган асарлари ҳамда амалга оширган саёҳатлари давомида бошдан кечирган саргузаштлари ҳақида қизиқарли маълумотлар келтирилган.

Китоб кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган бўлиб, ундан ўрта умумтаълим мактабларининг география ва табиий фанлар ўқитувчилари, ўқувчилар ва талабалар қўшимча манба сифатида фойдаланишлари мумкин.

УДК 910.4(092)
ББК 26.8г

ISBN 978-9943-01-788-7

© «O‘ZBEKISTON» НМИУ, 2012

МУҚАДДИМА

Инсон дунёга келиши биланок саёҳат қилишга ошиқади ва бутун умри давомида шунга интилиб яшайди. Агар эндигина атак-чечак қилиб юра бошлаган гўдакка назар солсак, у доимо уйдан ташқарига чиқишга интилади. Чунки дунёқараши ҳали шаклланиб улгурмаган бола наздида уйдан кўчага чиқиш ҳам бир саёҳат-да!

Камолга етгани сайин инсонда саёҳат қилишга бўлган интилиш ҳам кучайиб боради. У ўз саёҳатлари давомида олган таассуротларини яқинлари билан ўртоқлашади, баъзилар эса кўрган-кечирганларини қозғозга тушириб, кенг омма билан баҳам кўради. Саёҳат давомида олинган таассуротлар эса кишининг хотирасида бир умрга муҳрланиб қолиши шубҳасиз. Ҳатто, инсоннинг келгуси ҳаёти мазмунини белгилашда ҳам муҳим роль ўйнайди. Бунга инсоният тарихида амалга оширилган географик кашфиётлар мисолида кўплаб далиллар келтириш мумкин.

Дарҳақиқат, дунё тарихида амалга оширилган саёҳатлар ва улар натижасида юзага келган асарлар инсоният ривожининг турли даврлардаги йўналишларини белгилаб берган десак, хато бўлмайди. Чунки Ўрта асрларга келиб астрономия, математика, география, геодезия, картография, биология ва бошқа қатор фанларнинг ривожланиши, денгизчиликнинг тараққий этиши дунёнинг Осиё ва Европадан бошқа қисмларининг кашф қилинишига замин яратди.

Тарихдан маълумки, XV асрнинг ўрталарига қадар амалга оширилган аксарият саёҳатлар савдо қарвонлари ёрдамида Европа ва Осиё ҳудудлари доирасида амалга оширилган. Бунда қадимий «Буюк ипак йўли» муҳим роль ўйнаганини таъкидлаш жоиз. Денгизда эса Европа, хусусан, Италия савдогарлари бирмунча оддий ке-

Қадимий «Буюк ипак йўли» харитаси.

маларда унча узок масофаларга сузмасдан, фақат Шимолий ва Ўрта денгиз оралиғида ўз савдо ишларини юритишган.

Европада денгиз кемачилигидаги сезиларли ривожланиш дунёнинг бошқа қисмларини ўзлаштиришга бўлган уринишларни кучайтиргани, шубҳасиз. Бунинг натижаси ўлароқ амалга ошириладиган қитъалараро саёҳатларнинг мақсад ва моҳияти ҳам тубдан ўзгарди. Милоддан кейинги дастлабки 15 аср давомида амалга оширилган саёҳатларнинг асосий мақсади савдо-сотик учун янги бозорларни қидириб топиш ва ушбу ўзаро савдо алоқаларни ривожлантиришга йўналтирилган эди. Аммо XV асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб амалга оширилган саёҳатлар турли ҳудудлардаги ресурсларнинг ўзлаштирилиши ва савдо-сотикнинг ўсиши билан бир қаторда мустамлакачиликнинг ривожланишига, бойлик орттириш мақсадида янги кашф этилган ерларнинг аёвсиз таланишига, қулчиликнинг ривожланишига ҳам йўл очиб берган.

Турли даврларда амалга оширилган саёҳатларнинг барчасида кашф этилган ерларни ҳамisha илмий жиҳатдан ўрганиш ва тасвирлаш масаласи долзарб бўлган. Бу эса ўз навбатида турли фанларнинг ривожланишида янги босқични бошлаб берди ҳам. Илгариги

Генуялик ва Венециялик савдогарларнинг XV асргача бўлган денгиздаги асосий савдо йуллари.

назарий билимлару тахминларга асосланган географик ва картографик маълумотлар саёҳатлар давомида олиб борилган кузатишлар натижасида амалда ўз тасдиғини топган. Ушбу тадқиқотлар сайёҳ-олимлар яратган кўп сонли асарларда ўз аксини топиб, дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилинган.

Дунё тарихида амалга оширилган буюк географик кашфиётларнинг аксарияти И. Магидович ҳамда В. Магидовичнинг «Географик кашфиётлар тарихидан очерклар» («Очерки по истории географических открытий») номли беш жилдли асарида бирмунча умумлаштирилган ҳолда тасвирланган. Аммо дунё табиий фанлари тараққиётига катта ҳисса қўшган ва қатор саёҳатларни амалга ошириб, қимматли эсдаликларни ёзиб қолдирган сайёҳ-олимларнинг географик мероси тўғрисида ўзбек тилида чоп этилган асарлар санокли. Дунёнинг турли қисмларини кашф этган буюк сайёҳлар ҳаёти ва ижоди, ёзган асарлари, амалга оширган саёҳатлари давомида бошидан кечирган қизиқарли воқеа ҳамда саргузаштларни ўз ичига олган ўзбек тилидаги яхлит манба деярли йўқ, дейиш мумкин.

Шу ўринда Ўзбекистонда география фанининг ривожланишига катта ҳисса қўшган олимлар талайгина эканини таъкидлаб ўтиш

керак. Мазкур рисолада уларнинг барчасини номма-ном санаб ўтишнинг иложини топа олмадик. Аммо Л. Бабушкин, Н. Долимов, О. Пославская, Н. Когай, Р. Раҳимбеков, А. Рафиқов, Л. Алибеков, Р. Ҳодиев, А. Хисомов, А. Соатов, П. Ғуломов, Ш. Зокиров, А. Зайнитдинов ва бошқа устоз олимларимиз Ўрта Осиёнинг, шу жумладан, Ўзбекистоннинг чулу яйловларини ҳамда тоғу тошларини кезиб чиқишганини таъкидлаш ўринли. Улар бу ҳудудларнинг табиий географик хусусиятлари, ресурслари ва келгуси ривожланишининг истиқболлари ҳақида Ўзбекистонда география фани тараккиётида катта роль ўйнаган илмий асарлар яратишган.

Аммо ҳақиқий жаҳонгашта сайёҳ-олим сифатида география фанлари доктори, профессор Ҳ. Ҳасановни тилга олсак, муболаға бўлмас. Устоз ўз умрини география фанига, унинг Ўрта Осиёда ривожланиши тарихини ўрганишга бағишлаган ва ўзбек географ-олимлари ичида биринчи бўлиб бутун дунёни кезиб чиққан. Унинг «Ўрта Осиёлик географ ва сайёҳлар», «Сайёҳ олимлар», «Бобур – сайёҳ ва табиатшунос», «Махмуд Кошғарий» каби китоблари Ўрта Осиёда география фани ривожига катта ҳисса қўшган сайёҳ-олимлар ҳаёти ва фаолиятига бағишланган муҳим асарлардан саналади. Айниқса, унинг 1980 йилда чоп этилган «Сайёҳ олимлар» асарида қирққа яқин ўрта осийлик олимларнинг ҳаёти ва ижоди, уларнинг географик мероси ҳақида батафсил ҳикоя қилиниб, йигирмадан зиёд олимларнинг саёҳатлари ва ёзган географик асарлари ҳақида қисқача айтиб ўтилган.

Ҳиндистондаги Шох Акбар мақбараси.

Ўзбекистонда иқтисодий географиянинг ривожланишига катта ҳисса қўшган ва бу фаннинг мамлакатимиздаги отахонларидан бири география фанлари доктори, профессор З. Акрамов ҳам дунёнинг кўплаб мамлакатларига қилган саёҳатлари давомида олган таассуротларини ёзиб қолдирган. Жумладан, устоз «Испания саёҳатидан лавҳалар», «Европа буйлаб», «Испания йўлларида», «Мустақил Мағриб мамлакатларида (Тунис, Жазоир, Марокаш)» ва «Ҳиндистон лавҳалари» каби илмий-оммабоп асарлар муаллифи ҳамдир.

Профессор Р. Раҳимбековнинг асарларида Ўрта Осиёда экологик ва географик тадқиқотларнинг тарихи ёритилган. А. Ирисов, А. Носиров ва И. Низомиддиновларнинг 1961 йилда чоп этилган «Ўрта Осиёлик қирқ олим» рисоласида ҳам минтақамиз тупроғида яшаб ижод қилган баъзи сайёҳ-олимлар тўғрисида қимматли маълумотлар келтирилади.

Аmmo Ўзбекистон тупроғида туғилиб, ижод қилган олимлар билан бир қаторда Ер шарининг турли қисмларини кашф этиш, уларни турли фанлар нуқтаи назаридан тадқиқ қилишга катта ҳисса қўшган Ғарб ва Шарқнинг бошқа мамлакатларида яшаб ўтган сайёҳ-олимларнинг ҳаёти ҳамда фаолияти ҳақидаги маълумотлар ўқувчиларни бефарқ қолдирмас керак, деб ўйлаймиз.

Птоломейнинг Дунё харитасида Ернинг тасвирланиши.

Ваҳоланки, XV–XVI асрларда амалга оширилган буюк географик кашфиётлар дунёнинг ўша вақтдан кейинги ривожланишини ўзгартириб юборган саёҳатлар эди, деб айтиш мумкин. Маълумки, географлар, сайёҳлар, олимлар узок вақт давомида ўз тадқиқотларию саёҳатларини амалга ошириш учун милодий I–II асрларда яшаб ўтган юнон олими К. Птоломейнинг нисбатан аниқ, аммо барибир баъзи хатоликлардан холи бўлмаган Дунё харитасидан фойдаланишган.

Х. Колумб, А. Веспуччи, Ф. Магеллан, Васко да Гама, А. Тасман, Ж. Кук, Ф. Беллинсгаузен ва бошқа кўпгина сайёҳларнинг амалга оширган географик кашфиётлари натижасида Ер юзининг ўша вақтларгача номаълум бўлган қисмлари ўрганилиб, натижада Дунё харитаси ҳозирги кўринишини олган. Шунингдек, Ибн Баттута, В. Рубрук, Д. Ливингстон, М. Поло, А. Вамбери, А. Гумбольдт ва Н. Пржевальскийларнинг географик тадқиқотлари турли материкларнинг ички қисмлари ўрганилиб, ўша ҳудудларни кенг миқёсда ўзлаштиришнинг бошланишига тўртки бўлган.

Ана шу мақсадда дунё фани ривожини нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эга бўлган географик тадқиқотларни амалга оширган Шарқ ҳамда Ғарб мамлакатларининг таникли сайёҳ-олимлари ҳаёти

Дунё харитасининг ҳозирги кўриниши.

ва ижодига оид қизиқарли лавҳаларни битта рисолага тўплаб, китобхонлар эътиборига ҳавола этишни лозим топдик. Мазкур тўпламга 50 дан ортиқ сайёҳ-олимлар, шу жумладан, Ўзбекистон Миллий университетида узоқ йиллар ёшларга география фани сирларидан сабоқ берган сайёҳ устозлардан баъзи бирлари тўғрисидаги лавҳаларни ҳам киритдик.

Рисолада келтирилган Ўрта Осиёда яшаб ўтган саккизта олимнинг (Ал-Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Носир Хисрав, Заҳириддин Муҳаммад Бобур) географик меросини ёритишда устозимиз Х. Ҳасановнинг «Сайёҳ олимлар» рисоласидаги маълумотлардан фойдаландик. Сайёҳ-олимларга оид маълумотлар ҳозирги замон нуқтаи назаридан шарҳланиб, уларнинг ҳаётидаги қизиқарли тафсилотлар ёритилди. Китобдаги лавҳаларни сайёҳ-олимларнинг яшаб ўтган вақти бўйича хронологик тартибда кенг китобхонлар оммасига мўлжаллаб баён қилишга ҳаракат қилдик.

Муаллифлар

ДУНЁНИ ГЕОГРАФИК ЖИХАТДАН ЎРГАНИШ

ЧЖАН ЦЯН

(? – милоддан аввалги 103 йил)

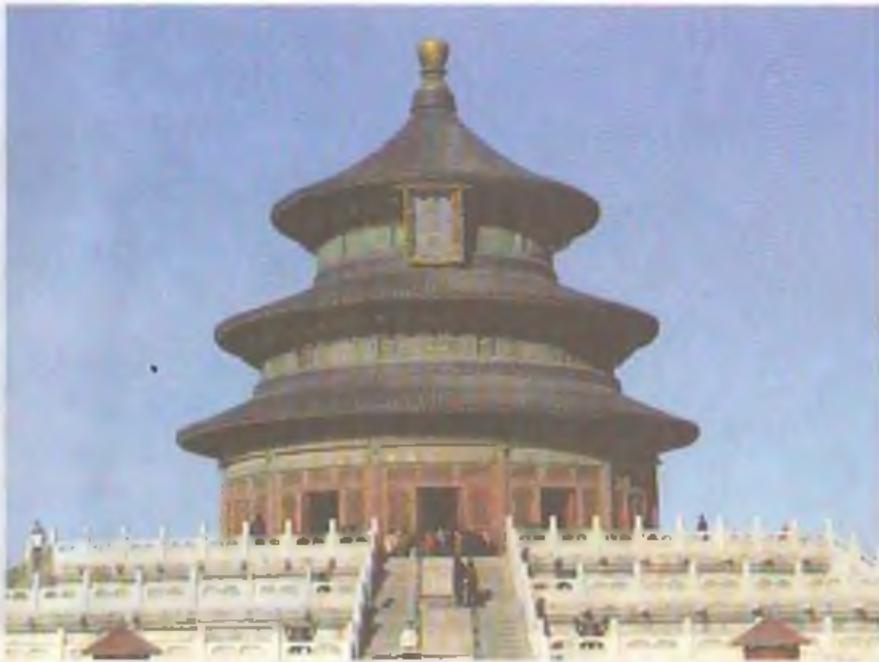

Қадим замонлардан буён Шарқ ва Ғарбни, хусусан, Хитой ва Европани ўзаро боғлаб келган, ушбу йўналишдаги савдо карвонлари учун муҳим аҳамиятга эга бўлган «Буюк ипак йўли» ҳақида кўп эшитганмиз. Аммо мазкур савдо йўлидан қайси вақтдан буён фаол фойдалана бошланганлиги тўғрисидаги маълумотлар кўпчиликни

қизиқтирса керак.

Манбаларга кўра, «Буюк ипак йўли»нинг очилишида милоддан аввалги II асрда яшаган хитойлик дипломат ва сайёҳ Чжан Цяннинг хизматлари катта. Айнан, шу хитой дипломати биринчи бўлиб Тянь-Шань тоғлари оша Хитойдан Ўрта Осиёга саёҳат қилган. Чжан Цяннинг босиб ўтган йўлидан Европа ва Хитой ўртасида қатнайдиغان савдо карвонлари кенг фойдалана бошлаган. Маълумки, Хитой қадим замонлардан четга кўплаб микдорда ипак чиқарган ва шунинг учун ҳам кейинчалик бу йўл «Буюк ипак йўли» номини олган.

Чжан Цяннинг туғилган йили аниқ эмас, аммо манбалардан бизга унинг милоддан аввалги 103 йилда вафот этгани маълум. Милоддан аввалги 138 йилда Чжан Цян хитой императори У Дининг топшириғига биноан, муҳим дипломатик миссияни амалга ошириш мақсадида Пекиндан Ўрта Осиёга саёҳат қилган. Ушбу саёҳати натижасида сайёҳ биринчи бўлиб Ўрта Осиё, Помир ва Тянь-Шань тоғлари, Амударё ва Сирдарё, Лобнор кўлига куйилувчи Торим дарёлари ҳақидаги маълумотларни Хитойга олиб келган. Тарихчилар беда, узум, анор, бодринг, ёнғоқ ва бошқа бир қатор маданий

Осмон ибодатхонаси – Пекиннинг рамзи.

Ўсимликларнинг Хитой худудига кириб келишини ҳам Чжан Цян номи билан боғлайдилар.

Чжан Цяннинг милoddан аввалги 138 йилгача бўлган фаолияти тўғрисида маълумотлар жуда кам. Баъзи манбаларга кўра, у Хитой императори саройида дипломатик лавозимни эгаллаган. Уша пайтларда шимолий чегаралари «Буюк Хитой девори»дан ўтган Хитой бирмунча тез ривожланиб, кучайиб бораётган эди. Тарихчиларнинг ёзишича, Чжан Цяннинг саёхатиغا қадар хитойликлар Гоби чўли, Тибет ва Мўғулистон ўртасидаги Цайдам ботиғидан ғарбга ва шимолга деярли боришмаган ва бу худудларни деярли билишмаган.

Уша вақтларда табиий тўсиқлар – чўллар, баланд тоғ тизмалари ва кенг даштларда кўчиб юривчи хуннлар қабиласи Хитойнинг Ўрта Осиёдаги ўтроқ халқлар билан алоқа ўрнатишига халақит қилар эди. Шунинг учун ҳам хуннларга тегишли ерлардан ғарбда яшайдиган ва Хитойга иттифокчи бўлиши мумкин бўлган катта юэчжилар (кушонлар)ни кидириб топиш мақсадида Чжан Цян элчи сифатида Ўрта Осиёга юборилган. Ҳозирги Ланьчжоу шаҳридан йўлга чиққан элчилар хуннлар худудида ҳибсага олиниб, 10 йил асирликда сақланган.

1 асрда Хитойнинг шимолий чегараси «Буюк Хитой девори»дан ўтган.

Милоддан аввалги 128 йилда хунлар кўлидан қочишга мажбур бўлган, Чжан Цян Марказий Тянь-Шань тоғлари доволаридан ошиб, Жехай («Музламайдиган кўл», ҳозирги Иссиқкўл) кўлининг жанубий қирғоқларидаги усун қабиласи ерларига етиб келди. Бу ерда Чжан Цянга юзчиликнинг жануби-ғарбга, ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги Фарғона водийсига кўчиб жойлашганлиги маълум бўлган. Аммо хитой элчиси юзчиликни Фарғонадан ҳам тополмади, чунки улар янада узоқроққа – Амударё ва Сирдарёнинг ўрта оқимидаги Бактрия ва Сўғдиёнага кўчиб кетишган эди.

Ниҳоят, юзчилик жойлашган ерни топган, бу ерда бир йил яшаган Чжан Цян милоддан аввалги 127 йилнинг охирида яна Хитой томон йўл олди. У Помир тоғларини шимол томондан айланиб ўтиб, Олой водийси ва Торим дарёсининг бош ирмоғи бўлган Юқори Ёркенд дарёси орқали Торимнинг ўнг ирмоғи Хутан дарёси водийсига етиб келган. Такла-Макон чўлининг жанубий чеккалари орқали бир воҳадан иккинчи воҳага ўтаётиб, сайёҳ окмас ва кўчиб юривчи Лобнор кўли жойлашган пасттекисликка дуч келади.

Чжан Цяннинг саёҳати Лобнор кўлидан Олтинтоғнинг шимолий ёнбағирлари бўйлаб давом этган ва бу ерда сайёҳ яна хунлар кўлига

тушиб, бир йил вақтини асирликда ўтказишга мажбур бўлган. Бу сафар ҳам кочишга муваффақ бўлган сайёх милоддан аввалги 125 йилда биттагина ҳамроҳи билан Хитойга қайтиб келди. Тахминий ҳисоб-китобларга кўра, Чжан Цян ушбу ўн уч йиллик саёҳати давомида 25 минг ли (14,2 минг километрдан ортиқ) масофани босиб ўтган.

Такла Макон чўли.

Хитойга қайтгач, Чжан Цян ўз саёҳати ҳақида батафсил ҳисобот тайёрлаган. Ҳисобот хитойлик тарихчи Сима Цян томонидан коғозга туширилиб, ўша пайтдаги Хитой ва бошқа ҳудудларда Ўрта Осиё ҳақидаги географик билимларнинг тарқалишида муҳим роль ўйнаган.

Чжан Цян хитойликларга биринчи бўлиб Каспий (Шимолий) ва Орол (Ғарбий) денгизларининг мавжудлиги ҳақида хабар берган ва Ўрта Осиёдаги асосий дарёларнинг қайси томонга қараб оқиши ва қаерга қуйилишини тўғри аниқлаган. Мазкур ҳисоботда Осиё китъасининг Форс кўрфази ҳамда Ўртаер денгизигача бўлган ғарбий ҳудудлари ва олдин хитой адабиётларида тилга олинмаган Ҳиндистон тўғрисидаги баъзи маълумотлар мавжуд.

Чжан Цян Ҳиндистонга Бирма (ҳозирги Мянма) ва Ассом (ҳозирда Ҳиндистоннинг алоҳида штати) ҳамда Осиёнинг жануби-шарқидаги денгизлар орқали борган. Сайёх босиб ўтган мазкур йўналиш Хитойни Ганга водийси билан боғлайдиган асосий йўлга айланган. У орқали милоддан аввалги II ва I асрлар бўсағасида Хитойдан Ўрта ва Ғарбий Осиё мамлакатларига боровчи дунё аҳамиятига эга бўлган савдо йўли – «Буюк илак йўли»нинг жанубий тармоғи ўтган.

Милоддан аввалги 118 ва 115 йиллар ўртасида Чжан Цян Тянь-Шань тоғлари орқали Ўрта Осиёга иккинчи саёҳатини муваффақиятли амалга оширди. Бу ҳақда хитойлик тарихчи Сима Цян «ушбу саёҳат натижасида Хитой ўзидан шимоли-ғарбда жойлашган мамлакатлар билан алоқа йўлларини очди», деб ёзган эди.

Чжан Цяннинг саёҳатлари тўғрисидаги ҳисоботлари Шарқ ва Ғарб мамлакатлари ўртасида сиёсий ва савдо-иқтисодий алоқаларнинг

Буюк ипак йўлининг тармоқлари.

кучайишида катта роль ўйнаган «Буюк ипак йўли»нинг дунё аҳамиятига молик савдо йўлига айланишида муҳим ўрин тутган. Шунинг учун ҳам мутахассислар хитойлик сайёҳнинг сафар ҳисоботини аҳамияти жиҳатдан Христофор Колумбнинг испан қироли хазинабони Луис де Сантахелга «Янги дунё», яъни Американинг очилиши ҳақида йўллаган мактубига киёслашади.

Мўхаммад ибн Мўсо АЛ-ХОРАЗМИЙ (780–847)

Қадимий Хоразм Шарқда илм-фаннинг ривожланишида жуда катта ўрин тутган. Тарихчиларнинг тасдиқлашларича, Хоразмда аник фанлар – геометрия, тригонометрия, астрономия, топография, химия, минералогия ва бошқа табиий фанлар VIII–IX асрлардаёқ юксак даражада тараққий этган. Географик билимларнинг юксак даражада бўлиши ва жамланиши хоразмлик савдогарларга узок

мамлакатларга саёҳатларга бора олиш имконини берган. Хоразм араб халифалиги таркибига киргач, хоразмлик олимлар ўз иқтидори ва комусий билим даражасининг юксаклиги туфайли тез орада шуҳрат қозониб, бир қатор фанлар асосчилари орасида етакчи ўринга чиқиб олдилар.

Хоразм илмий мактабининг илк кўзга кўринган намоёндаси Муҳаммад Хоразмий бўлиб, у америкалик шарқшунос Д. Сартон таъбири билан айтганда «барча замонларнинг энг улуғ математикларидан бири» эди.

Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (қисқача Ал-Хоразмий) Хоразмда туғилган ва Бағдодда вафот этган. Олимнинг туғилган ва вафот этган йиллари аниқ маълум эмас. Аммо баъзи манбаларда Ал-Хоразмий 780 йилда туғилган ва 847 йилда вафот этган, деб тахмин қилинади. Қадимда яшаган бир қатор олимлар каби Ал-Хоразмий ҳам у ёки бу фан билан чегараланиб қолмай, комусий илм соҳиби бўлган. Жумладан, олимнинг тарих, математика, астрономия ва география соҳасида ёзиб қолдирган илмий мероси жаҳон илм аҳли томонидан дунё фани ривожига қўшилган бебаҳо ҳисса сифатида тан олинган.

Ал-Хоразмийнинг хусусан, арифметика ва алгебрага оид асарлари Европанинг қатор тилларига кўп марта таржима қилиниб, унда келтирилган илмий далиллар математика фанида ва амалиётда кенг қўлланилган. Олим қолдирган ҳисоб-китобларнинг кўпчилиги ҳозирга қадар ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Хусусан, Ал-Хоразмий номи лотинча китобларда Алгоритмус, Алгорисмус, Ал-Хоарисмус, Алкауресмус, Алхохаритмус ва ҳоказо шаклларда келтирилган бўлиб, бу ўз навбатида янги арифметика – алгоритмга асос бўлган. Франциялик шарқшунос олим Ж. Рейно 1849 йилда Европа мамлакатларида математикага оид турли даврларда чоп этилган асарларда келтирилган ушбу номлар аслида Хоразм илмий мактаби вакили Ал-Хоразмий номи билан бевосита боғлиқ эканлигини исботлаб берган.

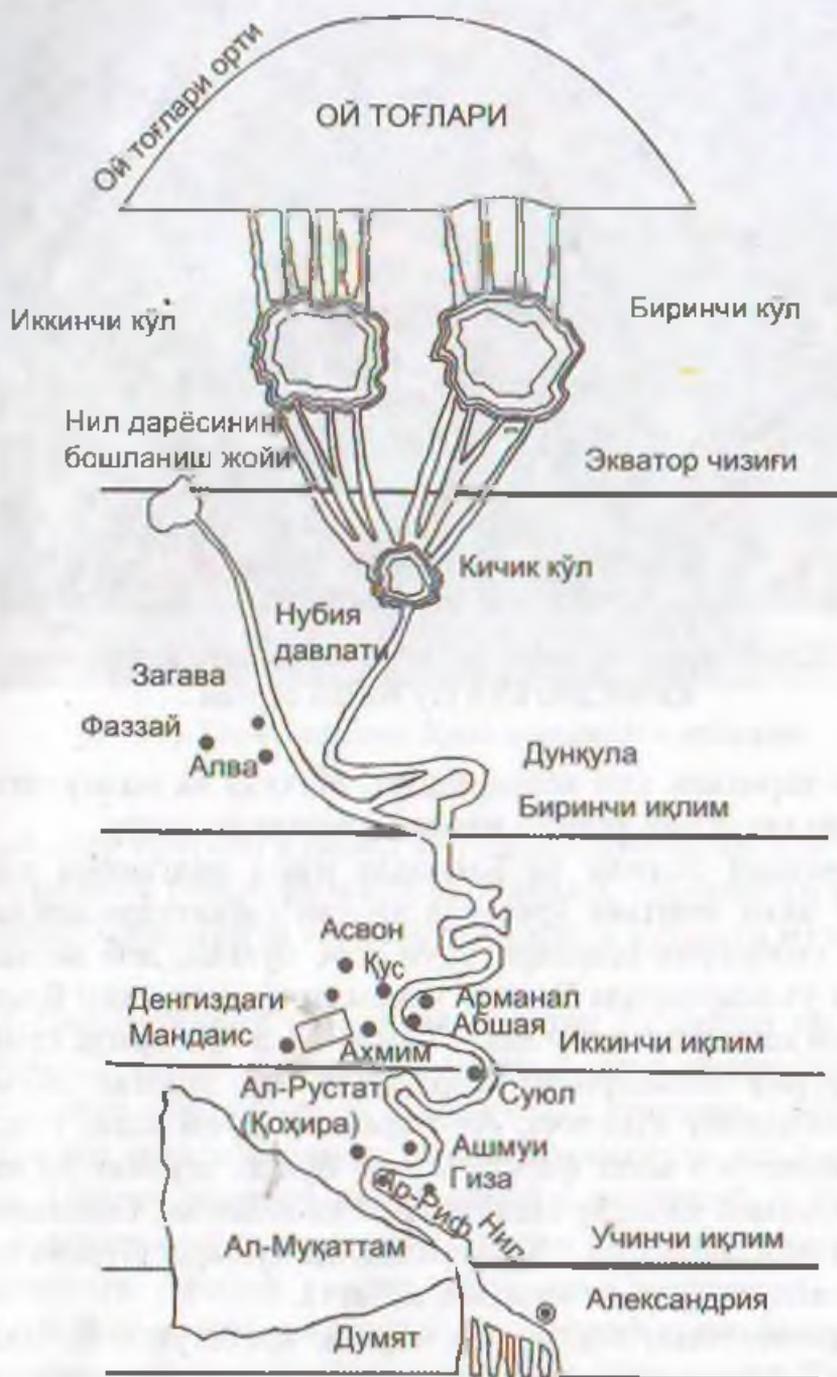
Ал-Хоразмий математикаси ҳиндча санок ва шунга асосланган арифметик амаллар тизимининг ривожланишига замин тайёрлади. Олимнинг «Ал-жабр ва муқобала» деб номланган машҳур асарининг номидан янги «алгебра» термини пайдо бўлган ва у алоҳида фан сифатида ривожлана бошлаган.

Хоразм халифаси ҳам машҳур олим Ал-Хоразмийга алоҳида эътибор кўрсатган. Жумладан, Хазарияга юборилган элчилар орасида Ал-Хоразмий ҳам бўлган. Олим ушбу сафар натижаси ўлароқ ўзи борган юртларга оид географик маълумотларни усталик билан тасвирлашга муваффақ бўлди. Мутахассисларнинг фикрича, Шаркий Европа географияси ва этнографиясига доир дастлабки маълумотларга, айнан, Ал-Хоразмий асос солган. Кейинчалик бу маълумотлар Шарқ мамлакатларида яратилган географик асарларнинг биридан-иккинчисига ўтиб, энг аниқ ва ўзгармас маълумот бўлиб қолган.

Ал-Хоразмий илмий фаолиятида Бағдод шаҳрида VIII аср охири IX аср бошларида Ҳорун ар-Рашиднинг ўғли Маъмун даврида ташкил этилган олимлар академияси – «Байт ал-ҳикма» («Донишмандлар уйи») катта роль ўйнаган. Бағдод Академиясида Халифа Маъмуннинг топшириғига кўра, Ал-Хоразмий бошчилигида 70 дан ортиқ олим жаҳоннинг ва осмоннинг батафсил тасвирини ўз ичига олган «Жаҳон хариталари», яъни дунё атласини тузиш устида фаолият олиб боришган. Бу хариталар йиғиндиси «Маъмун дунё харитаси», деб ҳам аталади ва манбаларга кўра, уни тузиш тахминан 840 йилда якунланган.

Ана шу хариталарнинг тузилиши муносабати билан ёзилган Ал-Хоразмийнинг «Сурат ал-арз» китоби ўз даврида жуда машҳур бўлган ва ундан нафақат бағдодлик олимлар, балки бирмунча узоқ мамлакатлардаги илм аҳли ҳам кенг фойдаланган. Китоб бир неча ўнлаб хариталар ва уларга берилган изоҳларни ўз ичига олиб, ҳаммаси биргаликда «Китобу сурат ал-арз» деб аталган. У «Ўрининг кифаси китоби» ёки бошқача айтганда «География» маъносини ҳам билдиради.

Мазкур асардаги изоҳларда дунёнинг турли қисмлари иқлимлар бўйича жойлаштирилган ва уларнинг географик координаталарини келтирилган. Ҳаммаси бўлиб 537 та энг муҳим жойнинг номи, жумладан, шаҳарлар, сўнгра тоғлар (203 ном), денгизлар ва оролларнинг номлари, охирида эса дарёлар алоҳида-алоҳида қилиб ёзилган. Китобда келтирилган жадвалларда «Ғарбий ташки денгиз» (Атлантика океани), «Қулзум денгизи ва Яшил денгиз» (Қизил денгиз ва Ҳинд океани) каби номлар учрайди. Шунингдек, асарда Азов денгизи, Нил дарёси ва уларнинг атрофидаги ҳудудларга изоҳ берилиб, бу

Хоразмий тузган Нил дарёси ҳавзасининг харитаси.

Қизил рангли ҳайвонот дунёси ва сув ости қоялари
Қизил денгизга шу номни берган.

ерларнинг харитаси ҳам келтирилган. Моҳият ва мазмунига кўра, мазкур асар катта бир атласга илова қилинган изоҳдир.

Ал-Хоразмий Хоразм ва Бағдодда ижод қилганини инobatга олсак, шу икки минтақа ўртасида қилган саёҳатлари натижалари олимнинг географик асарлари учун асос бўлган, деб айтиш мумкин. Олим ўз асарларида Ернинг ўлчамлари ҳақида ҳам баъзи маълумотларни келтирган ва бу ҳақда Шарқ мамлакатларида яшаб ижод қилган географ олимларнинг асарларида қайд этилган. Жумладан, Ибн ал-Фақиҳнинг ёзишича, Ал-Хоразмий Ерни ясси, юзасининг умумий майдони 9 минг фарсахга тенг бўлиб, шунинг ўн иккидан бир қисмидагина одамлар яшайди, деб ҳисоблаган. Олимнинг мазкур фикри ўша пайтларда Ер шакли ҳақида ҳукмрон бўлган тахминларга асосланган бўлиши мумкин, албатта.

Ал-Хоразмийнинг географик мероси арабшунос К. Наллино, чех олими Г. Мжик ва венгриялик тадқиқотчи К. Цегледи томонидан чуқур ўрганилган. Италиялик шарқшунос К. Наллино «Европадаги ҳеч бир халқ Ал-Хоразмий эришган ютуққа эришишга ва

Ал-Хоразмийнинг Хива шаҳридаги ҳайкали.

бундай асар яратишга қобил эмас эди», деб ёзган эди. К. Цегледи эса Хоразмий географиясига асосланиб, «Дунайбуйи мамлакатларининг Хоразмийча харитаси»ни қайта тузишга муваффақ бўлган.

Ал-Хоразмийнинг географик ғоялари бу фанни янги поғонага кўтариб, IX аср бошларидаги Шарқда янги география фанининг яратилишига олиб келди. Ҳ. Ҳасановнинг ёзишича, 1894 йилда Италия Фанлар академиясининг махсус комиссияси Ал-Хоразмийнинг «Сурат ал-арз» асарини ҳар томонлама текшириб, у ўз даврининг жуда қимматли қўлланмаси бўлганини ва умуман, географиянинг тараққиётига ижобий таъсир этганини тасдиқлаган. Ана шунга кўра, Ал-Хоразмийни нафақат буюк географ олим, балки Шарқ географиясининг асосчиси, Испаниядан то Қашқаргача барча табиатшунос, географ ва сайёҳ олимлар тадқиқотлари йўналишларини белгилаб берган йўлчи юлдуз, деб айтиш мумкин.

Аҳмад ФАРҒОНИЙ

(797–865)

Дунёдаги қатор фанларнинг ривожига катта ҳисса қўшган улуғ алломалардан бири IX асрда яшаб ижод этган ҳамда география, астрономия, математика ва геометрия фанлари ривожига салмоқли ҳисса қўшган юртдошимиз, Ғарб мамлакатларида Альфраганус номи билан машҳур Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад Касир ал-Фарғонийдир.

Аҳмад Фарғоний 797 йилда Фарғонада туғилган ва дастлабки илми шу ерда олиб, вояга етган. Сўнг ўша замонда Шарқда машҳур бўлган Бағдоддаги «Байт ал-ҳикма» Академиясида илмий ишлар билан шуғулланди. Аҳмад Фарғоний ушбу илм даргоҳида машҳур олим, алгебра фанининг отаси ҳисобланган юртдошимиз Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий билан бирга фаолият кўрсатиш бахтига мушарраф бўлган. Шунингдек, Фарғоний Мисрда, Нил дарёси бўйларида илмий-назарий ва илмий-амалий тадқиқотларни амалга оширган.

Мутахассисларнинг фикрича, ҳозирги вақтда Аҳмад Фарғонийнинг 8 та асари маълум, аммо Ризоуллоҳ Ансорийнинг ёзишича, унинг қолдирган асарлари сони 11 та. Ал-Фарғоний асарларидан «Ал-Комил фил-устурлоб» («Устурлоб тўғрисида мукаммал маълумот»), «Фи саноат ал-Устурлоб» («Устурлоб санъати тўғрисида»), «Етти иқлим», «Астрономия илмий асослари» ва «Жавоми илм ан-нужум вал ҳаракат ас-самовий» («Самовий ҳаракатлар ва астрономия китоби») кабилар бутун жаҳон астрономлари орасида маълум ва машҳур.

Дарҳақиқат, Аҳмад Фарғонийнинг астрономия фани ривожига қўшган ҳиссаси беқиёс. У юлдузларнинг орасидаги, Ердан Қуёш, Ой ва бошқа сайёраларгача бўлган масофани ва ушбу осмон жисмларининг ҳажмини аниқлаб, жадвал тузган. Ушбу жадвалдан барча астрономлар, жумладан, европаликлар астрономиянинг «асосчиси», деб ҳисоблайдиган Николай Коперник ҳам фойдаланган. Шу-

нингдек, осмон жисмларининг ҳаракатларини мукаммал ўрганган Аҳмад Фарғоний, Қуёш ва Ой тутилиш ҳодисаларини ҳам илмий асослаб берган.

Аҳмад Фарғоний юлдузлар илмиинг султони, деб тан олинган Мирзо Улуғбекдан беш аср олдин Қуёш ва юлдузларнинг ҳаракат йўналишини, шунингдек, Ернинг шар шаклида эканлиги ва у икки қутбни бирлаштирувчи ўқ атрофида ҳаракатланишини исботлаб берган. Аҳмад Фарғоний бу ҳақда шуидай ёзган: «Олимларнинг масалага қарашлари ҳар хил бўлиши мумкин, лекин ҳақиқат битта. Мана шундай ҳақиқий гоёлардан бири – Ер ва осмоннинг шар шаклидалигидир. Ҳақиқатан Ер осмондаги барча ёритгичлар билан бирга, бири – шимолнинг бошида, иккинчиси – жанубнинг охирида бўлган икки ҳаракатланмайдиган қутб (орқали ўтувчи ўқ) атрофида ҳаракат қилади».

Аҳмад Фарғоний биринчи бўлиб экватор доирасининг Ернинг уфқ доираси билан устма-уст тушадиган қутб доирасини, қутб тупи ва қутб кун мавжудлигини ҳамда кун ва тун тенглигини илмий исбот-

Фарғоний осмон жисмлари орасидаги масофалар жадвалини тузган.

лаб берган. Бу ҳақда у шундай ёзган: «Аммо шундай бир жой борки, унда кутб 90 даражада кўринади ва зенит бўлиб қолади. Унда экватор доираси ҳамма вақт Ернинг уфқ доираси билан устма-уст тушади. У ҳолда осмоннинг экваторга нисбатан шимолий ярми Ер устида абадий кўринади, жанубий ярми эса абадий кўринмайди. Агар Қуёш Саратоннинг бошида бўлса, кун 24 соат бўлиб, тун бўлмайди. Агар Қуёш Жадийнинг бошида бўлса, тун 24 соат бўлиб, кун бўлмайди. Кутбнинг баландлиги эклиптиканинг экваторга оғишига тенг бўлган жойларда Қуёш зенитдан бир йилда бир марта ўтади».

Ернинг шар шаклида эканлигига асосланган ҳолда Аҳмад Фарғоний Ер меридианининг бир даражаси узунлигини аниқлашга муваффақ бўлган. Орадан 800 йил ўтгач, Американи кашф этган машҳур сайёҳ Христофор Колумб ҳамда XVI асрда Ер шари бўйлаб айланма саёхатни амалга оширган Фернандо Магеллан Аҳмад Фарғонийнинг Ер шари ҳажмини ҳисоблаш учун ишлатган бир даража меридиан узунлиги ҳақидаги ҳисоб-китобларининг нақадар тўғри эканлиги ҳақида ёзиб қолдиришган.

Аҳмад Фарғоний Мисрда, Нил дарёси бўйларида қатор илмий-амалий тадқиқотлар олиб борди. Изланишларининг натижаси ўлароқ олим Нил дарёсидаги сувнинг ҳажми ва тезлигини ўлчайдиган иншоот – ниломерни яратган. Айнан шу ниломернинг кўрсаткичларидан фойдаланган ҳолда Мисрда кишлоқ хўжалигининг асосий тармоғи ҳисобланган деҳқончиликни самарали ва оқилона ташкил этиш мумкин бўлган.

Нил дарёсининг Рода оролида жойлашган ниломернинг ташки ва ички кўриниши.

Аҳмад Фарғоний томонидан Нил дарёсининг Рода оролида яратилган ниломер дарё сатҳидан паст қилиб қазилган тўртбурчак қудук бўлиб, 3 хил баландликдаги каналлар орқали дарё билан туталтирилган. Қудуқнинг ички қисмига тош терилган ва пастки қисмига тош зиналар орқали тушиш мумкин. Иншоотнинг ўрта қисмига саккиз бурчакли тош устун ўрнатилиб, 19 тирсакка (1 тирсак тахминан 54 см.га тенг) бўлинган.

Манбалардан маълум бўлишича, агар суғориш мавсумида Нил дарёсида сув сатҳи 12 тирсаккача кўтарилса, ҳосил бўлмай, мамлакатда очарчилик кутилган, 13 тирсакда бугдой ҳосил бермаган, 14 тирсакда ўртача ҳосил етиштирилган, 15 тирсакда экинлар яхши ҳосил берган ва ниҳоят, 16 тирсакда эса ҳосил ниҳоятда кўп бўлиб, мамлакатда мўл-кўлчилик бошланган. Аммо сувнинг 19 тирсакдан баландга кўтарилиши мамлакатда тошқинлар бўлиши, экин майдонлари ва ҳосилга зарар етишидан дарак берган.

Ниломер Нил дарёси сувидан оқилона фойдаланиш, деҳқончилик ва аҳолининг иқтисодий ҳолатини олдиндан аниқлаш имконини берарди. Мисрда деҳқонларга солиқ солиш масалалари ҳам ниломер кўрсаткичлари асосида амалга оширилган. Шувиси эътиборга лойикки, Аҳмад Фарғоний яратган ушбу иншоот ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Миср ҳукумати ватандошимиз Аҳмад Фарғонийнинг ушбу мамлакат олдигаги хизматларига юксак эҳтиром рамзи сифатида Нил дарёсидаги Рода оролида унинг ҳайкалини ўрнатишга қарор қилди. Ушбу ҳайкал Президентимиз Ислам Каримовнинг 2007 йилда Мисрда қилган расмий ташрифи чоғида тантанали равишда очилган.

Аҳмад Фарғонийнинг номи асрлар оша унинг Буюк Британия, Франция, АҚШ, Марокаш, Миср, Ҳиндистон, Германия, Эрон, Россия ва бошқа бир қатор мамлакатларнинг йирик кутубхоналари-

Нил дарёсининг Рода оролидаги Аҳмад Фарғоний ҳайкали.

Фарғона шаҳрида барпо этилган
Аҳмад Фарғоний мажмуи

да сақланаётган қўлёзма асарларида яшаб келмоқда. Мазкур қўлёзмалар дунёнинг бир неча тилларига таржима қилинган ва улардан жаҳондаги етакчи илм даргоҳларида узок вақтлар ўқув қўлланмаси сифатида фойдаланилган. Ушбу жараён ҳозирда ҳам давом этаётир.

Жумладан, кремоналик Герардо XII асрдаёқ Аҳмад Фарғонийнинг «Жавоми илм ан-нужум вал ҳаракат ас-самовий» асарини латин тилига ўтирган. XIII асрда эса мазкур китоб Европанинг бошқа тилларига ҳам таржима қилинган. Бу асардан қарийб XV асрга қадар асосий астрономия дарслиги сифатида фойдаланилган ҳам. Голланд арабшуноси ва математиги Яков Голиус

1667 йилда Амстердамда мазкур китобни араб ва латин тилида нашр қилдириб, Ал-Фарғоний (европача Альфраганус) номини бутун дунёга танитди. Ҳатто, италиялик адиб Дантсенинг «Илоҳий комедия»сида ҳам улуғ Альфраганус номи тилга олинган.

Республикамизда дунё фани ривожига улкан ҳисса қўшган аллома Аҳмад Фарғонийнинг 1200 йиллик юбилеи 1998 йилда Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Фан, таълим ва маданият масалалари бўйича ташкилоти (ЮНЕСКО) билан ҳамкорликда кенг нишонланди. Шу муносабат билан бузук юртдошимизга эҳтиром сифатида Фарғона шаҳрида меъморий мажмуа барпо этилиб, унинг марказида алломанинг юлдузлар харитасини қўлида тутган ҳолда виқор билан турган ҳайкали мавжуд. Бу жой нафақат фарғоналикларнинг, балки Фарғона водийсига ташриф буюрадиган ҳар бир кишининг зиёратгоҳига айланди.

Аҳмад Фарғонийнинг номи фазода ҳам абадийлаштирилган. Машҳур польшалик астроном Ян Гавелий ўзининг 1647 йилда чоп этилган «Селенография» китобида ёзишича, XVI асрдаёқ Ойдаги кратерлардан бири Аҳмад Фарғоний номи билан аталган.

Муҳаммад НАРШАХИЙ

(899–959)

Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий (тўлиқ исми Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Закарийя ал-Хаттоб ибн Шарик ан-Наршахий) X асрнинг биринчи ярмида Бухорода яшаган машхур тарихчи олимдир. У 943–944 йиллар давомида ёзилган ва Исмоил Сомонийнинг эвараси, Бухоро ҳукмдори Амири Ҳамид Абу Муҳаммад Нух ибн Наср ибн Аҳмад ибн Исмоил ас-Сомонийга тақдим этилган машхур «Таҳқиқи ал-вилоят» асари Ўрта Осиёнинг IX–X асрларга оид маълумотларни ва сомонийлар сулоласи тарихини баён этувчи ягона ва қимматли мукамал манба ҳисобланади. «Таҳқиқи ал-вилоят» китобини баъзан «Аҳбори Бухоро», «Бухоро тарихи» ва «Наршахий тарихи», деб ҳам атаганлар.

Наршахийнинг таржимаи ҳоли ҳақида тўлиқ маълумот берувчи манба йўқ. Қадимги тарих китобларида ёзилишича, у Бухоро аҳлидан бўлиб, Наршах қишлоғида дунёга келган. Аммо Наршах қишлоғининг қаердалиги ҳақида бирор аниқ фикр мавжуд эмас. Лекин «Бухоро тарихи» китобида Наршах қишлоғининг Бухородан шимол томонда жойлашгани ҳақида баъзи маълумотлар келтирилган. Бундан ташқари, олим ўз асарида Наршах ҳисори (кўргони, қалъаси) ҳақида сўз юритади. Тарихдан маълумки, бундай қалъалар баланд тепаликларда қурилиб, ҳимоя воситаси вазифасини ўтаган. Бу тепалар республикамизнинг турли қисмларида ҳозирга қадар ҳам мавжуд. Худди ана шундай тепалардан бири – Нарчоктепа қолдиқлари Бухоро вилоятининг Вобкент тумани ҳудудида сақланиб қолган. Тепа яқинидаги қишлоқ эса Нарчок деб аталади. Асрлар давомида маҳаллий аҳоли тилида «Наршах» сўзининг «Нарчок» кўринишига келганини инобатга олсак, буюк олимни худди шу қишлоқда таваллуд топган, деб айтиш мумкин.

«Бухоро тарихи» асарининг араб тилидаги нусхаси бизгача етиб келмаган. Китоб 1128 йили Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Кубовий (асли Фарғона вилоятининг Кува шаҳридан бўлиши мумкин) томонидан форс тилига ўгирилган ва таржима жарёнида бир қатор қискартиришларга учраган. 1179 йилда Муҳаммад бин Зу-

фар китобни яна таҳрир қилиб, қисқартириб кўчирган ва китобнинг ана шу икки марта қисқартирилган нусхасигина сақланиб қолган.

«Бухоро тарихи» асарида турли тарихий воқеалар тасвири билан бир каторда Бухоро атрофи табиати, топографияси, шаҳар ва қишлоқлари, мавжуд бойликлари, аҳолиси ва унинг асосий машғулоти тўғрисидаги географик маълумотлар тарихий қиёсий таҳлил нуқтаи назаридан жуда муҳим аҳамият касб этади. Жумладан, Наршахий Бухоро шаҳрининг Нумужкат, Мадинат ас-Суфрия («Мис шаҳар»), Мадинат ат-Тужор («Савдогарлар шаҳри»), Фохира деган номлари бўлганини айтиб, «Хуросонда ҳеч бир шаҳарга бунча кўп ном берилмаган», деб ёзади.

Наршахий Бухоро вилоятидаги шаҳарларни ҳам қисқача таърифлаган. Унинг ёзишича, «Афшина (Ибн Сино туғилган ҳозирги Бухоро вилояти Пешку туманидаги Афшона қишлоғи) катта бир шаҳар бўлиб, қалъаси бор. Бир неча қишлоқлар унга қарашлидир. Ҳафтанинг муайян бир кунда у ерда бозор бўлади». «Карминада (ҳозирги Навоий вилоятидаги Кармана шаҳри) муллалар ва шоирлар кўп бўлган. Бухородан то Карминагача 12 тошдир». Агар бир

Бухоро Арки.

тошнинг тахминан 8,6 километрга тенг эканлигини ҳисобга олсак, Бухоро ва Кармана шаҳри ўртасидаги масофани (100 км. дан ортиқ) Наршахий ўз асарида тўғри ифодалаган.

Бухоро яқинидаги Пойкент шаҳри тўғрисида бундай ёзади: «Биров Пойкентни қишлоқ деса, бу ер аҳолиси хафа бўлади. Агар бир киши Пойкентдан Бағдодга борса ва ундан «қаердансиз?», деб сўрасалар, «Пойкентданман» дейди-ю, аммо «Бухороданман» демайди». Қадимий бу шаҳар Бухоро шаҳридан 60 км узоқликда, ҳозирги Бухоро вилояти Қоракўл тумани ҳудудида жойлашган бўлиб, бизгача унинг вайроналаригина сақланиб қолган. Наршахийнинг ёзишича, «Пойкентдан то Фаробгача бўлган 12 тош масофалик жой кум чўлидир». Маълумки, Фароб ҳозирги Туркменистон ҳудудида, Амударё яқинида жойлашган шаҳардир.

Наршахий ўз асарида Зарафшон дарёсини «Рудизар» ва «Ҳарамком», деб тилга олиб, ушбу дарё ва унга туташ ҳудудларни шундай таъриф қилади: «Самарқанд томонида бир катта дарё борки, уни Руди Мосаф – Мосаф дарёси деб атайдилар. Бу дарёда жуда кўп сув йиғилган, бир талай ерларни ювиб-ўпириб, кўп лойқаларни суриб

Пойкент шаҳарчаси қолдиқлари.

Зарафшон дарёси.

келган ва натижада (унинг қуйи қисми) текис ерга айланди ва у катта ботқоқликлар бўлиб қолган. Бухоро ўрнашган жой аста-секин тўлиб, дарё Сўғд ва бу лойқалар тўлган мавзе Бухоро бўлиб қолди.

Бу дарёнинг ...жаннатии эслатувчи гўзал мақомидаи кўра бирор жой ва манзил йўқ, чунки унинг ҳамма жойи саройлар, боғлар, гулзорлар ва бўстонлар билан қопланган. Унинг чаманзорлари бири-бирига тутшиб кетган ва уларнинг ораларидан ариқлар ўтиб, чаманзорлар ва гулзорлар томон минг тарафга оқар эди. Бу чорбоғларда нашвати, бодом, ёнғоқ, гилос, чилонжийда ва анбар бўйли жаннатда бўладиган ҳар хил мевалар гоятда яхши ва гўзал тарзда ўтказилган эди».

Наршахий ўз асарида Зарафшон дарёсининг қуйилиш жойи тўғрисида ҳам баъзи маълумотларни келтиради. Унинг ёзишича, «Ҳарамком суви Пойкентга оқиб боради. Пойкентдан кейин тўқайликларга ва катта кўлга туташади. Бу кўлни... Баргин Фарах дейдилар. Қоракўл деб ҳам атайдилар. Ишончли кишиларнинг айтишича, унинг кенглиги 20 тошдир. «Масолик ва мамолик» китобида ёзилишича, уни Сомчан кўли деб атайдилар. Бухоро сувининг ортиқчаси ўша жойга йиғилади ва унда сув жониворлари яшайди. Хуросоннинг ҳамма жойидан қуш ва балиқ жами бунга тенг келмайди».

Денгизкўлнинг коинотдан кўриниши.

Ҳозирги вақтда Бухоро вилояти Қорақўл туманига энг яқин жойлашган кўл – Денгизкўл ва Зарафшоннинг чап тармоғи Қорақўлдарё унга қуйилади. Ушбу кўлнинг узунчоқ эканини инобатга олсак, Наршахий ўз асарида 20 тош (170 километрга яқин) узунликдаги кўл, деб айнан Денгизкўлни назарда тутган бўлиши мумкин.

Ўрта Осиёнинг VIII–XII асрлардаги тарихи ва тарихий географияси ҳақида сўз юритилар экан, Наршахийнинг номи тилга олинмаган биронта тадқиқотни топиш қийин. Шунинг учун ҳам йиллар ўтган сайин олим қолдирган дурдона асарнинг аҳамияти ошиб бораверади. Унинг муборак номи эса Шарқнинг буюк алломалари каторида бундан буён ҳам фахр билан тилга олинаверади.

Эрик РАУДЕ (Малла)

(950–1003)

Шимолий Американи сайёҳ Христофор Колумб очган, деб саналса-да, баъзи манбаларда ушбу материкка Европа шимолида яшаган викинглар биринчи бўлиб етиб боргани ҳақида маълумотлар бор. Бундай маълумотлар Гренландияга биринчи бўлиб келган викингларнинг авлоддан-авлодга ўтиб келаётган халқ оғзаки ижоди намуналари, яъни «сага»ларида ҳам яшаб келмоқда. Ви-

кингларни Исландиядан Гренландияга бошлаб келган биринчи сардор эса асли келиб чиқиши норвегиялик бўлган Эрик Рауде (Малла) ҳисобланади. «Малла» сайёҳнинг лақаби бўлиб, бу унга сочи ва соқолининг ранги учун берилган.

Эрик 950 йилда Норвегияда Торвальд Асвальдсон оиласида туғилган. Қирол Херальд Ажойбсоч ҳукмронлиги даврида унинг оиласи қотилликда айбланиб, Норвегиядан қувғин қилинган. Натижада Асвальдсонлар Исландияга келиб жойлашган. Эрикнинг феъли тезлиги Исландияда ҳам доимо унга муаммолар келтирарди. Хуллас, 980 йилда Малла икки кишини ўлдиришда айбланган: биринчиси, ўз қўшнисини, яъни қарзга олган қайикни қайтаришни хоҳламагани учун, иккинчиси, бошқа бир викингни ҳалок этилган хизматкорлари учун қасос сифатида. Натижада Эрик Исландиядан ҳам уч йилга бадарға қилинган.

Шундан сўнг Рауде ўзига чиқарилган ҳукм муддатини ўташ учун гарбга томон сузишга ва ҳаво очиқ бўлган пайтда Исландиянинг гарбий қирғоқларидаги тоғлар тепасидан кўриш мумкин бўлган музли ергача етиб боришга қарор қилди. Ушбу ер Гренландия оро-

Гренландиядаги муз тоғлари.

ли бўлиб, у Исландиядан 280 км узоқликда жойлашган ва унга биринчи бўлиб 875 йилда норвег денгизчиси Гунбьёрн сузиб борган. Исландиядан кўринадиган ерлар Гренландия оролининг жануби-шарқидаги Форель тоғи (баландлиги 3360 м) ва оролнинг энг баланд нуқтаси Гунбьёрн тоғи (3700 м) бўлган. Ҳозирги тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, орол шимолдан жанубга 2690 км.га чўзилган ва унинг кенглиги шарқдан ғарбга 1300 км.га етади.

Шундай қилиб, Эрик Малла 982 йилда оиласи, хизматкорлари ва уй хайвонлари билан бирга Исландиядан ғарбга қараб сузиб кетган. Сузиб юрувчи музлар Маллага киргоққа тушиш имконини бермагач, сайёҳ оролнинг жанубий қисмини айланиб ўтиб, Юлансхоб (ҳозирги Какарток ёнида) деган жой яқинида тўхтади. Уч йил қувғинда юрган вақтида Эрик оролнинг ҳаммаёғини кезиб чиқиб, ҳатто, оролнинг шимоли-ғарбий чеккасидан анча узоқда бўлган Диско оролигача борган. Аммо бу ерда муқим яшайдиган бирор кишини учратмаган.

Қувғин муддати тугагач, Эрик Исландияга қайтиб келган ва бу ердаги маҳаллий викингларни ўзи борган оролга кўчиб боришга даъ-

Гренландиядаги аҳоли тураржойлари.

ват қила бошлаган. Эрик оролни Гренландия, яъни норвег тилидан таржима қилганда «Яшил ер» деб атаган. Ушбу номнинг Эрик Рауде томонидан Гренландияга тўғри ёки нотўғри берилганлиги борасидаги мунозаралар ҳозирги кунда ҳам давом этмоқда. Баъзи олимларнинг фикрича, оролни иқлими Ўрта асрларда юмшоқ бўлган ва Эрик келиб тушган Гренландиянинг жануби-ғарбий қисмлари қалин яшил ўтлар билан қопланган бўлиши мумкин. Бошқа мутахассислар эса Эрик бу номни оролга кўчиб боровчиларни кўпроқ жалб қилиш учун «тарғибот» мақсадида қўйган дейишади. Ҳозирда эса маҳаллий халқ тилида орол Қалаалит Нунаат, яъни «Ер шаригадаги энг катта орол», деб аталади.

Манбаларда ёзилишича, Эрик Малла 986 йилда Исландиядан 25 та кема билан Гренландия томон йўлга чиқиб, ушбу кемалардан фақатгина 14 таси 350 киши билан оролга етиб келган. Натижада Эрик Малла Гренландияда Эйстрибйигт (Шарқий шаҳар) номли биринчи аҳоли пунктини барпо этди. Манбаларда ёзилган ушбу маълумотлар Эрик Малла яшаган уй турган жойдан олинган археологик топилмаларни радиоуглерод таҳлили орқали ҳам тасдиқланган. Маълум бўлишича, Эрик Маллага тегишли бўлган бу топилмалар тахминан 1000 йилга тўғри келади.

Эрик Рауде умрининг охириги йилларида денгиз саёҳатига чиқмаган бўлса-да, унинг Шимолий кутбга яқин ҳудудларни ўрганиш борасидаги бошлаган ишларини ўғиллари давом эттирган. Жумладан, тахминан 1000 йилларда Эрик Рауденинг ўғли Лейф Эрикссон Гренландиядан ғарбда катта ерни – ҳозирги Шимолий Американинг шимоли-шарқий қисмларини учратган. Эрикнинг бошқа ўғиллари Торвальд ва Торстейнлар ҳам Шимолий Америкага бир неча бор саёҳат қилишган.

Манбаларда кўрсатилишича, 1000 йилда Лейф Эрикссон 35 кишилик отряди билан Шимолий Америка қирғоқларига сузиб келади ва бу ерда учта минтақани очади: Хеллуланд (Баффин Ёри ороллари бўлиши мумкин), Маркланд (эхтимол, Лабрадор яримороли) ва жуда кўп узумзорлари бўлгани учун Винланд номи берилган ер (бу Ньюфаундленднинг ҳозирги Ланс Медоуз шаҳри яқинидаги қирғоғи бўлиши мумкин). Ушбу ерларда викинглар томонидан бир нечта яшаш жойлари – уйлар барпо этилган. Манбаларда ёзилишича,

скандинавиялик викинглар, хатто, маҳаллий «скрёллинглар» – Шимолий Америка хиндулари билан ҳам алоқа ўрнатишган. Дастлаб, улар ўртасида илиқ муносабатлар ўрнатилган, аммо кейинчалик хиндуларнинг доимий босқинлари натижасида викинглар Шимолий Америкадаги яшаш жойларини ташлаб кетишга мажбур бўлишган.

Эрик Рауде асос солган Гренландияга кўчиб келувчилар тез орада кўпайиб, орол энг гуллаган пайтда бу ерда 5000 кишигача яшаган. 1000 йиллар атрофида оролда икки асосий аҳоли пункти: Эйстрибйигг (Шарқий шаҳар, ҳозирги Какартока шаҳарчасининг ўрнида) ва Вестрибйигг (Ғарбий шаҳарча, ҳозирги Готхоба) бўлган ва уларда 400дан ортиқ уйлар жойлашган. Агар ҳозирда Гренландияда 56 минг киши истиқомат қилишини ҳисобга олсак, 1000 йиллардаги орол учун бу бирмунча катта аҳоли пунктлари бўлган, деб айтиш мумкин.

Гренландия ороли хўжалиги Ўрта асрларда ҳам ҳозиргидан унча фарқ қилмаган. Ўша вақтларда бу ердан Европага турли денгиз ҳайвонлари ва уларнинг терилари ва ноёб балиқ турлари (треска) олиб кетиларди. Материкдан эса кемачилик ва қурилишда фойдаланиш учун асосан, ёғоч ва металл буюмлар олиб келинган.

Гренландия ороли жанубидаги замонавий шаҳарча.

Норвег сайёҳи Эрик Рауде томонидан очилган Гренландия XVIII асрнинг бошига қадар Норвегияга тегишли бўлган. 1721 йилдан оролни Дания томонидан ўзлаштириш бошланган ва ушбу мамлакат 1744 йилда оролда ўз ҳукмронлигини ўрнатди. 1951 йилда Дания НАТОга аъзо бўлгач, АҚШ ва Дания ўртасида оролни ҳамкорликда ҳимоя қилиш ҳақида шартнома имзоланган. 2008 йилнинг ноябрида ўтказилган референдум натижаларига кўра, Гренландия автономия, яъни ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқини қўлга киритган.

Шундай қилиб, Янги Дунёни очган Колумбдан қарийб 500 йил илгари шимолий европалик викинглар Шимолий Американи кашф этишган, ва ҳатто, у ерда бирмунча вақт яшашган ҳам. Аммо X аср шароитида викингларнинг бу кашфиёти узок Гренландия музликларида номаълумлигича қолиб кетган. Кейинги вақтларда эса бу тарихий ҳақиқат бирмунча тикланиб, Шимолий Америкага биринчи бўлиб борган европаликлар қаторида скандинавиялик викинглар, жумладан, Эрик Рауде (Малла)нинг номи ҳам тилга олинмоқда.

Абу Райҳон БЕРУНИЙ

(973–1048)

Абу Райҳон Беруний 973 йилнинг 4 сентябрида Хоразмда, Амударёнинг ўнг соҳилидаги Кот шаҳрида туғилган. X аср охирида Жанубий Хоразм вилоятининг пойтахти ҳисобланган Кот шаҳри ҳозирги Қорақалпоғистоннинг Беруний тумани ўрнида жойлашган эди. Олимнинг номи баъзи манбаларда Покистоннинг Синд штатидаги Берун шаҳри номи билан боғлиқ дейилса, бошқасида у Ҳинд вилоятининг Берун шаҳридан дир дейилган. Мутахассисларнинг фикрича, Абу Райҳон – унинг асл исми эмас, бу унинг ҳомийси – хоразмлик Райҳона хонимнинг исмидан олингандир. Бундан ташқари, унинг гуллар ва ўсимликларни севиб ўргангани, чаккасига доим райҳон тақиб юрганлиги учун «Райҳон» номини олган, деган тахминлар ҳам бор.

Берунийшунос Убайдулло Каримовнинг таъкидлашича, «олимнинг исми Муҳаммад, отасининг исми Аҳмад, Беруний эса унинг нисбаси, яъни келиб чиқиши ва насл-насабини билдирувчи номдир. «Беруний» форсча «Берун» («ташқари») сўзидан олинган бўлиб, «шаҳар ташқарисида туғилган» деган маънони билдиради. Абу Райҳон эса унинг лақаби бўлиб, араб тилида Абу Райҳон «марҳаматли», «рахмдил» деган маъноларни ҳам билдиради».

Абу Райҳон дастлабки таълимни ўз шаҳрида ва Хоразмнинг бошқа шаҳарларидаги маҳаллий мактабларда машҳур устозлардан олган. Болалигиданоқ жуда идрокли, анча талабчан ва билим олишга иштиёқи зўр эди. 18 ёшида Беруний Хоразм обсерваториясида мустақил кузатиш ишлари билан шуғуллана бошлаган. 22 ёшида Бушкотир деган жойда кузатишлар ўтказиб, дастлабки кичик асарларини худди шу ерда ёзган. Сайёраларнинг ҳолатига қараб кишиларнинг умрини башорат қилиш мумкин эмаслиги айтилган рисола – «Алдамчилик санъати», яъни «Юлдузлар ҳукмидан огоҳлантириш китоби» шулар жумласидандир.

Абу Райҳон Берунийнинг умри доимий саёҳат ва бир шаҳардан иккинчисига кўчиб юриб, тадқиқотлар ўтказиш билан ўтган. Жумладан, Беруний 995 йилда 22 ёшида Котдан чиқиб, ўша вақтларда Техрондан шимолроқда бўлган Рай шаҳрига жўнаган. Аммо манбаларга кўра, у 997 йилда Хоразмга келиб кетган бўлиши мумкин. Буни Беруний ёзган қуйидаги мисралардан ҳам билса бўлади: «Биз Абулвафо Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Бузжоний билан, у Бағдодда, мен эса Хоразм шаҳрида эканлигимда, Ой тутилишини кузатиш тўғрисида шартлашган эдик; биз бу ҳодисани хижрий йили ҳисобида уч юз саксон еттинчи йили биргаликда кузатдик» (хижрий билан 387 йил 997 милодий йилга тўғри келади).

Беруний 998 йилда Каспий денгизининг жануби-шарқий бурчагида, денгиздан ичкаридаги алоҳида бир вилоятнинг маркази бўлган Журжон шаҳрига кўчиб келган. Журжонда истиқомат қилган вақтида, тахминан 1000 йилда – 27 ёшида «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» номли биринчи йирик асарини ёзиб тамомлаган. 1004 йилда Беруний Хоразмнинг янги ҳокими маърифатпарвар Абул Аббос Маъмун чақирғига биноан яна ватанига қайтиб келган.

Эрон пойтахти Техрондаги Лалех боғининг жануби-ғарбий дарвозаси олдида Абу Райҳон Берунийга ўрнатилган ҳайкал.

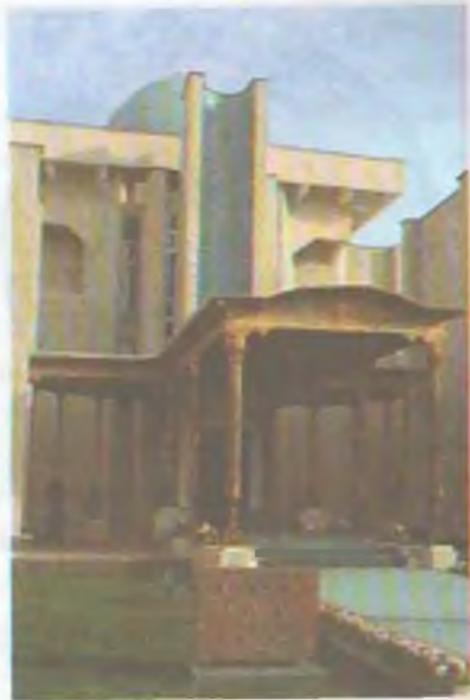
Агар Берунийнинг бутун умри давомида қилган саёҳатларини сарҳисоб қилсак, у шимолда Хоразмга, жанубда Ҳиндистонга, ғарбда Каспий соҳили ва Бағдод оралиғида саёҳат қилган, илмий кузагишлар ўтказган. Манбаларда кўрсатилишича, Беруний Хоразмда – Кот ва Урганч (Журжония); ҳозирги Эронда – Журжон ва Рай; Ироқда – Бағдод; ҳозирги Афғонистонда – Жузжон, Балх, Бомиён, Кобул, Ғазна; ҳозирги Покистонда – Ганди, Дунпур, Пешовар, Вайханд (Атток), Жайлам, Сиёлкут, Лоҳур, Нандна, Мўлтон шаҳарларида бўлган. Олим булардан ташқари Бухоро, Қорақум чўли, Қизилқум шимоли, Бадахшонда ҳам бўлган. Шунинг учун ҳам Беруний бир неча тилларни, жумладан, қадимий хоразм тилини, форс-тожик тилини, ўзбек тили (эски туркий тил)ни, араб ва юнон тилларини билган.

Беруний Хоразмга қайтгач, илм аҳлининг қадрига етувчи Маъмун ёрдамида Хоразм олимларини бирлаштириб, «Маъмун академияси»га асос солишда иштирок этган. Беруний «Геодезия» аса-рида ёзишича, Маъмун академиясида илмий фаолият олиб борган вақтида ихтиёрида турли асбоблар, жумладан, диаметри 3 метр кела-

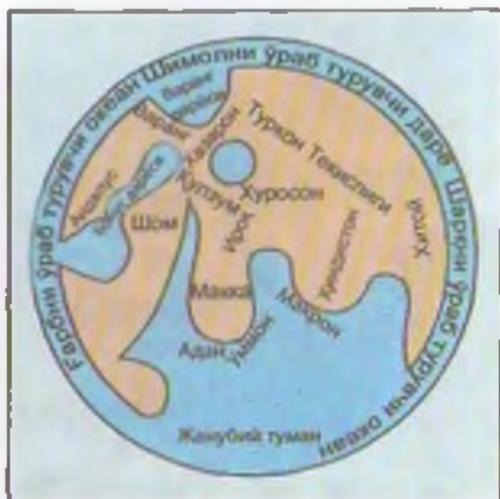
диган ва оралик минутларга бўлинган квадрант бўлган экан. Аммо ўша вақтлардаги сиёсий вазият туфайли «Маъмун академияси» қисқа муддат фаолият кўрсатган. Ҳаммамизга маълумки, мустақиллик шарофати билан Юртбошимизнинг бевосита бошчилигида ушбу тарихий «Маъмун академияси» яна қайта тикланди ва Хоразмда яна фаолият олиб бормокда. 2008 йилда эса ушбу Академиянинг 1000 йиллиги ЮНЕСКО билан ҳамкорликда кенг нишонланди.

Беруний ҳаётининг 1017 йилдан кейинги қисми Афғонистоннинг Фазна шаҳрини давлатига пойтахт қилиб олган Султон Маҳмуд ёки бошқача қилиб айтганда Маҳмуд Ғазнавий билан боғлиқ. Шу йили Маҳмуд Ғазнавий Берунийни бошқа бир гуруҳ олимлар қатори Ғазнага олиб кетган. Умрининг охирига қадар Абу Райҳон шу шаҳар фукароси бўлиб яшаган, тез-тез Ҳиндистонга саёҳат қилган ва ҳиндларнинг тарихи, фани, тили ҳамда маданиятини ўрганиб, ўзининг машҳур «Ҳиндистон» китобини ёзган. Мутахассисларнинг фикрича, ушбу асар ҳинд фани ва маданиятига қўйилган ҳайкал бўлиб, мамлакатнинг ҳақиқий энциклопедияси ҳисобланади.

Беруний Ҳиндистонда яшаган чоғида санскрит тилини ўрганган. Олим ушбу мамлакат этнографияси, географияси, биологияси, филологияси ва тарихига бид жуда муҳим маълумотларни турли манбалардан тўплаб, уларни «Ҳиндистон» асарига киритган. Бир қатор халқларнинг йилномаларига асосланган ҳолда Беруний турли, шу жумладан, деҳқончиликни юритишга мўлжалланган тақвимлар тузишнинг умумий тамойилларини таклиф этган. Маълумотларга кўра, олим томонидан араб ёзуви асосида яратилган транскрипция тизими ҳинд сўзларини урду тилида талаффуз қилишнинг замонавий тизимидан ҳеч ҳам қолишмайди.

Хоразм Маъмун академияси.

Беруний тузган Дунё харитаси.

Дунёдаги биринчи глобусни яратган Берунийга Ашгабадда қўйилган хайкал.

Ҳиндистон ҳаётининг турли қирраларини ўрганиш жараёнида Беруний қиёсий усулдан кенг фойдаланган. Унинг ёзишича, «мен ҳиндларнинг назариясини қандай бўлса шу ҳолда келтирдим ва унга параллел равишда грекларнинг назарияси ҳақида сўз юритдим ва уларнинг ўртасидаги ўзаро яқинликни кўрсатишга ҳаракат қилдим». Шунингдек, олим ўз асаарида ҳинд ва ислом ғояларини ўзаро солиштирган, айниқса, сўфийлик таълимотини ҳиндларнинг йоғлар назариясига бирмунча яқин таълимот сифатида алоҳида ажратиб кўрсатган. Беруний Ҳиндистонда яшайдиган халқларнинг урф-одатларини славянлар, тибетликлар, ҳазарлар ва туркий халқларнинг бу борадаги хусусиятлари билан қиёслаб ёритган.

Берунийнинг «Ҳиндистон» асаари кенг қиррали илмий манба бўлиб, дунёнинг турли тилларига, жумладан, ўзбек, рус, француз, инглиз ва бошқа тилларга таржима қилинган. Ушбу асар Ҳиндистоннинг IX–X асрлардаги географияси, тарихи, аҳолисининг турмуши ва маданиятига оид нодир манба сифатида ўз аҳамиятини йўқотмаган.

1030 йилда Султон Маҳмуд Ғазнавий вафот этгандан кейин дастлаб унинг кичик ўгли Муҳаммад, кейин қатта ўгли Масъуд тахтга

Ўтирди. Илм-фанга катта эътибор берган Султон Масъуднинг топшириғига биноан Беруний ўзининг шоҳ асари – астрономия ва география комуси «Қонуни Масъудий»ни ёзган. Беруний ўз асарларида келтирган маълумотларни турли манбалардан, хусусан, китоблардан олган. Бундан ташқари, олимлар билан бўлган суҳбатлари, оддий халқ, сайёҳлар ва элчилардан эшитган хикояларидан ҳам ёзган асарларида кенг фойдаланган.

Шарқ манбаларига таянган ҳолда Х. Ҳасановнинг ёзишича, «Абу Райҳон ёзган китоб ва рисоалар қолга солинганида бир туялик юк бўлар экан». XIII аср географи Ёкут Ҳамавий Марв шаҳридаги (ҳозирги Туркманистон ҳудудида) Жомеъ масжидининг вақфномасида Беруний асарларининг 60 саҳифага майда қилиб ёзилган рўйхатини кўргани ҳақида ёзади. Олим бу рўйхатни 65 ёшида тузган бўлиб, у «Фихрист» номи билан машҳурдир. Унда Берунийнинг 113 асари кўрсатилган бўлиб, ҳар бир асар ким ва нима учун ёзилгани келтирилади. Шунингдек, 70 асарнинг ҳажми ҳам кўрсатилган. Шарқшуносларнинг тахминича, Беруний 150 тача асар муаллифидир, баъзи мутахассислар эса олим 180 тача китоб ёзган, деган фикрдалар.

Шарқшуносларнинг энг кейинги ҳисобига кўра, Беруний асарлари қуйидагича тақсимланади: астрономияга оид – 70 та; математикага – 20 та; география-геодезияга – 12 та; картографияга – 4 та; иқлим ва об-ҳавога – 3 та; минералогияга – 3 та; фалсафага – 4 та; физикага – 1 та; доришуносликка – 2 та; тарих, этнографияга – 15 та; адабиётга оид асари эса 28 тадир.

Беруний Птолемейнинг «География»сига қисқача шарҳ ҳам ёзган ва унинг бу асари «Китоб тақосим ва ақолим» («Иқлимлар бўлиниши китоби»), деб аталади. Мазкур асарнинг дунё табиий географиясига оид китоб экани унинг номидан ҳам кўриниб турибди. Юқорида кўрсатиб ўтилган асарлардан ташқари Берунийнинг «Осорри боқия» («Ал-осор ал-боқия ан ал-қурун ал-ҳолия» – «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», европалик шарқшунослар уни «Хронология» деб атайдилар), «Картография» («Тастих ас-сувар ва табтих ал-кувар»), «Геодезия» («Китобу таҳдиди ниҳоёт ал-амокин ли тасҳиҳ масофат ал-масокин» – «Тураржойларнинг ораларидаги масофаларни аниқлаш учун жойларнинг чегараларини белгилаш

ҳақида китоб») каби илмий тўпламлари география ва табиатшунос-ликка оид жуда қимматли маълумотларни ўз ичига олади.

Беруний Ернинг шар шаклида эканини илмий далиллар билан ис-ботлаб берган эди. «Ҳиндистон» асарида олимнинг ёзишича, «Қуёш кўринмай қолишининг сабаби унинг Ердан узоклашиб кетишида эмас, балки Ернинг дўмбоқлигидадир». Олимнинг фикрича, агар «Ер юмалок бўлмаганда... ёзда ва қишда кун ва тун ҳар хил бўлмас эди, улар ўзгариб турмас эдилар. Ер умуман юмалокдир, бироқ ай-рим жойлари ғадир-будир, чунки тоғлари дўппайиб чиқиб тура-ди, ботиклари чуқур кирган. Шундай бўлса-да, унинг шакли шарга ўхшаш, тоғларнинг баландлиги бутун Ерга нисбатан жуда кичикдир».

Ернинг шар шаклида эканлигидан келиб чиқиб, Беруний Амери-кани кашф этган Христофор Колумбдан 450 йилча олдин Атлантика океанининг нариги томонида қуруқлик борлигини башорат қилган. «Ҳиндистон» асарида ёзилишича, «...Ернинг чораги маъмурадир. Маъмурани ғарб ва шарқ томондан Муҳит океани (Атлантика ва Тинч океан) ўраб турибди. Бу Муҳит океани, Ернинг обод қисмини денгизларнинг нариги томонида бўлиши мумкин бўлган қуруқлик ёки одам яшайдиган ороллардан иккала томондан (ғарбдан ва шарқдан) ажратиб туради...». Алломанинг бу фикрлари XV асрдан бошлаб авж олган Буюк географик кашфиётларнинг амалга ошири-лиши учун ўзига хос пойдевор бўлган, десак хато бўлмайди.

Беруний сайёрамизнинг шаклини аниқ тасаввур этиш билан бирга, унинг тасвирини ҳам яратмоқчи бўлган. Олим ўзининг «Гео-дезия» асарида ёзишича, «жойлар ва шаҳарлар учун диаметри 10 чўзим келадиган яримкурра (шар) ишладим. Унда масофаларга қараб узунлик ва кенгликларни белгилаш мумкин эди». Беруний бу шаклни нимадан (ёғоч, қоғоз, темир ёки лойдан) ясаганини айт-маган, аммо глобус ясагани аниқ. Хоразмда ясалган глобуснинг диаметри ниҳоятда катта бўлган бўлиши керак. Чунки у айтган «10 чўзим» тахминан 5 метрга тенг келади. Таъкидлаш керакки, бу Шарқ оламидаги дастлабки глобус бўлиши билан бирга, энг бирин-чи бұртма (рельефли) глобус ҳам эди.

Шарқ илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшган Берунийнинг ил-мий мероси яна узок вақт илмий тадқиқотлар учун муҳим манба бўлиб қолади. Қомусий олимнинг номи мамлакатимизда эъзозла-

Тошкентнинг Беруний метро бекати.

ниб, турли объектларда абадийлаштирилган. Жумладан, Қорақалпоғистондаги туман ва шаҳар, Тошкентдаги метро станцияси ва Тошкент давлат техника университети алломанинг номи билан аталади. Шунингдек, буюк алломанинг ҳайкаллари дунёнинг турли мамлакатларида ҳам ўрнатилган.

Абу Али ибн СИНО

(980–1037)

Европа мамлакатларида «Авиценна» номи билан машҳур Абу Али ибн Сино кўпчиликка тиб илми асосчиларидан бири сифатида маълум. Аммо Шарқ ўйғониш даврининг йирик намояндаларидан бўлмиш Ибн Сино комусий олим бўлиб, нафақат тиббиёт, балки фалсафа, астрономия, математика, география ва табиатшуносликка оид кўплаб асарлар ҳам ёзган.

Манбаларда ёзилишича, Ибн Синонинг отаси асли балхлик бўлган ва Бухорога кўчиб

Афшопадаги Ибн Сино музейи.

келгач, Хурмайсан қишлоғида яшаган. Унга кўшни бўлмиш Афшо-на қишлоғидан уйланган ва ўша ерда ўрнашиб қолган. X аср тарих-чиси Наршахий таъбири билан «Афшина катта бир шаҳар бўлиб, қалъаси бор. Бир неча қишлоқлар унга қарашлидир. Одамлар у жой-ни табаррук дейдилар, ҳафтанинг муайян бир кунида у ерда бозор бўлади». Ибн Сино 980 йилда худди шу қишлоқда (ҳозирги Бухоро вилоятининг Пешкў туманида) дунёга келган.

Бир неча йилдан сўнг оила Бухоро шаҳрига кўчиб келгач, Ибн Сино савод чиқариб, турли фанларни ўргана бошлайди. Амир Нух ибн Мансур қаттиқ бетоб бўлиб қолганида даволагани учун Ибн Синога мамлакатнинг энг сара асарлар йиғилган сарой кутубхонасида китоб мутолаа қилишга ижозат берган. Тинимсиз ўқиш ва изланишлар ту-файли, Ибн Сино Бухоронинг энг билимдон олими ва моҳир табиби бўлиб етишди. Олим ўз асарларидан бирида «ёшим ўн саккизга бор-ганида бор илмларнинг ҳаммасини эгаллаб бўлган эдим», деб ёзган.

Ўша пайтларда Бухорода ҳукм сурган вазият Ибн Синони даст-лаб Бухородан Хоразмга, ундан Хуросоннинг Журжон ва Нишо-пур шаҳарларига кўчишга мажбур қилди. Кейинчалик Эроннинг Исфаҳон шаҳрида бир неча йил яшаб, умрининг охириги йилларини

Ҳамадон шаҳридаги Ибн Сино мақбарасининг ташқи ва ички кўриниши.

шу мамлакатдаги Ҳамадон шаҳрида ўтказган ва 1037 йили ўша ерда вафот этган. Олимнинг мақбараси худди шу шаҳарда жойлашган бўлиб, ҳозир ҳам табаррук қадамжолардан биридир.

Маълумотларга кўра Ибн Сино 300 тача асар ёзган ва «Тиб қонунлари» ва «Китоб аш-шифо» олимнинг энг йирик асарларидир. Бу асарларда астрономия, геология, физика, адабиёт, фалсафа, биология ва географияга оид ўз замонасига яраша илғор ва илмий мулоҳазалар мавжуд.

Ибн Синонинг география ва геология фанлари бўйича илгари сурган фикрлари оғиздан-оғизга ўтиб, ўша пайтларда фанда мавжуд баъзи нотўғри фикрларнинг қайта текширилишига сабаб бўлган. Ғарбий европаликлар биринчи аср олими Птолемейнинг китобларига асосланиб, экватор атрофи жазирама иссиқ бўлади, у ерларда ҳамма нарса куйиб кетади, у томонларда ҳаёт йўқ, деб билганлар. Аммо XV аср бошида, Португалия қироли Генрих Денгизчи асир олинган мусулмон олимларини сўроқ қила туриб, ғалати бир мулоҳазани эшитган: «Ғарчи офтоб нақ тепангизда турса ҳам, экватор энг иссиқ жой эмас, у жойнинг иссиғини кечки шабада анча бўшаштиради. У томонда ҳаёт мавжуд, машҳур олимимиз Ибн Сино шундай деб ёзганлар». Ибн Синонинг бу дидил фикри Птолемей таълимотига тамомила зид бўлса-да, буюк

географик кашфиётлар даврида амалга оширилган бир қатор саёҳатларга далда бергани, шубҳасиз. Чунки XV аср ўрталаридан бошлаб жанубий ўлкаларга кетма-кет экспедициялар уюштирилган, 1487–1488 йилларда Ҳинд океанига Африканинг жанубидан ўтиб бориладиган денгиз йўли очилган, Америкага биринчи европалик қадам қўйган, янгидан-янги ороллар ва худудлар кашф этилган.

Ибн Сино ҳаёти давомида тез-тез саёҳат қилган ва кўп юрتلарни кезган. Бухородан кейин Хоразмда, Туркменистонда, Эрон шаҳарларида ва Журжон (Каспий) денгизи бўйларида яшаган. Олим ўз асарларида бу жойларнинг хусусиятларини мисол тариқасида кўплаб келтирган. Олимнинг Ҳинд океани, Арабистон, Нил водийси, Узоқ Шимол, тропик мамлакатларни таққослаганлиги унинг ўша ўлкалар тўғрисида бир қатор китобларни ўқиганлигидан ва сайёҳлар билан жуда кўп суҳбатлашганидан далолат беради.

Ибн Синонинг иқлим, атмосфера ва метеорологик элементлар тўғрисидаги изоҳлари ҳам илмий нуқтаи назардан жуда тўғри бўлиб, ҳозир ҳам аҳамиятини йўқотмаган. Олим, ҳавонинг таркиби мураккаб, у ҳақиқий ҳаво (водород ва кислород), сув буглари, чанг, дуд ва олов бўлакчалари (углерод) аралашмасидан иборат, деб айтиб ўтган. Жойнинг иқлими шаҳарларнинг географик кенглигига, жойларнинг баланд-пастлигига, тоғ ва денгизларга яқинлигига, шамоллар йўлида турганлигига ва тупроққа (яъни ер юзасига) боғлиқ, деган дадил фикрларни баён этган. Агар замонавий иқлимшунослик фани асосларига назар солсак, иқлим ҳосил қилувчи омиллар ҳозирги вақтда ҳам айни шу тахлитда изоҳланади.

Ибн Сино ҳозирги замон геология, география, геоморфология, метеорология ва иқлимшунослик фанларида қўлланилаётган бир қатор қонуният ва тушунчаларни яратишга муваффақ бўлган. Табиий шароитда турли унсурларнинг инсон саломатлигига таъсирини тўғри баҳолай олган. Олимга эҳтиром сифатида дунёнинг турли мамлакатларида, жумладан, Бельгиянинг Кортрейк шаҳрида ҳайкал ўрнатилган.

Носир ХИСРАВ

(1004–1072)

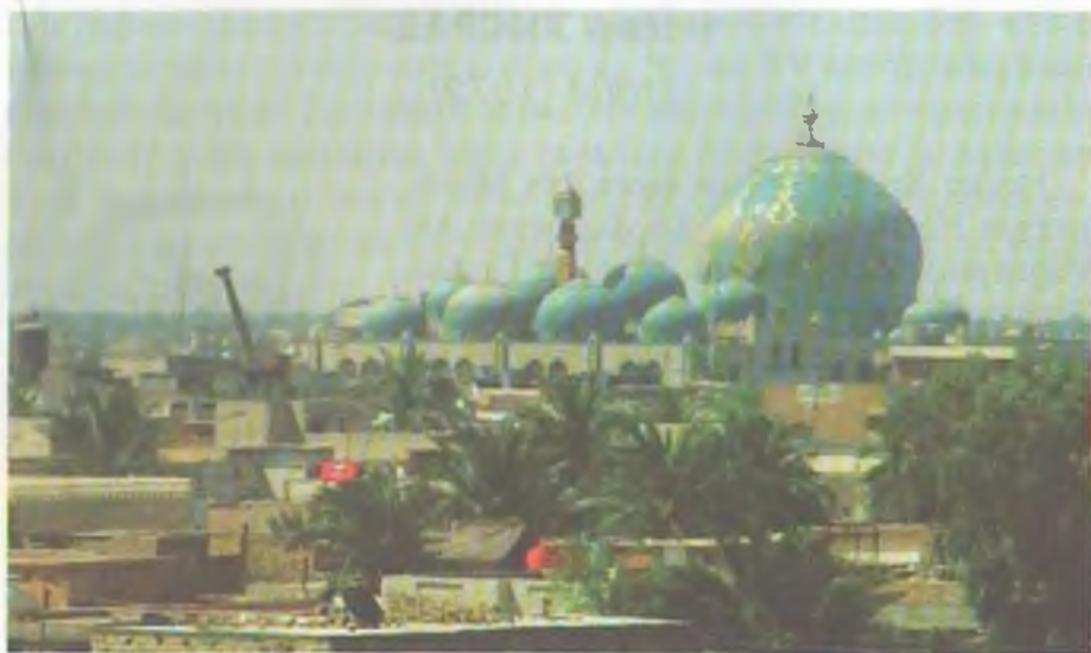
Носир Хисрав (тўлиқ номи Абу Муъиниддин Носир Хисрав ал-Қубодиёний ал-Марвазий) Жанубий ва Жануби-Ғарбий Осиёдаги қатор мамлакатларга саёҳат қилган ва кўп саргузаштларни бошидан кечирган сайёҳдир. У 1004 йилда Балх шаҳри яқинидаги қадимий Қабодиён қишлоғида таваллуд топган. Дастлабки таълимни ўз қишлоғида олган. Кейин бир неча йил ўша вақтлардаги пойтахт Балхда яшади. Сўнг Марв (ҳозирги Туркменистон ҳудудида) шаҳрига кўчиб ўтган ва ўша ерда давлат хизматида бўлган. Марвда яшаган чоғида

фалсафа, математика фанларини, қадимги юнон олимлари асарларини ва ўзидан олдин Ўрта Осиёда яшаб ўтган таниқли олимлар меросини чуқур ўрганди, ўз замонасининг етук кишиларидан бири бўлиб етишди.

1045 йилнинг кузида Носир Хисрав ўзининг биринчи саёҳатини амалга оширган. Марвни сув билан таъминлайдиган Мурғоб дарёси бўйлаб жанубга юрди ва унинг бошланиш жойигача етиб борди. Ушбу саёҳатдан илҳомланган Носир Хисрав 1046 йил баҳорида Арабистон сафарига жунаган. Манбаларда ёзилишича, унинг бу сафари XI асрда амалга оширилган энг узоқ муддатли, қизиқарли саргузашт ва маълумотларга бой бўлган саёҳатлардан бири ҳисобланади. Мазкур саёҳат Марвдан бошланиб, Эроннинг шимолий қисми, Арманистон, Туркия жануби, Арабистоннинг Макка ва Мадина шаҳарлари, Ливан ва ҳозирги Исроил ерларидан ўтиб Мисргача давом этган. Носир Хисрав Мисрдан ҳозирги Тунис ҳудудига ҳам саёҳат қилган.

1052 йилда олим туялар қарвони билан Африка шимолидаги чўлни кесиб ўтиб, Қизил денгиз орқали яна Арабистонга қайтди ва сўнг Макка орқали Ироққа йўл олди. Носир Хисрав шу сафари

Басра – Ироқнинг энг қадимий шаҳарларидан бири.

чоғида Арабистон чўлларида жуда кўп машаққатларни бошдан кечирган. Ироқнинг Басра шаҳрига етиб келганида, ҳатто, юришга ҳоли қолмаганди. Бу ҳақда ўзи шундай ёзган: «Биз Басрага келганимизда жулдур кийимда ва бедармон эдик, телба одамларга ўхшардик. Уч ойдан бери соч-соқолимиз олинмаган... Менда ва укамда фақат эски лунги қолди, совуқдан елкамизга бир парча чурик шолча ташлаганмиз. ...Ҳаммом ёнидаги болалар бизни жинни деб билишди шекилли, кетимиздан эргашиб, масхара қилиб, бизга тош ота бошладилар». Носир Хисрав Басрадан Эроннинг Ободон бандаргоҳигача кемада борган ва у ердан туя қарвони билан бутун Марказий Эрон орқали ўтиб, 1053 йилда Балх шаҳрига қайтиб келган.

Носир Хисравнинг бу саёҳати 7 йил давом этиб, ўзининг гувоҳлик беришича, у тахминан 2220 фарсах, яъни 15 минг километрга яқин масофани босиб ўтган. Шундан кейин, олим Ҳиндистоннинг шимолий вилоятларига саёҳат қилди. Унинг ўз асарларида «Мен дунёнинг турли иқлимларида, Арабистон ва Эрон, Ҳинд ва Турк мамлакатларида бўлганман», «Бу сингарини мен на Лоҳурда, на Мўлтонда

кўрганман», деб ёзганлари унинг Жанубий Осиё саёҳатида ҳам бўлганидан далолат беради.

Носир Хисрав шарқ томонга ҳам саёҳат қилишни орзу қиларди. Ҳатто, «Саёҳатнома»да «...агар шарққа саёҳат қилсам, у ерларда кўрган нарсаларни тасвирлаб бераман», деб ёзган ҳам. Лекин Мисрда ўз билимини оширган олимнинг карашлари, мулоҳазалари ва таълимоти ўша давр дин ахлларига маъқул бўлмай, тугилган юртида таъқиб остига олинган. Шу сабабли олим Помир этакларига, Бадахшонга кетишга мажбур бўлди. Манбаларда келтирилишича, олим умрининг сўнгги йилларини Бадахшондаги Юмғон қишлоғида ўтказган ва шу ерда 1088 йилда тахминан 85 ёшида вафот этган.

Ўз саёҳатларидан олган таассуротлари, кузатишлари, диний-фалсафий мулоҳазаларини қўллаган ҳолда Носир Хисрав ўнлаб китоблар ёзган. «Сафарномаи Носири Хисрав» номли саёҳат кундалиги, «Рўшноинома» («Маърифат китоби»), «Зод ал-мусофирин» («Мусофирлар йўл анжомии»), «Жоми ал-ҳикматайин» («Ҳикमतлар йиғиндиси»), «Важҳиддин», «Саодатнома» («Бахт китоби») каби асарлар шулар жумласидандир. Айниқса, олимнинг «Сафарнома»си география фани нуқтаи назаридан жуда муҳим маълумотларни ўз ичига олганини таъкидлаш жоиз.

«Сафарнома»да келтирилган маълумотлар Носир Хисрав ўз замонасида дунё географиясига оид билимларни чуқур ўзлаштирганидан далолат беради. Олим бу асарида ўзи саёҳат қилган мамлакатларнинг батафсил таърифини берган ва шу билан бирга ўзи бормаган ўлкалар ҳамда эшитган ҳодисалар тўғрисида ҳам ёзган. Носир Хисравнинг Эрон шимолидаги Табриз шаҳрини тасвирлаши фикримизга далил бўлади: «Бу – Озарбайжоннинг пойтахти. Гавжум шаҳар. Шаҳарнинг бўйи ва эини қалам-бақадам ўлчаб чикдим – ҳар томонга 1400 қадамдан экан... Мен ҳисоблаб чикдим, Балхдан Райгача 350 фарсах масофадир... Рай билан Амул орасида Дамованд тоғи бор, у гумбазга ўхшаш... Айтадиларки, бу тоғнинг тепасида бир чоҳ борки, ундан дуд чиқади, олтингугурт ҳам бор»... «Айтадиларки, Обискун (Каспий) денгизига 1400 та дарё келиб қуйилади, денгизнинг бўйи 1200 фарсах ва унинг ўрталарида ороллар кўп».

Табриздаги қадимий Кўкмачит биноси.

Носир Хисрав Ливаннинг Маррат аи-Нуъмон номли қишлоғини тасвирлаб, шундай дейди: «Бу далаларда нукул буғдой экадилар, ҳосили ҳам бисёр. Дарахтлар ҳар хил: зайтун, писта, бодом ва узум. Шаҳарнинг суви ёмғирдан тўпланади ва қудуқдан олинади». Ўртаер денгизи бўйларида «тепалик жой бўлмаса, шаҳар қурмайдилар, токи денгиздан сув қалқиб келиши ва қирғоққа тўлқин урилишидан хавотирдалар». Олим келтирган бу сатрлар унинг қишлоқ хўжалик географияси ва жойни шаҳаршунослик нуқтаи назаридан баҳолаш масалаларидан яхши хабардор бўлганлигидан далолат беради.

Сайёҳ Жануби-Ғарбий Осиёдаги шаҳарларни таърифлаб, шундай ёзади: «Рамла шаҳрининг аҳолиси ёмғир сувини ичади. Ҳар хонадонда сувдон бор, унга ёмғир сувини йиғиб қўядилар»... «Ҳалаб – мухташам шаҳардир... Чамамда, Балхдан кам эмас»... «Тараблусда яхши қоғоз ишлайдилар, Самарканд қоғозига ўхшаш. Ундан яхшироқдир. Бу ерга Румдан, Фарангистондан, Андалус ва Мағрибдан кемалар келиб туради. Бу ердан Румга ва Мағрибга кемалар катнайди»...

Носир Хисравнинг Нил дарёси тўғрисидаги маълумотлари ҳам қимматли: «Нил дарёси жануби-ғарбдан келиб, Миср ёнидан ўтади

Нил дарёсининг юқори оқими.

ва Рум денгизига қуйилади... Нил суви қўпайганда Термиз ёнидаги Жайхуннинг (Амударё) сувидан икки баравар ортиқ кўринади... Айтадиларки, Асвон шаҳридан юқorigа кемалар юра олмайди, чунки сув тор даралардан буркираб оқади ва баланд қоялардан учиб тушади». Носир Хисрав томонидан айtilган XI асрдаги Нил дарёсининг юқори қисмларига оид бу маълумотлар ўша давр нуктаи назаридан бирмунча илғор илмий хулосалар ҳисобланади.

Олимнинг Арабистон яримороти ҳақида ёзиб қолдирган маълумотлари унинг бу ҳудудни тўла кезиб чиққанидан далолат беради. «Арабистон уч томондан денгиз билан ўралган, шундан яриморолдир. Шарқини – Басра денгизи, ғарбини – Қулзум (Қизил) денгизи, жанубини – Океан ўраб туради. Бу яриморолнинг узунлиги Қуфадан Адангача (шимолдан жанубга) 500 фарсахча, эни шарқдан ғарбга, Уммондан Жорагача – 400 фарсахча»... Олим Арабистон денгизида кунига икки марта сув қалқишини ва бу ҳодисанинг Ойнинг ҳолатига боғлиқлигини қизиқарли далиллар билан исботлаб берган ҳам.

Носир Хисравнинг «Сафарнома»сига илова қилинган хаританинг
 Ҳ. Ҳасанов томонидан қайта тузилган нусхаси.

Носир Хисравнинг «Сафарнома»сига харита илова қилинган бўлиб, унда сайёҳ-олимнинг турли жойларга борганлиги ҳақидаги маълумотлар аниқ саналар билан кўрсатилган.

Аmmo мутахассисларнинг фикрича, хаританинг мазмуни китобнинг матнига унчалик тўғри келмайди. Жумладан, харитага кўра Носир Хисрав Қуддусдан Қоҳирага ўтган, кейин Арабистонга – Маккага борган. Аслида эса сайёҳнинг Қуддусдан тўғри Маккага борганлиги ва у ердан қайтгандан сўнггина Мисрга борганлиги «Сафарнома»да ёзилган. Носир Хисрав харитада Искандария денгизи деб Ўртаер денгизининг жанубий қисмини тушунган, Қайрувон эса Тунисдаги қадимий шаҳардир. Олимнинг Қайрувонда ва Бағдодда бўлганлигини «Мен Шомдан то Қайрувонга қадар ҳамма шаҳар ва кишлокларни кезиб чикдим... Мисрда қайиқ ва кемалар шунчалик кўпки, Бағдод билан Басранинг иккалавидаги қайиқ ва кемаларни бирга қўшганда ҳам ўшанча келмайди», деб «Сафарнома»да ёзган сатрлари исботлаб турибди.

Мисрдаги Искандария бандаргоҳи.

«Сафарнома»да олимнинг бевосита кузатишлари натижасида тўпланган турли мамлакатларнинг қазилма бойликлари, хўжалиги, савдо алоқалари, аҳолининг урф-одатлари, шаҳарларидаги тарихий бинолар тўғрисида ҳам маълумотлар бор. Ўз замонасининг етук кишиси бўлган Носир Хисрав, турли соҳаларда бемалол мушоҳада юрита олиши билан ҳамюртларини лол қолдирган. Қисқача айтганда, Носир Хисрав олим ва сайёҳ, шоиру файласуфларнинг хислатларини ўзида жамлаган кўп қиррали киши эди. Ёзиб қолдирган асарларидаги маълумотларга кўра, Носир Хисрав бир неча бор ўлим хавфини бошдан кечириб, ҳаётдан умидини узган ва шундай бўлса-да, ўз мақсади сари интилган тиниб-тинчимас сайёҳ, олим бўлган.

Носир Хисравнинг «Сафарнома» асари 1948 йилда илк бор қисқартириб рус тилига таржима қилинган ва ҳозирда унинг ўзбек тилидаги нусхаси ҳам китобхонларга ҳавола этилган. Ҳ. Ҳасановнинг фикрича, Носир Хисравнинг «Сафарнома»сидаги дунё тўғрисидаги тасавури Абу Райҳон Берунийнинг қарашларига бир қадар яқин. Бу эса Берунийнинг Ернинг тузилиши ҳақидаги илмий фикрларининг ўша даврларда минтақамизда яшаган олимлар ўртасида қанчалик кучли таъсирга эга бўлганлигидан далолат беради.

Маҳмуд КОШҒАРИЙ

(1029–1101)

Маҳмуд Кошғарий (тулик исми – Маҳмуд ибн ал-Ҳусайн ибн Муҳаммад ал-Кошғарий) – XI асрда яшаб ўтган марказий осиелик машҳур комусий олим. Отаси Қорахонийлар авлодига мансуб Ҳусайн ибн Муҳаммад Иссиққул буйидаги Барсхон шаҳрининг амири бўлган. Кейинчалик Хитойнинг Қашқар шаҳрига кўчиб ўтган ва шу ерда 1029 йилда ўғли Маҳмуд дунёга келган.

Маҳмуд Кошғарийнинг ҳаёти тўғрисида бизгача жуда кам маълумот етиб келган.

Бағдод шаҳрига 762 йилда асос солинган.

Аммо шу нарса маълумки, Қорахонийлар авлодига мансублиги Маҳмудга ёшлик давридаёқ дастлаб туғилган шаҳрида, кейинчалик Ьухоро, Самарқанд, Нишопур ва Бағдод шаҳарларида чуқур билим олиш имкониятини берган.

Маҳмуд Кошғарий болалигиданок турли тилларга, айниқса, туркий қабилалар тиллари, фольклори ва этнографиясига жуда қизиққан. Шунинг учун ҳам у ҳаёти давомида узок саёҳатларда бўлган ва таъриф буюрган шаҳар ва қишлоқларидаги таассуротларини, турли урф-одатлар, афсоналар, мақоллар ва тарихий ҳикояларни ёзиб олиб, туркий қабилаларнинг тили ва шеваларига оид маълумотларни қоғозга туширган.

Манбаларга кўра, Жануби-Ғарбий Осиёнинг бир қатор шаҳарларида бўлган Маҳмуд Кошғарий Бағдодда бир неча йил яшаган ва бу ерда араб тили ва адабиётининг энг нозик хусусиятларини ўрганган. Аммо туркий тилларнинг хусусиятларини ўрганиш мақсадида олим бир неча йиллар мобайнида «Румдан Мочингача» — Ўртаер ва Қора денгиз бўйларида то Хитойгача саёҳат қилган, турли қабилалар яшайдиган ерлар, шаҳар ва қишлоқларни кезган.

Бу ҳақда Кошғарий шундай деб ёзиб қолдирган: «Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганим учун эмас, балки ушбу қабилалар тилларининг маъно ва шаклига оид хусусиятларни ва улардаги кичик фарқларини аниқлаш учун амалга оширдим... Уларга шунча диққат қилдимки, турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар ва киргиз қабилаларининг тиллари бутунлай дилимга жо бўлди. Уларни ҳар томонлама пухта, бир асосда тартибга солдим».

Узоқ муддатли сафарлари натижасида тўпланган тарихий, лингвистик, географик ва этнографик маълумотларни тизимлаштирган Маҳмуд Кошғарий 1072–1074 йиллар давомида Хитой ва Мўғулистондан тортиб то Византиягача бўлган ҳудудда яшовчи 30 га яқин туркий қабилаларнинг XI асрдаги ҳаёти, яъни тили, урф-одатлари ва турмуш тарзи нуқтаи назаридан қимматли бўлган буюк асари «Девону луғотит турк»ни (Туркий сўзлар луғати, бундан кейин «Девон») яратди. Шуниси эътиборга лойиқки, кўпгина замон-

дошларидан фаркли ўларок Маҳмуд Кошғарий ўз асарини араб тилида эмас, балки туркий тилда ёзган. Манбаларда кўрсатилишича, олим ушбу асарини бир неча бор таҳрир қилиб, 1077 йилда Халифа Муқтадирга тақдим этган.

«Девон»да туркий халқларнинг фольклорига оид материаллар – маросим кўшиқлари, эпослар, тарихий хотира ва афсоналар кенг ёритилган. Шунингдек, бу асарда тиббиёт, астрономия, география ва этнографияга оид қимматли маълумотлар келтирилган. Шарқшунос олимларнинг фикрича, «Девон» XI асрдаги туркий халқлар ҳаёти, улар маданиятига оид турли предметлар, турмуш тарзи, этнонимлари, топонимлари, уруғ-қabila муносабатлари, уруғчиликка оид тушунчалар, турли мансабдор шахсларнинг унвонлари, озиқ-овқат маҳсулотлари, уй ва ёввойи ҳайвонлари, чорвачилиги, географик терминологияси, шаҳарлари, касалликларнинг номи ва дори-дармонлари, металл ва минераллари, ҳарбий, спорт ва маъмурий соҳага оид тушунчалари, турли тарихий ва афсонавий қаҳрамонларининг

Хитойнинг Қашқар шаҳридаги минора.

номлари, диний, этник маросимлари ва ҳатто, болалар ўйинлари ҳақида тўлиқ маълумот берувчи ягона ахборот манбаи ҳисобланади.

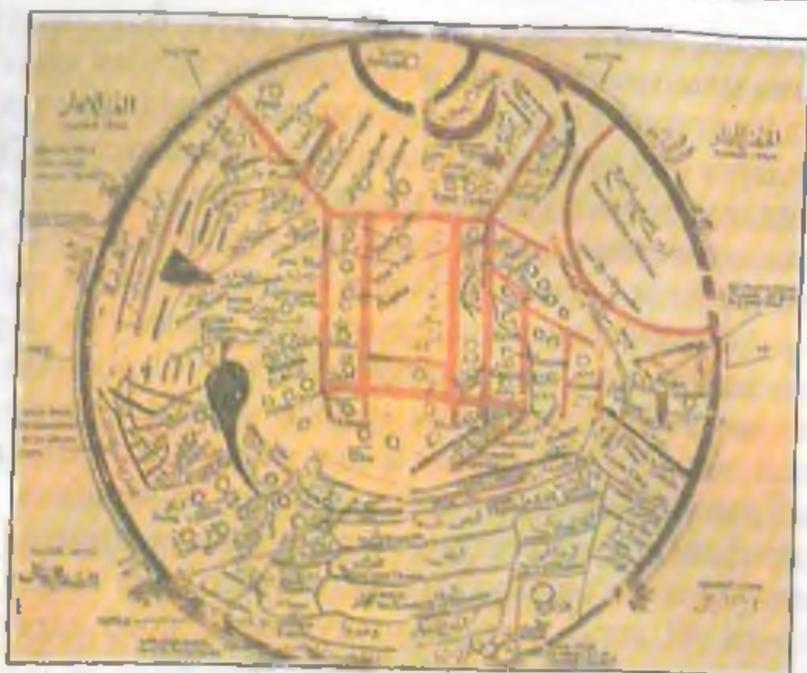
Маҳмуд Кошғарий «Девон»ни яратиш жараёнида ўз олдига фақат туркий тилларга оид сўзларни ўрганишни мақсад қилиб қўйган. Шу боис олимнинг умумий туркий тилларни ўрганиш, тил шеваларининг киёсий грамматикасини тузиш, фольклор ва этнография соҳасидаги хизматлари бениҳоя катта. Шу билан бирга Кошғарий турли табиий фанлар терминологиясини, жумладан, географик терминларни яратиш ишига ҳам катта ҳисса қўшган. «Девон»дан Маҳмуд Кошғарийнинг бебаҳо географик мероси – табиий географик терминлар, жой номлари ва уларнинг изоҳи, асарга илова қилинган дунё харитаси, Ўрта Осиёда айрим қабилаларнинг жойлашishi ҳақидаги аҳоли географиясига, астрономияга доир тақвим тизими, мучаллар ва уларнинг тарихига оид муҳим маълумотлар ўрин олган.

«Девон»га XI асрда яратилган дунёнинг ноёб харитаси илова қилинган ва унда туркий қабилалар яшайдиган ва бошқа ерлар кўрсатилган. Ушбу харита битта доирадан иборат бўлиб, унинг асосий қисми ҳозирги шарқий яримшарга тўғри келади. Манбаларга кўра, хаританинг арабча босма нусхасининг диаметри 24 см, ўзбекча нусхасиники эса 18 см га тенг.

Маҳмуд Кошғарий харитасининг қизик томони шундаки, унда баланд тоғлар ёки йирик дарёлар қалин чизиклар билан, кичикроқлари ингичка чизиклар билан кўрсатилган. Хаританинг айланасига тўқ яшил ранг доира чизилганки, уни кўргач, ер юзини ҳамма тарафдан океанлар ўраб олган, деган тасаввур ҳосил бўлади. Бу эса харита муаллифи Маҳмуд Кошғарийнинг картография қонуниятларидан етарли даражада хабардор бўлганлигидан далолат беради.

Тақдир тақазоси билан «Девон» тўғрисида М.Кошғарийнинг замондошлари ва ундан кейин яшаган олимлар бирор бир маълумот ёзиб қолдиришмаган. Асарнинг асл нусхаси сақланиб қолмаган ва ундаги маълумотлар Кошғарий замонидан 200 йил ўтиб, китобни 1266 йилда қайта кўчирган хаттот (китоб кўчирувчи) Муҳаммад ибн Абубакрнинг шарофати билан бизгача етиб келган.

Орадан саккиз аср ўтиб, 1904 йилда Венгрия Фанлар Академияси томонидан «Девон» илк бор нашр этилгач, ушбу асар лингвистлар, тарихчилар, географ ва этнографларнинг диққат-эътиборига

Махмуд Кошғарийнинг Дунё харитаси.

тушиди. Орадан ўн йил ўтгач, 1914 йилда Истанбул бозорида асарнинг аслидан кўчирилган нусхасини қадимий қўлёзмалар ишқибози Али Амирий бир китобфурушдан тасодифан сотиб олган. Мазкур қўлёзма 319 varaқли кағга бир жилддан иборат бўлиб, varaқлари титилиб, йиртилиб кетган бир ҳолатда эди. Шунинг учун ҳам Али Амирий туркшунос ҳамда эски китобларни таъмирловчи уста Рифат Киласлига ушбу қўлёзмани тартибга келтиришни топширади. Р. Киласли «Девон»дан нусха олиб, унинг биринчи ва иккинчи китобини 1915 йилда ва учинчи китобини 1917 йилда Истанбул шаҳрида чоп эттирган. Худди ана шу вақтдан бошлаб «Девон»ни турли жиҳатдан кенг тадқиқ этиш ишлари бошланиб кетган.

Асарни тил нуқтаи назаридан ўрганиш ва чоп этиш билан жуда кўп мутахассислар шуғулланишган. Жумладан, немис олими К. Броккельман асардаги терминларни алифбо асосида ифодалаб, уларнинг немис тилидаги таржимасини чоп қилдирганди. Турк олими Босим Олатой 1914 йилда қўлёзманинг нусхасини турк тилига таржима қилган ва уни 1934–1943 йиллар давомида уч томли китоб қилиб Анкарада нашр эттирган.

Ўзбек тилшунос олими Солиҳқори Муталлибов «Девон»нинг матнини ва мазмунини 1960–1967 йиллар давомида чуқур ўрганиб, ўзбек тилига тўлиқ таржима қилган. Бу таржима туркшунос тадқиқотчилар учун катта имкониятлар туғдириб, уларнинг ишини анча енгиллаштирди. Асарнинг уйғур тилидаги таржимаси Хитойда нашр қилинган бўлса, Озарбайжон олими А. Демирчизоданинг маълумотига кўра, «Девон» Озарбайжон тилига ҳам таржима қилиниб, чоп этилган.

Маҳмуд Кошғарий 1101 йилда 72 ёшида вафот этган. Унинг мақбараси ҳозирги Хитойнинг Шинжон-Уйғур автоном райони Шуфу округидаги Вупар шаҳарчасида жойлашган.

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девон»и комусий асар бўлиб, у тил ва адабиёт, география, картография, астрономия, этнография ва бошқа бир қатор фанлар нуқтаи назаридан қимматли маълумотларни ўзида ақс эттирган. Шу боис ҳам турли соҳа вакиллари Кошғарийни «ўзлариники» деб ҳисоблашади. Дарҳақиқат, олимнинг ёзган «Девон»идаги маълумотларни кўриб, беихтиёр «Кошғарий географми ёки филолог, этнографми ёки картограф», деган савол туғилади. Бу эса Кошғарийни ўз замонасининг етук комусий алломаси бўлганидан далолат. Шунинг учун ҳам шарқшунос Н. Баскаков Маҳмуд Кошғарийни «туркий тилларни қиёслаш борасидаги йўлчи юлдуз», деб атаган бўлса, яна бир таниқли филолог-шарқшунос А. Самойлович олимни «XI асрнинг Радлови», дея таърифлаган эди.

ЗАМАХШАРИЙ

(1075–1144)

Буюк мутафаккир ва тафсирчи олим, дея тан олинган Абдулқосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарий 1075 йилнинг 19 мартида Хоразмнинг Замахшар қишлоғида туғилган.

Аз-Замахшарийнинг ёзишича, ёшлигида отдан йиқилиб, бир оёғи майиб бўлгач, отаси уни тикувчилик касбини эгаллашини истаган экан. Дастлаб отаси кўлида савод чиқарган ва жуда чиройли ҳуснихатга эга бўлган Аз-Замахшарий шаҳарга, яъни Кўҳна

Кўхна Урганчдаги
қадимий минора.

Урганч (Журжония) мадрасасида таълим олишга қарор қилди. Кейинчалик Бухоро ва Хуросон илм даргоҳларида билим даражасини янада оширган.

Аз-Замахшарий ҳаёти давомида тинмай саёҳат қилган. Сайёҳ-олим Шарк, хусусан, мусулмон мамлакатларини 1100–1122 ва 1127–1139 йилларда икки марта кезиб чиққан. Олим Хуросон, Эрон, Арабистон, Ироқ, Яман, Шом (Сурия)нинг Марв, Нишопур, Исфажон, Бағдод, Ҳижоз, Дамашқ ва Макка шаҳарларида бўлиб, асарлари учун бой манба тўплаган.

1109 йилда Аз-Замахшарий Бағдодга йўл олди. У ерда турли адабиётларни ўрганган ва мударрислик қилган. Бағдодда яшаган вақтида ислом оламининг таниқли олимлари билан ҳамсуҳбат бўлди.

Бу унинг кейинги ижодига ўз таъсирини кўрсатган. Бағдодда бир фурсат яшагач, олим Маккага йўл олди ва Шом (Сурия), Арабистоннинг катор шаҳарларида ва Яманда бўлган. Манбаларда ёзилишича, олим ўзининг кўплаб асарларини Маккада ёзган ва худди шу ерда буюк олим, деб тан олинган.

Жумладан, дунё фани ривожига қўшган ҳиссасига эҳтиром сифатида Аз-Замахшарий «Жоруллоҳ», яъни «Аллоҳнинг қўшниси», «Устач уд-дуня» – «бутун олам устози», «Фахру Хварезм» – «Хоразм фахри» деган фахрли номларга сазовор бўлган.

1139 йилда олим Ватани Хоразмга қайтиб, умрининг охиригача шу ерда яшаган. Аз-Замахшарий Кўхна Урганчда дафн этилган бўлиб, XIV асрда яшаб ўтган таниқли араб сайёҳи Ибн Баттута ўзининг эсдаликларида Аз-Замахшарийнинг гумбаз томли мақбарасини ўз кўзи билан кўргани ҳақида ёзган.

Замахшарий мақбараси.

Аз-Замахшарий сермахсул олим бўлиб, фаннинг турли соҳаларига оид элликка яқин асар ёзган, шулардан йигирма бештаси бизгача сақланиб қолган. Тилшуносликка оид «Асос ал-балоға» («Сўзга усталик асослари», «Чечаилик пойдевори»), ислом оламида унинг 1134 йилда Қуръони каримга ёзган шарҳларини (тафсир) ўз ичига олган «Ал-Кашшоф» асарлари жуда машхур. «Ал-Кашшоф» асари Қуръон тафсирига оид асарлар ўртасида энг мукаммали эканлиги шарқшунос ва арабшунос олимлар томонидан тан олинган. Шу боис мазкур асардан дунёнинг турли мамлакатлари дорилфунунларида дарслик сифатида ҳалигача қўлланиб келинмоқда.

Мутахассисларнинг фикрича, Аз-Замахшарий тилшунослик, адабиёт, география, тарих ва бошқа катор фанларни чуқур ўзлаштирган комусий олим бўлган. Фаннинг мазкур йўналишларида мактаб яратган олимнинг 200 дан ортиқ шогирди бўлган. Асарларини бевосита ўрганиб, илму фаннинг сирларини эгаллаган 100 дан ортиқ олимлар ўзларини гойибдан Аз-Замахшарийнинг шогирди, деб ҳисоблашган.

Тил ва адабиёт, тафсирга оид асарлар билан бир қаторда Аз-Замахшарий «Асмоу ал-адвия вал жибол» («Водий ва тоғ исмлари»), деб аталган машҳур географик асар ҳам ёзган. Китобнинг иккинчи номи «Китоб ал-амкина ва ал-жибол ва ал-миях» («Жойлар, тоғлар ва сувлар ҳақидаги китоб») бўлиб, олим уни ўзи бевосита ташриф буюрган шаҳарларда олиб борган кузатишларига асосланиб ёзган. Асар араб тилида ёзилган бўлиб, илк бор 1855 йилда Нидерландиянинг Лейден шаҳрида нашр этилган.

Аз-Замахшарийнинг мазкур китоби Арабистон яриморотидаги шаҳарлар, қишлоқлар, мақбаралар, мачитлар, зиёратгоҳлар, тоғлар, водийлар, сув ҳавзалари номларининг изоҳи берилган муҳим топонимик қомус, десак хато бўлмайди. Асарнинг эътиборли томони шундаки, муаллиф географик номларни алифбо тартибида берган, уларнинг маъноси, жойларга нега шундай номлар қўйилганлиги ва шунга боғлиқ қатор қизиқарли ҳикояларни келтиради. Китобда Фаластин, Сурия, Ироқ ва Миср каби малакатларнинг номи тилга олиниб, улардаги шаҳарларга оид маълумотлар киритилган. Унда Ўрта Осиёдаги баъзи жой номлари учраса-да, лекин уларнинг изоҳи

Дамашқдаги қадимий бино.

йўқ. Шунинг учун мутахассислар аз-Замахшарийнинг ушбу географик асари тугалланмаган ёки охиригача таҳрир қилинмаган, деб ҳисоблайдилар.

Ҳозиргача сақланиб қолган асарларининг умумий сони ва уларнинг аҳамиятига таянган ҳолда аз-Замахшарийни нафақат исломшунос олим, балки Шарқ географиясининг ривожига ўзининг улкан ҳиссасини қўшган географ ва сайёҳ-олим, деб айтиш мумкин.

ИДРИСИЙ

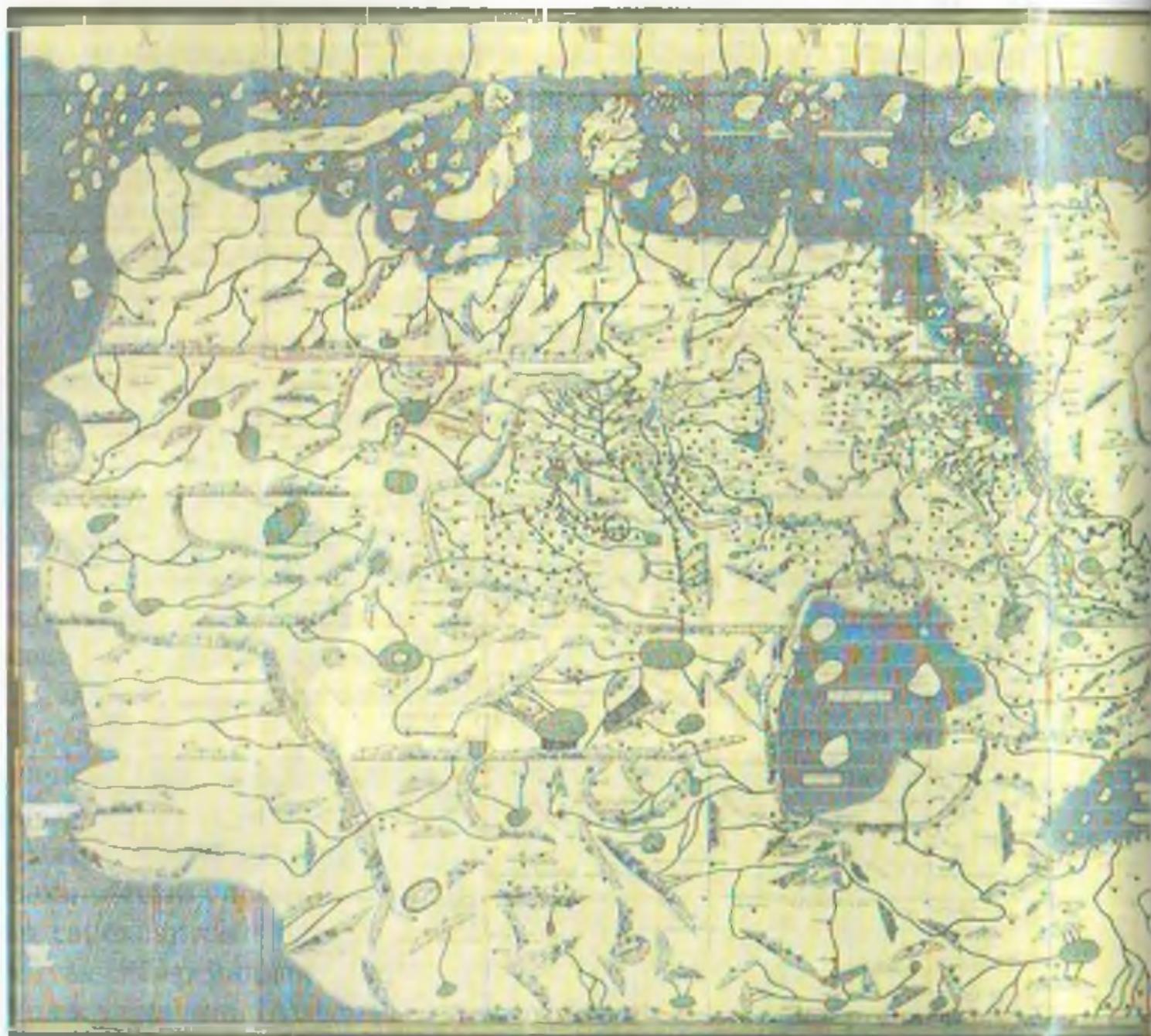
(1100–1165)

Ер шарининг биринчи минг йиллик бошларидаги ҳолати, ундаги асосий географик объектлар тасвирланган хариталарни бир қатор олимлар тузишга муваффақ бўлган. Аммо улар орасида ўзи саёҳат қилиб, кўрган-кечирганларини матнга ва харитага туширган сайёҳ-олимлар эса санокли. Ана шундай олимлардан бири 1100–1165 йилларда яшаб ижод қилган араб географи ал-Идрисийдир.

ал-Идрисий (тулик номи – Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Идрис ал-Ҳаммудий ал-Ҳасаний) Марокашнинг Сеут шаҳрида таваллуд топган. Кордовада (Испания) турли фанлардан, айниқса, Ер ҳақидаги табиий фанлардан чуқур билим олган. Саёҳат қилишга иштиёқи кучли бўлиб, 16 ёшидаёқ Кичик Осиёга сафар қилган.

Мутахассисларнинг фикрича, ал-Идрисий Европа бўйлаб саёҳат қилиб, бу қитъадаги баъзи мамлакатларнинг XI–XII асрлардаги ҳаёти туғрисида қимматли маълумотлар қолдирган дастлабки араб олимларидан саналади. Марокашнинг Жануби-Ғарбий Европага географик жиҳатдан яқинлиги боис сайёҳ 1120 йиллар давомида Португалия, Франция, Англия, Шотландия, Ирландия ва Ғарбий Германияга бир неча бор саёҳат қилган. Шунингдек, сайёҳ Польша, Болгария, Византия, Болқон яримороти, Шимолий Африка ва

**Ал-Идрисий томонидан 1554 йилда тузилган ва
«Рожер китоби» а илова қилинган харита.**

Шарқий Европадаги бошқа баъзи давлатлар ҳақида бой географик маълумотлар тўплади.

1138 йилда турли мамлакатларга саёҳат қилувчи олимларни кўлаб-қувватловчи ва уларнинг сафар таассуротларини умумлаштириб, китоб тарзида чоп этиришга яқиндан кўмак берувчи Сицилия қироли Рожер II нинг таклифига биноан Ал-Идрисий Палермо шаҳридаги қирол саройига келди. Рожер II нафақат турли мамлакатларда бўлган сайёҳлар билан суҳбат қуришни хуш кўрар, балки атрофдаги қатор давлатларга ўз сайёҳларини юбориб, уларга яқин ҳудудлардаги ҳаёт ва айниқса, хўжалик ҳамда ҳарбий салоҳият тўғрисида маълумотлар тўплашни топширар эди.

Ал-Идрисийнинг ёзишича, Сицилия қироли бир гуруҳ олимларга Ернинг мукаммал тасвири туширилган харитасини кумушдан ясаш ва шу асосда қоғоз хариталар чоп этишга фармон берган. Рожер II шунингдек, Ал-Идрисийга грек ва араб географларининг Ер ҳақидаги тасавурларини умумлаштирувчи илмий асар яратишни буюради. Шу тариқа Ал-Идрисий «Нузҳат ал-муштак фихтирак ал-афак» ёки бошқача қилиб айтганда «Китаб ар-Ружарий», яъни «Рожер китоби», деб номланган маъшхур асарини 1154 йилнинг бошида ёзиб тугатди. Ал-Идрисий бошчилигида яратилган Ернинг тасвири туширилган харита мазкур китобга илова қилинади.

Ал-Идрисий томонидан «Рожер китоби»га илова қилинган Ер шари харитаси.

«Рожер китоби» Ал-Идрисийнинг шахсий саёҳатлари натижалари, кўлаб савдогарлар, сайёҳлар ва маълумот тўплаш учун Сицилия қироли томонидан турли мамлакатларга юборилган кишиларнинг таассуротларини ўз ичига олган. Китобнинг кириш қисмида Ал-Идрисий фойдаланган асосий манбалар сифатида Птоломей, Орозий, Ал-Яқубий, Ал-Максудий ва Ал-Жайҳоний каби қатор муаллифлар номини эслатиб ўтади.

Асарда Ғарбий Африкадан то Хитойгача бўлган ҳудудлар тўғрисида кенг маълумотлар келтирил-

ган. Айниқса, сайёҳнинг Шимолий ва Марказий Африка, Пиреней яримороти, Сицилия, Италия, Франция, Шотландия, Ирландия, Германия, Польша, Болгария ва Кичик Осиё тўғрисидаги маълумотлари жуда қимматлидир. Ал-Идрисий ушбу ҳудудларнинг бир-биридан узоқлиги, гидрографияси, савдо ва маданий марказлари, у ерда яшаётган аҳолининг урф-одатлари, таомлари, кийиниши ва асосий машғулоти ҳақида қизиқарли хотираларни ёзиб қолдирган.

Ал-Идрисий ўзининг машҳур асарида Ер шарини еттита иқлимга (зонага) бўлади ва улардан ҳар бири ғарбдан шарққа қараб яна 10 та зонага эга. Шуниси қизиқарлики, «Рожер китоби»га кирган 70 та бўлимдаги матнга 70 та харита илова қилинган. Немис географи К. Миллернинг ҳисоблаб чиқишича, Ал-Идрисийнинг асаридаги матнда 6000 дан зиёд, илова қилинган хариталарда эса 2500 дан ортиқ географик объектлар номи зикр этилган.

Мутахассисларнинг фикрича, хариталарда кенглик ва узоқлик тушунчалари унчалик ҳисобга олинмаган. Шу боис, араб картографиясининг хариталарда географик координаталар бўлмаган сўнгги учинчи босқичи Ал-Идрисий номи билан боғлиқ, деб айтиш мумкин. Ал-Идрисийнинг бизгача етиб келган асарининг энг қадимги қўлёзмаси, шунингдек, Ер харитасининг нусхаси 1300 йилда кўчирилган бўлиб, Париж кутубхонасида сақланмоқда.

Яратган асарининг ўша даврда катта илмий қимматга эга бўлганига қарамасдан, араб географининг ишлари XII–XIII асрларда латин тилида ижод қилган европалик муаллифлар учун номаълумлигича қолган. XVI асрга келиб «Рожер китоби»нинг Европа мамлакатларида чоп этилиши тўғрисида Ал-Идрисий энг таниқли араб географларидан бирига айланган. Унинг машҳур асари 1592 йил Римда араб тилида чоп этилган ва худди шу нашр 1619 йилда латин тилига таржима қилинган. 1836–1840 йилларда эса «Рожер китоби» француз тилида нашрдан чиқди. Олим асарининг тўла наشري фақатгина XX асрда китобхонлар ва илмий жамоатчилик ҳукмига ҳавола этилган.

Марокашликлар илк Ўрта асрлар географиясининг ривожига катта ҳисса қўшган Ал-Идрисийдек юртдошлари борлиги билан фахрланишади. Шунинг учун ҳам Марокашдаги Ал-Хусайм шаҳридаги аэропорт машҳур сайёҳ ва географ номи билан аталган.

Виллем РУБРУК

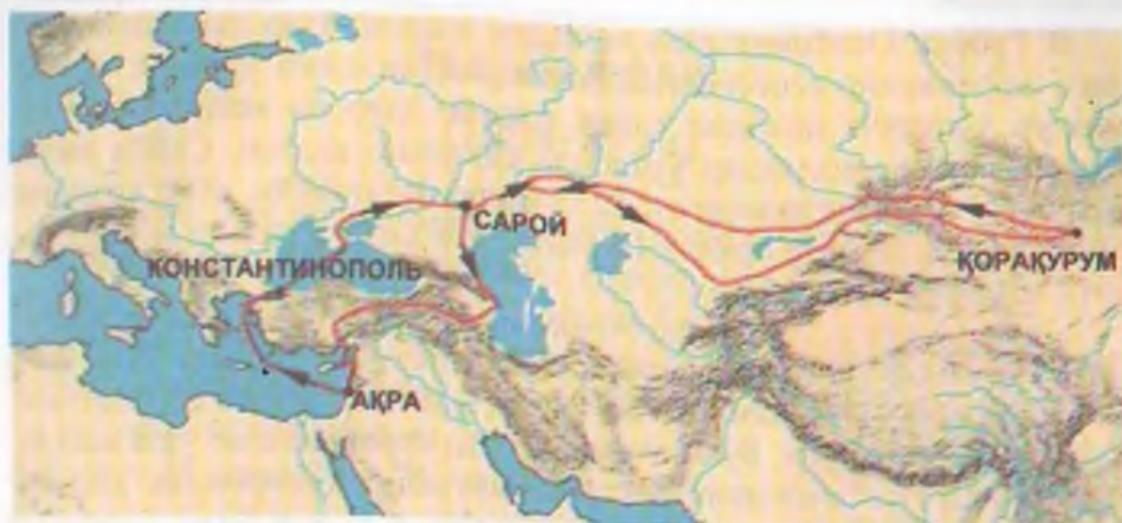
(1215–1291)

Турли манбаларда француз сайёҳи, деб тилга олинган Виллем Рубрук (асли исми – Гийом де Рубрук) 1215 йилда ҳозирги Бельгиянинг Фландрия ўлкасида туғилган. Манбаларга кўра, сайёҳ француз қироли Людовик IX нинг хизматида бўлиб, еттинчи салиб юриши даврида уни кузатиб борган ва ўша даврдаги барча воқеаларни қоғозга туширган.

XIII асрда мўғулларнинг Европага солган таҳдиди натижасида Франция қироли Людовик IX Мўғулистон билан ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиш ҳаракатига тушган. Французлар ўша пайтдаги Мўғул империясида яшайдиган насронийларни қидириб топиш ва улар орқали Мўғулистон билан ҳамкорлик ўрнатишга умид қилишарди. Французларнинг бундай йўл тутишларининг ўзига хос сабаби бор. Чунки ўша вақтларда Европа мамлакатларида «Осиёнинг ичкари қисмларида қудратли насронийлар давлати – Иоанн Ресвитер мамлакати борлиги» ҳақида турли ривоятлар тарқалган эди. Аммо ўша пайтдаги географик манбаларда ушбу афсонавий мамлакатнинг аниқ географик ўрни ҳақида бирор тайинли маълумот бермай, бирида уни Ҳиндистон шимолида дейилса, бошқасида Марказий Осиёнинг ичкари қисмида, дея таъкидланарди.

Шу мақсадда 1253 йили француз қироли Людовик IX эски кадрдони, салиб юришидан кейин Суриядаги ибодатхона роҳибига айланган Виллем Рубрукни Мўғулистонга элчи қилиб жўнатган. Унинг саёҳати Ўртаер денгизда сузиш билан бошланиб, Қора денгизга ўтган ва курукликда Қрим орқали давом этди. Сайёҳ Қримдан Шарқий Европа текислигида ўша вақтларда яшаган кўчманчи қипчоқларнинг ерларига, ундан Волгабўйи ва Жанубий Урал орқали мўғулларнинг ерларига етиб борган ҳам. Рубрук бу ерларда насронийларни учратишга умид қилганди. Аммо деярли ҳамма ерда уруғкабила муносабатлари устун бўлган мўғуллар, аниқроғи, қипчоқлар яшашига гувоҳ бўлган.

XIII асрнинг ярмига келиб мўғуллар ҳам атрофдаги, жумладан, Европа мамлакатларидаги давлатлар билан алоқалар ўрнатишни ис-

Виллем Рубрукнинг Осиёга саёҳати харитаси.

таб қолганди. Шу боис, Рубрук саёҳатининг норасмий характерга эга эканини қайта ва қайта таъкидлашига қарамасдан, Мўғулистонда уни француз киролининг мўғуллар билан тинчлик шартномасини тузишга келган элчиси сифатида қабул қилишган. Бу эса сайёхнинг мўғул ерлари бўйлаб турли сафарлар уюштириши учун қулай имконият яратди.

Жумладан, Рубрук Ботухоннинг кўчма чодирда бўлган ва у ердан ўша вақтлардаги Мўғулистоннинг янги пойтахти Қорақурум шаҳрига йўл олди. Сайёх ўз сафари давомида Мўғулистондаги турли табақа вакиллари, ҳатто, мўғул хони Хулагухон билан суҳбатда бўлган. У ўзи булган шаҳар ва қишлоқлардаги аҳолининг ҳаёти, бу жойларнинг табиати, географияси ва аҳолисининг урф-одатлари билан қизиқди. Виллем Рубрук европаликлардан биринчи бўлиб Каспий денгизининг мустақил ёпиқ сув ҳавза экани, унинг Ўртаер денгизи ва бошқа шимолий денгизлар билан боғланмаганлиги ҳақида ёзган.

В. Рубрук мўғуллар ва қипчоқларнинг этнографик хусусиятлари, турмуш тарзи, мўғуллар ҳукмроплик қилган ҳудудларидаги аҳолининг урф-одатлари, диний маросимлари ҳақида қатор қизиқарли маълумотларни ёзиб қолдирган. Европалик географларнинг Хитойда яшайдиган «серлар» ва «қатайлар» икки қабила, деган фикрлари нотўғрилигини кўрсатиб, уларнинг аслида Хитой хонлигининг асосий аҳолиси бўлган битта халқ эканини исботлаб берган.

В. Рубрук Осиёнинг ичкарасидаги насронийлар давлати ҳақидаги афсонанинг асоссиз эканини исбот қилишга уринди. Аммо мазкур чўпчакка ишониш сайёҳ яшаган даврдан кейин ҳам бир қанча вақт европаликлар ўртасида сақланиб қолган. Сайёҳ икки йилча Мўғулистонда яшагач, 1255 йилда Волгабўйи, сўнг ҳозирги Озарбайжон ва Эрон орқали Сурияга, ўзи хизмат қилган ибодатхонага қайтиб келди.

Сайёҳ Сурияда бироз булғач, иккинчи саёҳатига чиқиш тараддудига тушиб қолди. Аммо ибодатхона бош роҳиби Рубрукка буни ман қилиб, қирол учун икки йиллик саёҳатининг батафсил ҳисоботини тайёрлашни буюрган. Бунинг натижасида европаликлар ўша вақтда Осиёнинг катта қисмини эгаллаган мўғуллар ҳукмронлик қилган ҳудудлардаги ерларнинг географик тасвири, аҳолисининг турмуш тарзи, урф-одат ва анъаналарига оид қизиқарли маълумотларга эга бўлишган.

Манбаларда ёзилишича, кейинчалик В. Рубрук Ўрта асрларнинг буюк олими Рожер Бэкон билан бир неча бор суҳбатда бўлиб, ундан ўзининг Осиёга сафари бўйича ёзган асарига оид қимматли маслаҳатлар олган. Ўз навбатида Рожер Бэкон ҳам ўз асарларида бир неча бор В. Рубрукнинг саёҳатига мурожаат қилган.

Рубрукдан кейин Осиёга борган европалик сайёҳлар ўз саёҳатларини фландриялик роҳиб йўналиши бўйлаб ташкил этишган. Жумладан, Марко Полонинг Шарқий Осиёга саёҳат қилган отаси ва амакиси ҳам Виллем Рубрук йўналиши бўйлаб ҳаракатланиб, Қримдан Кавказга, сўнг Каспий денгизининг шимоли орқали Бухоро томонга йўл олишган.

Виллем Рубрук Осиёнинг ичкари қисмларига саёҳат қилган биринчи европалик сайёҳ ҳисобланади. Унинг қолдирган сафар ҳисоботи ўша даврдаги Шарқий Европа, Жанубий Урал, Ўрта Осиё ва Хитойнинг баъзи ҳудудлари географияси, тарихи ва этнографиясига оид қимматли манбадир.

Бельгияликлар, айниқса, Фландрия ўлкаси аҳолиси ўзларининг сайёҳ ҳамюртларига катта эҳтиром билан қарашади. Мазкур мамлакатда ҳар йили бир марта ўтказиладиган «Тарихий кеча» дастури доирасида мамлакатнинг кўплаб шаҳар ва қишлоқларида В. Рубрук хотирасига, унинг ҳаёти, жумладан, Осиё саёҳатига бағишланган тадбирлар ўтказиш одат тусига кирган.

Марко ПОЛО

(1254–1324)

Ҳар бир чет эллик сайёҳга катта шубҳа билан қаралган XII–XIII асрларда Европадан Осиёга келиб савдо ишларини усталик билан юритиш ва ҳатто, ўзга юрт ҳокони хизматига кириб, маслаҳатчи даражасига эришиш катта жасорат ва зукколикни талаб этади. 1254 йилнинг 15 сентябрида венециялик савдогар оиласида дунёга келган Марко Поло Урта асрлардаги Осиё давлатларининг ҳаёти билан европаликларни таништиришга муяссар бўлган жасур сайёҳ эди.

XIII асрга келиб янги бозорларнинг очилишидан манфаатдор бўлган венециялик ва генуялик савдогарлар европалик кўплаб сайёҳларининг Марказий Осиё, Хиндистон ва Хитойга қилаётган сафарларига бефарқ қарай олмас эдилар. Марко Полонинг отаси Никколо Поло, амакиси Маффеолар дунёнинг янги очилган қисмларида заргарлик буюмлари ва шарқона ширинликлар билан олди-сотди қилувчи мохир савдогарлар бўлишган. Европада ишлаб чиқарилган маҳсулотларни сотишнинг янги бозорларини ўзлаштириш мақсадида Марко Полонинг отаси ва амакиси XIII асрнинг иккинчи ярмида Шарқий Осиёга сафар қилишга қарор қилишган.

Венециялик бу икки савдогар 1260 йилда Қримга йўл олишди. Улар ўз саёҳатида фландриялик сайёҳ Виллем Рубрук йўналиши бўйлаб ҳаракатланиб, Қримдан Кавказга, сўнг Каспий денгизининг шимоли орқали Бухоро томонга бурилдилар. Ўша вақтларда ушбу минтақада Ботухоннинг укаси Беркахон уруш ҳаракатларини олиб бориши туфайли ака-ука савдогарлар ортга қайтаолмай, Бухорода уч йил қолиб кетишди. Сўнг Хонбалик (ҳозирги Хитой пойтахти Пекин) томон кетаётган эронликлар қарвонига кўшилиб, 1266 йилда Пекин шаҳрига – Хубилайхон саройига етиб боришган.

Тез орада саройда қабул қилинган Марко Полонинг отаси ҳамда амакиси хондан ортга бежавотир қайтиш ҳуқуқини берувчи олгин ёрликни олишга муяссар бўлишди ва эвазига Хубилайхоннинг хатини Рим Папасига етказиш мажбуриятини олишди.

Никколо Поло 1271 йилда Шарқий Осиёга қилган иккинчи саёхатига ўзи билан ўн етти яшар ўғли Маркони ҳам олиб кетди. Марко Поло қатнашган экспедиция Венециядан Лайаццога (ҳозирги Туркиянинг Жайхон шаҳри) йўл олди ва Арзирум орқали Ироққа етгач, Фрот дарёсининг қуйилиш қисмидан кемада Форс кўрфазидаги Хўрмуз (ҳозирги Бандар-Аббос) бандаргоҳига жўнади.

Марко Поло ҳамроҳлари билан Хўрмуздан туя ва отларда Осиё китъасининг ичкарасига йўл олиб, Хуросон ўлкаси ва Помир тоғлари орқали Шарқий Туркистондаги (ҳозирги Хитойнинг Шинжон-Уйғур автоном райони) Қашқар шаҳрига етиб келади. Йўлнинг кейинги қисми бирмунча қийин кечиб, сайёҳларнинг Такла-Макон чўлини кесиб ўтиб, Гоби саҳросининг чеккасидан юри-

шига тўғри келган. Сўнг Хуанхэ дарёси бўйлаб Пекин шаҳрига етиб келишган.

Ақлли Марко Поло Пекинга етиб келиши биланок, ўзини Хубилайхонга таништирган ва хайрихоҳлигини сезгач, унга ўз хизматини таклиф этган. Хубилайхон Европа билан алоқаларни ривожлантириш лозимлигини инobatга олиб, Марко Полонинг таклифини қабул қилди ва шу йўсинда венециялик ёш сайёҳ Хубилайхоннинг маслаҳатчисига айланди. Бу эса Маркога Хитой бўйлаб турли саёхатлар уюштириш ва унинг ерларини кенгрок ўрганиш имконини берган.

Марко Полонинг ёзишича, хон унга турли топшириқларни берар, ялинишларига қарамасдан Венецияга қайтишга рухсат бермас ва ҳатто, уч йил давомида Янчжоу шаҳрининг ҳокими этиб тайинлаган эди. Шундай қилиб, Марко Поло Хитойда 1275 йилдан 1291 йилгача, жами 16 йилдан ортиқ вақт қолиб кетган.

1291 йилда Европага қайтишга хондан рухсат олишга эришгач, Марко Поло Зайсун (ҳозирги Хитойнинг Фуцзянь провинциясидаги

Венеция – сув устида қурилган шаҳар.

Сяминь) бандаргоҳидан йўлга чиқиб, Малакка яриморolini айла-ниб ўтиб, Суматра ороли, Бангал қўлтиғи ва Ҳиндистон яриморо-ли бўйлаб сузиб, Эроннинг Хўрмуз портига етиб келган. Бу ердан куруклик орқали Ҳамадон ва Табриздан ўтиб, Туркиянинг Қора денгиз бўйидаги Трабзон шаҳрига етиб олган. Марко Поло Траб-зондан ҳеч қандай тўсиқларсиз Константинополь (ҳозирги Истан-бул) шаҳрига ва сўнг Ўртаср денгизи орқали Венецияга қайтиб кел-ган. Шарқий Осиёга қилинган саёхати Марко Поло оиласига шон-шуҳратдан ташқари катта бойлик ҳам келтирди.

Марко Полонинг Хитойдан Европага қайтганидан кейинги ҳаёти тўғрисида маълумотлар унча кўп эмас. 1298 йилда у ўзининг кичик-роқ шахсий кемасида унча узоқ бўлмаган саёхатга чиққан. Ўша вақтларда генуяликлар ва венецияликлар ўртасида бўлаётган уруш сабабли Марко Поло генуяликлар томонидан асирга олинган. Мар-ко Полонинг шуҳрати туфайли генуяликлар унга нисбатан бирмун-ча юмшоқ муомалада бўлишган.

Қамокдалигида Марко Поло Италиянинг Пиза шаҳри фуқароси Рустиканога амалга оширган саёхатлари таассуротларини айтиб ёздирган ва кейинчалик ушбу қўлёзма «Дунёнинг ранг-баранглиги ҳақида китоб» номи билан чоп этилган.

Генуяликлар тутқунидан озод бўлгач, Венецияга қайтиб келди ва умрининг охирига қадар узоқ муддатли саёхатларга чиқмади. Сайёҳ 1324 йилнинг 24 январиди Венецияда 70 ёшида вафот этган.

«Дунёнинг ранг-баранглиги ҳақида китоб»да ҳозирги Ўзбекистон худудидаги баъзи шаҳарлар ҳақида ҳам қизиқарли маълумотлар бор. Марко Поло Бухорони ўша пайтлардаги йирик савдо маркази экани, агрофига баланд деворлар қурилгани ва шаҳардаги биноларнинг куёшда ярқирайдиган гумбазларининг ажойиблиги тўғрисида ёз-ган. Сайёҳ: «...шаҳарнинг савдо расталари ипак, чинни, фил суяги ва усталик билан ишланган металл буюмлар билан тўлиб кетган эди», дея маълумот келтиради ўз асариди. Самарқандни эса сайёҳ «буюк ва улугвор шаҳар» дея тасвирлаб, жуда кўп боғлари борлигини айт-ган. Сайёҳ Самарқанддан аҳолиси санъат ва хунармандчиликда тажрибали бўлган Қарқон шаҳрига йўл олган. Мутахассисларнинг фикрича, сайёҳ Қарқон, деб бунда Қўкон ёки Фарғона шаҳрини на-зарда тутган бўлиши мумкин.

Марко Полога Самарқанд шаҳрида ўрнатилган хотира тоши.

Марко Поло Жануби-Шарқий ва Шарқий Осиёга илк бор саёҳат қилган ва бу ердаги мамлакатларни тасвирлаб берган дастлабки европалик сайёҳ ҳисобланади. Унинг ёзиб қолдирган асарлари, жумладан, «Дунёнинг ранг-баранглиги ҳақида китоб»и бир қанча ноаникликларга эга бўлишига карамай, Ўрта асрлардаги Осиё мамлакатлари – Эрон, Хитой, Мўғулистон, Ҳиндистон, Индонезия ҳамда Марказий Осиёдаги давлатларнинг географияси, этнографияси ва тарихига оид жуда қимматли тарихий манбадир. Бу асар ҳақиқатан ҳам, Европадаги энг оммабоп тарихий манба бўлиб, у бўйича турли Европа тилларида 2300 дан ортиқ илмий ишлар қилинган.

«Дунёнинг ранг-баранглиги ҳақида китоб» асари XIV–XV асрларда яшаган денгизчи-сайёҳлар, картографлар ва ёзувчилар фаолиятига ҳам катта таъсир кўрсатган. Маълумотларга кўра, асл мақсади Ҳиндистонга денгиз йўлини топиш бўлган, ammo Американи кашф қилган Христофор Колумбнинг экспедицияси давомида Марко Полонинг ушбу китоби машҳур сайёҳнинг кemasида бўлган экан.

ИБН БАТТУТА

(1304–1377)

Ўрта асрларда Шарк мамлакатларида яратилган илмий-географик адабиётлар ўр-тасида «риҳлат» (сафар) жанрида, яъни сайёҳларнинг ўз кўзлари билан кўриб, ол-ган таассуротлари асосида турли мамлакат-ларни тасвирлаган асарлар муҳим ўрин ту-тади. Ушбу жанрда маҳорат билан битилган дастлабки асарлардан бири «Ибн Фадлон-нинг Волгага саёҳати» 922 йилда Багдодда чоп этилган. Аммо мутахассисларнинг фик-рича, буюк араб сайёҳи Ибн Баттутанинг

дунёнинг турли мамлакатларига қилган саёҳатлари натижаларини ўз ичига олган «Мушоҳада қилувчиларга қизиқарли шаҳарлар ва турли юртларнинг мўъжизалари ҳақида совга» ёки инглизча наشري-да «Ибн Баттутанинг саёҳати» асари мазкур жанрда яратилган гео-график асарларнинг энг машҳури саналади.

Танжа – Марокашнинг энг йирик ва қадимий шаҳарларидан бири.

Ибн Баттута (тўлиқ номи – Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Лаватий ат-Танжий) 1304 йилнинг 24 февралда Марокашнинг Танжа (ҳозирги кўпчилик манбаларда Танжер) шаҳрида фақиҳ (ислом ҳуқуқшуноси), шайх Абдуллоҳ ал-Лаватий оиласида таваллуд топган. Ибн Баттутанинг авлодлари барбарларнинг лават қабиласидан бўлгани боис, уларнинг исми шарифига ал-Лаватий нисбаси қўшиб ишлатилади.

Ибн Баттутанинг болалик йиллари ҳақида жуда кам маълумотлар сақланиб қолган. Аммо ўзига бирмунча тўқ оиладан бўлган Ибн Баттута ёшлигида мадрасада турли фанлардан чуқур билим олган. Отаси унинг ўзига меросхўр бўлиши, яъни фақиҳлик лавозимини эгаллаши тарафдори эди. Аммо дунё мамлакатларини кезиш, улар ҳақида турли маълумотларни тўплаш бўлажак сайёҳ-олимнинг бутун фикру хаёлини банд этганди.

Ибн Баттута 21 ёшга тўлгач, яъни 1325 йилда Маккага ҳаж сафари қилиш ниятида йўлга чиққан. Ҳаж сафари давомида дунёдаги энг йирик чўл – Саҳрои Кабирни пиёда кесиб ўтиш вақтида бошидан кечирган машаққатларга қарамай, Ибн Баттута ўз саёҳатини давом эттиришга қарор қилди.

Ушбу саёҳати давомида Ибн Баттута Миср ҳудудини кесиб ўтиб, кемада Жиддага боришни режалаштирганди. Аммо ўша пайтлардаги араб қабилалари ўртасидаги низолар сайёҳни Қоҳирага қайтишга

Ибн Баттутанинг саёҳатлари харитаси.

мажбур қилган. Шундан сўнг Ибн Баттута Яқин ва Ўрта Шарқнинг ўша вақтлардаги энг гуллаб-яшнаган шаҳарлари Қуддус, Дамашқ, Макка, Басра, Бағдод ва Табризда бўлди. Сўнг Маккага қайтиб келиб, отасининг орзусини амалга оширган ва бир неча йил фақиҳ лавозимида иш олиб борган.

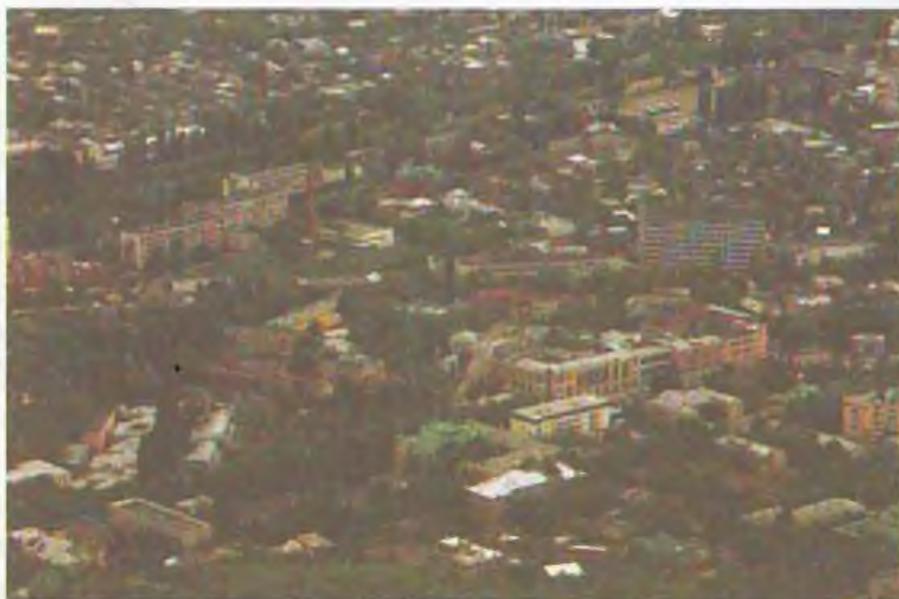
Бундан ташқари, саёҳати давомида олган билимлари туфайли сайёҳ мадрасада дарс бериш ҳуқуқига эга бўлиб, Маккадаги илм даргоҳларида машҳур юртдошимиз Имом ал-Бухорийнинг «Ал-Жомий ас-Саҳиҳ» деб номланган машҳур ҳадислар тўплами бўйича маърузалар ўқиган. Аммо олимнинг ўз саёҳатларини яна давом эттириш режасидан сира-сира воз кечгиси келмасди.

Хуллас, 1330 йилда Маккадан йўлга чиққан сайёҳ Қизил денгизни кесиб ўтиб, Яманнинг Адан портига келди. Ўша вақтларда Яманда фақат иккита шаҳар – Сано (Яманнинг ҳозирги пойтахти) ва Забид (ҳозирда Ямандаги кичик порт шаҳар) бирмунча кўзга кўринган савдо марказлари эди. Адандан кичикроқ кема ёллаган Ибн Баттута дастлаб Сомалида, сўнг ўша пайтда Африка шарқидаги энг бой шаҳарлар саналган Момбас ва Килвада бўлган. Сайёҳнинг ёзишича, ушбу шаҳарларда унинг эътиборини тортган нарса – ерли аҳолининг кора танли эканлиги эди. Африка шарқи бўйлаб саёҳатдан қайтиш учун сайёҳ Арабистон яриморалининг жануби бўйлаб сузиб, Форс кўрфазига келган. Сўнг Арабистон яриморалини пиёда кесиб ўтиб, Маккага қайтиб келди.

Сайёҳнинг Румга (араблар Кичик Осиёни шундай аташган) сафари 1332 йилнинг кишида Алая портидан бошланиб, сўнг ҳозирги Туркиянинг Анталия, Ладик, Кўня, Қайсери ва Сивас шаҳарлари бўйлаб давом этган. 1333 йилнинг охирида сайёҳ Қора денгизнинг Синоп портида бўлди.

Шарқ мамлакатларига саёҳат қилиш иштиёқида бўлган тиниб-тинчимас Ибн Баттута юнонлар кемасида Қримнинг Кафе (ҳозирги Украинанинг Феодосия) шаҳрига, сўнг Азов денгизига ва у орқали ниҳоят, Шимолий Кавказга етиб келган.

Кавказнинг Пятигорск шаҳрида Ибн Баттута 1334 йилнинг майида Олтин Ўрда хони Ўзбекхон томонидан катта ҳурмат билан қабул қилинган. Тарихчилар ўртасида Ибн Баттутанинг Волга Булгориясига қилган сафари борасида бирмунча мунозарали фикр-

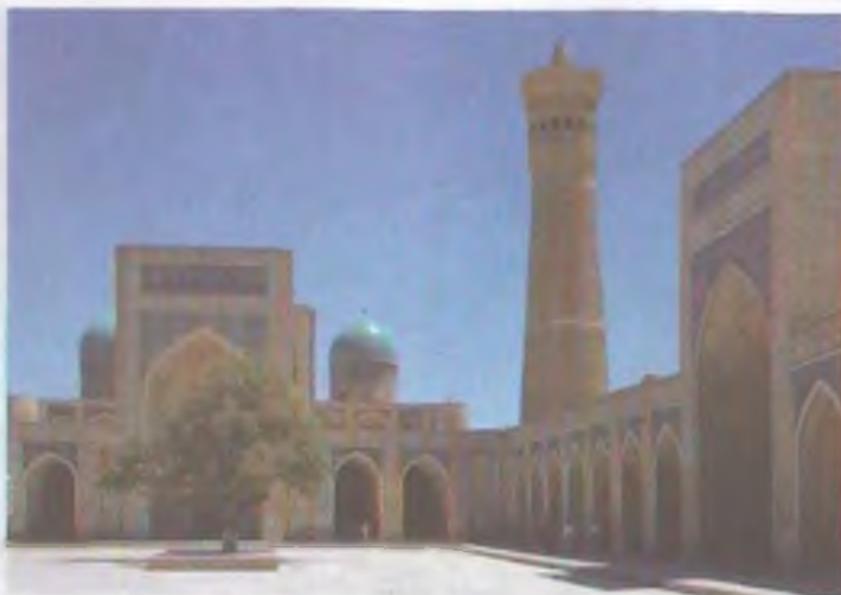

Кавказдаги Пятигорск шаҳри.

лар мавжуд. Баъзи олимлар (И. Хрбек, С. Яничек) Ибн Баттута Волга Булгориясида бўлмаган, чунки XIV аср шароитида атиги 20 кун ичида ушбу ҳудудга саёҳат қилишга жисмонан улгурмаган бўлар эди, деб ҳисоблашади. Мазкур олимларнинг фикрича, Ибн Баттута Волга Булгориясига сафари ҳақидаги маълумотларни унинг ўзи ёки асарларини кўчирган қотиби Ибн Жузай томонидан Абул Жубайр ва Абул Фид каби бошқа араб сайёҳлари асарларидан олинган бўлиши мумкин.

Нима бўлганда ҳам, сайёҳ Олтин Ўрда хони хизматкорлари билан бирга Ҳожи-Тархонга (ҳозирги Россиянинг Астрахань шаҳри) саёҳат қилиб, у ердан Ўзбекхоннинг рафикаси, Византия императори Андроник Шнинг кизи Боялун-хотинни ўз отаси ҳузурига қузатиб бориш шарафига муяссар бўлган. Византия пойтахтида бир ойча бўлиб, 1334 йилнинг ноябрь оyi ўрталарида сайёҳ яна Волгага, Олтин Ўрда хонлиги пойтахти Сарой-Беркага қайтиб келган.

1334 йилнинг охирида сайёҳ Олтин Ўрдани тарк этиб, хоразмлик савдогарлар қарвони билан бирга Ўрта Осиё томон йўл олди. Ибн Баттутанинг ёзишича, у қўшилган савдо қарвони Олтин Ўрдан Хоразмгача ўттиз кун йўл юрган. Қарвон кунига икки марта – куёш

Бухоро ислом маданиятининг маркази сифатида доим сайёҳлар эътиборида бўлган.

тиги киздирганда ва қоронғи тушганда тўхтаган. Карвоннинг дам олиш учун тўхташ вақти эса дуккаклилардан (нўхат, мош, ловия) шўрва тайёрлашга қанча вақт талаб этилса, шунча эди. Ибн Баттута савдогарлар карвонида доим қуритилган гўшт бўлиши ва уни шўрвага солиб, қатик қўшиб ичилгани ҳақида ёзган. Қўзланган манзилга тезроқ етиб бориш мақсадида ҳар бир сайёҳ овқатланиш ва ҳатто, ухлаётган вақтида ҳам араваларда ҳаракатланишда давом этган. Ибн Баттуганнинг 1334–1349 йилларда 15 йил давом этган энг узоқ саёҳатининг асосий қисми шу тариқа бошланган.

Ўрта Осиёда Ибн Баттута йирик савдо марказлари ҳисобланган Урганч, Бухоро, Нахшаб (Қарши) ва Самарқанд шаҳарларига саёҳат қилиб, уларнинг Ўрта асрлардаги ҳаёти тўғрисида қимматли маълумотлар тўплашга муваффақ бўлди. Урганчда сайёҳ Олтин Ўрда хонлигининг қудратли нуёни Қутлуғ Темур томонидан катта ҳурмат билан қабул қилинган. Сайёҳ Хоразмда бирмунча узоқроқ вақт бўлиб, бу ердаги аҳолининг турмуш тарзи, хонларнинг ҳаёти ва зиёратгоҳ жойлари ҳақида қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган. Ибн Баттута Хоразм халқи ҳақида ўз эсдаликларида шундай ёзади: «...бу-

тун дунёда хоразмликлардан хуш-фёълроқ, хорижликларга нисбатан олийҳиммат ва меҳмондўст кишиларни мен ҳали учратганим йўқ...».

Ибн Баттута Амударё тўғрисида ҳам қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган: «...Хоразм ортидан жаннатдан бошланувчи тўртта дарёнинг бири Жайхун (ҳозирги Амударё) оқади. Бу дарё худди Итил (ҳозирги Волга дарёси) дарёсига

Ибн Баттута ўзбек қовуни ҳақида бутун дунёга маълум қилган.

ўхшаш – кишда музлайди ва шунда одамлар унинг устидан юришлари мумкин. Дарё беш ойча муз билан қопланган бўлади. Музнинг эриш вақтида унинг устидан юрган одамларнинг баъзилари чўкиб кетиб, ҳалок бўлади. Ёз кунларида дарё бўйлаб кемаларда Термизгача сузиб бориб, у ердан буғдой ва арпа олиб келинади. Бунинг учун ўн кун вақт керак бўлади...».

Сайёҳ Хоразм қовунларининг бутун дунёга таралган донғи ҳақида шундай ёзади: «Дунёнинг (мусулмон дунёси назарда тутилган) шарқида ҳам, ғарбида ҳам Бухоро қовунларидан ташқари Хоразм қовунларига тенг келадигани йўқ... Унинг пўсти яшил, мағзи қизил, жуда ширин ва шу билан бирга қаттиқ. Шуниси қизиқарлики, уни бўлакларга бўлиб, худди бизда қуририлган анжирни тайёрлаганлари каби куёшда қуришиб, саватларга солиб, Хоразмдан Ҳиндистон ва Хитойнинг узок шаҳарларига олиб борадилар. Барча қуририлган мевалар ичида унга тенг келадигани йўқ...».

Ибн Баттута Хоразм тупроғида яшаб ўтган машҳур мутасаввуф суфийларнинг зиёратгоҳлари ҳақида хурмат билан ёзган. Сайёҳнинг хабар беришича: «...Хоразмга қираверишда ислом оламида машҳур табаррук зотлардан бири шайх Нажмиддин ал-Кубро қабри ёнида барпо этилган завия (муқаддас жойларда дарвешлар ва зиёратчилар учун қурилган махсус бино, хонақо) мавжуд... Шаҳардан ташқарида машҳур олим, имом Абул Қосим Маҳмуд ибн Умар аз-Замахшарийнинг дахмаси жойлашган бўлиб, унинг устига мақбара қурилган...».

Хоразмдан 18 кун йўл юрган Ибн Баттута Бухорога келди. Унинг Бухоро ҳақида қолдирган маълумотлари ҳақида олимлар ўртасида турли мунозаралар мавжуд. Чунки сайёҳ бу шаҳар ҳақидаги маълумотларни бирмунча бузиб тасвирлаган, деган фикрлар бор. Бухородан кейин сайёҳ Нахшаб (ҳозирги Қарши) шаҳрига йўл олиб, унинг султони Тармаширин ҳақида қатор маълумотларни ёзиб қолдирган.

Ибн Баттута Нахшабдан кейин Самарқандга қилган сафари таассуротлари ҳақида ҳам тўлқинланиб ёзган. Унинг ёзишича: «...мен Самарқандга йўл олдим. Бу энг йирик ва гўзал шаҳарлардан бирidir. У Водий ал-Кассарин (Зарафшон дарёси) қирғоғида жойлашган бўлиб, ушбу дарёдан чархпалаклар ёрдамида боғларга сув олинади. Шаҳар аҳолиси кечки намоздан кейин ушбу дарё бўйига сайр ва ўйинкулги қилиш учун йигилишади. Бу ерда ўтириш учун тахтасупалар ҳамда мева ва бошқа егуликлар сотиш учун расталар бунёд этилган...».

Самарқандда бунёд этилган турли меъморий обидаларни сайёҳ шундай таърифлаган: «... Дарё (Зарафшон) қирғоғида улкан сарой ва бинолар қад кўтарган ва улар Самарқанд аҳлининг нақадар уста меъморлигидан далолат беради... Бу ерда шаҳар девори ёки дарвозалари йўқ. Шаҳар ичида боғлар жуда кўп. Самарқанд аҳли хорижликларга нисбатан феъли кенг ва меҳмондўст кишилардир...».

Самарқанддаги Регистон ансамбли.

Ибн Баттута Самарқанддан кейин Термизда Амударёни кечиб ўтиб, Хуросоннинг Балх шаҳрига келди. 1333 йилнинг ёзини Ибн Баттута шимоли-шарқий Эрон ва Афғонистон бўйлаб саёҳат қилиш билан ўтказган ва Нишопур, Машҳад, Жом, Бистом ва Кобул шаҳарларида бўлган. Ҳиндикуш тоғларидан ошиб ўтган сайёҳ савдо карвони билан Ғазна орқали Ҳиндистонга йўл олган ва ниҳоят, 1333 йилнинг сентябрь ойида у Ҳинд дарёсини кечиб ўтиб, бир умр орзу қилган мамлакати Ҳиндистон тупроғига етиб келган.

Дехли султонлигида Ибн Баттута султон Муҳаммад Туғлок хизматига кирган. Сайёҳ Ҳиндистонда саккиз йил яшаб, дастлаб қози, сўнг фақиҳ лавозимларида фаолият олиб борган.

1342 йилнинг ёзида Ибн Баттута ҳинд султони элчиси сифатида Хитойга саёҳат қилди. Ибн Баттутанинг Хитой тўғрисида ёзиб қолдирган маълумотлари унча аниқ бўлмагани боис, баъзи мутахассислар сайёҳнинг ушбу мамалакатга саёҳатига бирмунча шубҳа билан қарашади. Хитойда бир қатор саргузаштларни бошдан кечиргач, Ибн Баттута Шарқий Осиёдаги Кантон бандаргоҳига етиб келган. У ердан сайёҳ Малайзия ва Бенгалия орқали Ҳиндистонга, сўнг денгиз йўли билан Тунис ва Италиянинг Сардиния ороли орқали 1349 йилда Марокашга қайтиб келди.

Ҳиндистон ва Хитойдаги элчилик тажрибасининг натижаси ўлароқ, Ибн Баттута 1350–1351 йилларда Марокаш султони то-

Ибн Баттута Саҳрои Кабирни пиёда кесиб ўтган.

монидан Гранадага (ҳозирги Испаниянинг Андалусия провинцияси ҳудудидаги шаҳар) дипломатик миссия билан ташриф буюрган. Ушбу саёхати давомида сайёҳ ўша вақтлардаги Гранада ва Андалусиянинг ҳаёти тўғрисида қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган.

1352 йилда тиниб-тинчимас сайёҳ яна йўлга отланиб, бу сафар Африкани ўрганишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Саёхатни қамровига кўра Ибн Баттутанинг энг йирик экспедицияларидан бири, дейиш мумкин. Мали мамлакатига йўл олган сайёҳ Саҳрои Кабирни пиёда кесиб ўтган. Саҳродаги таассуротларидан энг ёркини сифатида сайёҳ ушбу ҳудудда яшайдиган аҳолининг туз ва туя териларидан қурилган уйлари ҳақида ёзган эди. Йўл бирмунча машаққатли ва хатарли бўлишига қарамасдан, Ибн Баттута Саҳрои Кабирни муваффақиятли кесиб ўтиб, Африканинг Мали давлатига етиб келган. Ушбу мамлакатнинг энг бой шаҳарларидан бири Тимбуктуда бўлган сайёҳ, бу ерда маҳаллий ҳокон Сулаймон томонидан катта эҳтиром билан қабул қилинган.

1354 йилнинг бошида Ибн Баттута Африка сафаридан Марокашга қайтиб келган ва маринидлар султони Ибн Иноннинг буйруғига

Малининг Тимбукту шаҳридаги бино.

биноан ўзининг барча саёҳатлари ҳақидаги таассуротларини гранадалик олим шайх Ибн Жузайга сўзлаб берди. 1355 йилнинг декабрида Ибн Жузай Ибн Баттутанинг эсдаликларини умумлаштиришни тугаллаган. Бу билан Ибн Жузай Марко Полонинг Шарқ мамлакатларига саёҳатига оид эсдаликларини ёзиб олган Рустикано каби тарихда ёрқин из қолдирган.

«Ибн Баттутанинг саёҳати» китоби рихлат жанрида битилган мумтоз асардир. Сайёҳнинг Мали, Марказий ва Шимолий Африка, Саудия Арабистони, Сурия, Ливан, Фаластин, Қрим, Кавказ, Олтин Ўрда, Ўрта Осиё, Афғонистон, Хитой ва Ҳиндистон ҳақидаги эсдаликлари ушбу ҳудудларнинг Ўрта асрлардаги ҳаёти тўғрисидаги қимматли тарихий манба ҳисобланади.

Ҳисоб-китобларга кўра, ўзининг 28 йиллик саёҳатлари давомида Ибн Баттута дунёнинг уч китъасидаги бир неча юз шаҳарларда бўлиб, 120 минг километрдан ортиқ масофани босиб ўтган. Бундай масофани эса ҳозирги вақтда босиб ўтишга ҳар қандай тадқиқотчи ҳатто, замонавий техника воситаларидан фойдаланган тақдирда ҳам қодир бўлавермайди.

Сайёҳ ўзи борган ерларнинг ўша даврдаги ҳаётини иложи бори-ча тўлақонли ва ҳаққоний тарзда ёритишга ҳаракат қилган. Шунинг учун ҳам унинг эсдаликлари жуда оммабоп бўлиб, 1818 йилда латин, 1829 йилда инглиз, кейинчалик эса дунёнинг бошқа кўпгина тилларига таржима қилинган.

Олим 1377 йилда 74 ёшида вафот этган. Ўрта асрлардаги ҳаётини тадқиқ этиш борасидаги чексиз хизматлари боис, Ибн Баттута билан нафақат марокашликлар, балки бутун мусулмон мамлакатлари аҳли фахрланади. Шу боис, буюк сайёҳнинг номи турли объектларда абадийлаштирилган. Жумладан, Бирлашган Араб Амирликларининг Дубай шаҳридаги энг йирик савдо марказларидан бирига Ибн Баттута номи берилган. Савдо маркази бир вақтлар сайёҳ борган ерлар: Андалусия, Шимолий Африка, Эрон, Хитой ва Ҳиндистон номлари билан аталган. Савдо марказига кираверишда эса Ибн Баттутанинг катта портрети ўрнатилган бўлиб, тагида араб ва инглиз тилларида сайёҳ тўғрисида маълумотлар ёзилган.

Қуръони каримни рус тилига таржима қилган рус арабшунос олими И. Крачковский сайёҳнинг географик билимларни ривож-

Дубайдаги Ибн Баттута савдо маркази.

лантиришдаги хиссаси ҳақида шундай ёзган: «Машҳур Ибн Баттута барча мусулмон мамлакатларини айланиб чикқан охирги буюк сайёҳ ва универсал географ-амалиётчи эди. Унинг саёҳати... ҳали ҳам эҳтиром билан тилга олинади... Ўрта асрлардаги Олтин Ўрда ва Ўрта Осиё ҳақидаги бирор-бир илмий ишни Ибн Баттутага мурожаат қилмасдан бажаришнинг иложи йўқ...». Таниқли немис географи Р. Хеннингнинг фикрича, «XIV асрда яшаган марокашлик Ибн Баттута қадимги дунё ва Ўрта асрлар билган сайёҳларнинг энг буюги сифатида тан олинishi лозим».

Руи Гонсалес Де КЛАВИХО

(? – 1412)

Соҳибкирон Амир Темур ҳукмронлик қилган XV асрдаги Мовароуннаҳр ва унинг баъзи шаҳарлари ҳақида ёзилган тарихий-географик манбалар ичида машҳур испан сайёҳи Руи Гонсалес де Клавиҳонинг Самарқандга қилган сафари кундалиги муҳим ўрин ту-

тади. 1403 йилда Кастилия қироли Энрике III нинг Амир Темур саройидаги элчиси этиб тайинланган Клавиохо Самарқанд ва унинг атрофида қизиқарли кузатишларни олиб борган ва уларни «Самарқандга – Темур саройига 1403–1406 йиллардаги саёҳат кундалиги» номи билан чоп этилган ўз эсдаликларида акс эттирган. Клавиохонинг «Кундалик»лари унинг 1403–1404 йиллари Туркия, Эрон ва Мовароуннаҳрда, хусусан, Амир Темур саройида кўрган-билганларини ўз ичига олган муҳим асардир.

Клавиохонинг тўғилган йили номаълум. Аммо шуниси маълумки, у бой оилада таваллуд топган ва ёшлигида турли фанлардан яхши таълим олган. Отаси ва ўзи ҳам Кастилия қироли Энрике III нинг саройида амалдор лавозимида хизмат қилишарди. Қирол Клавиохондир Амир Темур саройига элчи этиб тайинлаган. Тарихий манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда, XIV асрнинг 80–90-йилларида Амир Темур давлатининг шон-шухрати Европа мамлакатларига бориб етган. Британия, Франция, Испания, Генуя ва Византия сингари давлатларнинг ҳукмдорлари Амир Темур билан сиёсий ва савдо-иқтисодий муносабатлар ўрнатишга интилиб, Самарқандга мунтазам равишда ўз элчиларини юбориб турганлар.

Кастилиядан 1403 йилнинг 22 майида йўлга чиққан испан элчиси Клавиохо 15 ойдан кейин Самарқандга етиб келган. Клавиохонинг Самарқандга бу сафари Амир Темурнинг 1402 йилда Испанияга Хўжа Муҳаммад қози бошчилигида юборган элчилигига қилинган жавоб эди.

Клавиохонинг Самарқандга сафари жуда узоқ, хавф-хатар ва машаққатларга тўла бўлган. Клавиохо ва унинг ҳамроҳлари Испаниянинг жануби-шаркида жойлашган Кадис шаҳридан кемада Ўртаер денгизи бўйлаб сузиб, сўнгра Туркиянинг Истанбул, Трабзон, Арзирум, Эроннинг Табриз, Техрон, Машҳад ва Хуросоннинг Марв ва Балх шаҳарлари орқали куруқликда узоқ йўл босишган.

Клавиохо ва унинг шериклари Термиз шаҳри ёнида Амударёдан кечиб ўтишган. Амударё тўғрисида Клавиохо ўзининг «Кундалик»ларида шундай ёзган: «21 август пайшанба куни катта бир дарёга етиб келдик. Бу бошқа бир дарё бўлиб, Парапамисдан бошланади. У текисликдан оқди, аммо унинг оқими ҳайрон қоларли даражада тез ва суви лойка. Қишда унинг суви камаяди, чунки бу вақтда

тогда совуқ бўлади ва қор эримади, апрель келиши билан эса унинг суви кўпаяди ва бу ҳол тўрт ой давом этади. Дарё Боку денгизга қуйилади ва Самарқанд хонлиги ерларини Хуросон ерларидан ажратиб туради... Шу пайшанба куни элчилар дарёни кечиб ўтиб, Термиз деб номланган катта бир шаҳарга етиб келдилар...» Клавихо шу ерда дарёнинг икки томонидаги аҳоли икки тилда гапиришини, аммо улар бир-бирини яхши тушуниши ҳақида ёзиб ўтган.

1404 йилнинг 28 августида Клавихо бошчилигидаги испан элчилари ўша вақтлардаги яна бир катта шаҳар Кешга (Шаҳрисабз) етиб келган. Бу шаҳар ҳақида Клавихо шундай ёзади: «Шаҳар ҳар томондан кичик дарёлар, ариқ ва каналлар билан кесилган текисликда жойлашган. Шаҳарни ҳар томондан қишлоқлар ва боғлар ўраб олган, атроф ҳудудларда эса жуда кўп аҳоли яшайдиган қишлоқлар, каналлар ва ўтлоқлари бўлган текислик ястаниб ётади. Шунга кўра, бу ер ёзда жуда чиройли бўлса керак. Суғориладиган ерларда бугдой, узум, пахта, қовун ва бошқа мевали дарахтлар ўстирилади. Шаҳар атрофи чуқур қазилган тупроқ қўرғон билан ўралган ва унинг дарвозалари олдида кўтарма кўприклар бор. Темурбек жаноблари ана шу Кеш шаҳрида туғилган, унинг отаси ҳам шу ердан...».

Клавихонинг Самарқандга саёҳати даврида Амударё узра бундай кўприклар бўлмаган.

Шаҳрисабздаги қадимий Кук гумбаз мачити.

Кешда икки кун турган элчилар қарвони 1404 йилнинг 31 августда Самарқанд атрофидаги қишлоқлардан бири Мисрга етиб келган. Клавиҳо Самарқандда олти ойча туриб, ушбу шаҳар ва унинг атрофидаги ерлар ҳақида батафсил маълумотларни тўплаган. Клавиҳо ёзган «Қундалик»да ўша вақтларда Амир Темур салтанатидаги шаҳарларнинг умумий аҳволи, аҳолининг турмуш тарзи, Темур ташаббуси билан барпо этилган бинолар: қасрлар, масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар, савдо расталари, дўконлар, устахоналар, Темур давлатининг Хитой, Ҳиндистон, Олтин Ўрда, Мўғулистон ва бошқа мамлакатлар билан бўлган сиёсий ва савдо алоқалари ҳақида эътиборга молик маълумотлар келтирилган.

Элчи сифатида Клавиҳо ўз эсадаликларида Амир Темур саройида ўрнатилган тартиб қоидалар, турли мамлакатларнинг элчиларини қабул қилиш маросимлари ва уюштирилаётган зиёфатлар ҳақида батафсил ёзган. Бу эса Мовароуннаҳрда давлатни бошқариш тизими Амир Темур даврида атрофдаги бошқа давлатларга нисбатан анча кучли бўлганлигидан далолат беради. Клавиҳонинг бу қимматли маълумотлари Ўрта Осиёнинг ўша вақтлардаги ижтимоий-сиёсий

тарихини, аҳолининг турмуш тарзини ўрганишда муҳим тарихий манбалардан бири ҳисобланади.

Жумладан, Клавиҳо Самарқанд ва унинг атрофидаги аҳолининг машғулоти ва савдо молларининг нархи ҳақида шундай ёзади: «Бу юрт дон-дун, май, мева-чева, парранда гўшти, бошқа ҳар хил гўшт, қўйингки, ҳамма нарсага бойдир... бир жуфт семиз қўйнинг нархи дукат» (дукат – Испанияда ўша вақтда амалда бўлган бир олтин танга). Самарқанд шаҳрида ҳар йили Хитой, Ҳиндистон, Татаристон ва бошқа мамлакатлардан, шунингдек, бениҳоят бой Самарқанд салтанатининг ўзидан келтирилган моллар сотилади...».

Самарқанднинг маҳаллий аҳолисини Клавиҳо чизғатойлар, деб атаган ва уларнинг турмуш тарзи ҳақида қизиқарли маълумотларни ёзиб қолдирган. Сайёхнинг фикрича, маҳаллий аҳоли «...меҳнатсевар, моҳир чавандоз, камон отувчи мерған... иссиқ ва совуққа, очлик ва ташналикка чидамликда жаҳондаги бошқа эллардан саботлироқ ва чидамлироқ халқ».

1405 йилнинг февраль ойида Амир Темур вафотидан кейин Клавиҳонинг элчилиги аҳамиятини бирмунча йўқотган ва сайёх 1406 йилнинг март ойида ватани, яъни Кастилияга қайтиб келган. У ерда ўзининг Самарқанд сафари таассуротларини тартибга солиб, ушбу

Самарқанд бозорлари ҳозир ҳам чет элликлар билан гавжум.

саёҳат давомида кўрган-кечирганларини хронологик тарзда кунма-кун ифода этган.

Клавихонинг ушбу асари биринчи марта 1582 йилда, яъни сайёҳ ўз кундаликларини тартибга солиб, ёзиб тугаллагандан 175 йил кейин Испаниянинг Севилья шаҳрида «Буюк Темурнинг ҳаёти ва фаолияти» номи билан чоп этилган. Орадан 200 йил ўтиб, 1782 йилда асар Мадридда худди шу номда иккинчи марта нашр этилган. Унинг учинчи нашри ҳам Мадридда 1949 йилда испан тилида чоп этилган. Асарнинг рус тилидаги таржимаси И. Срезневский томонидан 1881 йили Петербургда чоп этилган. Таникли ўзбек адабиётшунос олими, профессор Очил Тоғаев Клавихонинг «Кундалиги»ни ўзбек тилига ўгириб, чоп эттирган.

Клавихонинг «Кундалиги» нафақат XV аср бошларидаги Мовароуннахрнинг ҳаётига бағишланган муҳим асар, балки Амир Темур давлатининг Испания қироллиги ҳамда бошқа қатор мамлакатлар билан ўрнатган дўстона дипломатик ва савдо-иқтисодий алоқаларидан дарак берувчи муҳим сиёсий-тарихий аҳамиятга эга манба ҳам ҳисобланади.

Ҳофиз АБРУ

(1362–1431)

Темурийлар сулоласининг тарихчиси ва географи Ҳофиз Абру (асл исми – Шаҳобиддин Абдуллоҳ ибн Лутфиллоҳ ал-Ҳавофий) 1362 йилда Ҳирот шаҳрида таваллуд топган. Манбаларга кўра, фаолиятини Амир Темурнинг юришларидан бирида мунший (котиб) вазифасидан бошлаган. Зукко олим, кучли шахматчи сифатида ҳам танилиб, умрининг охиригача темурийларнинг сарой йилномачиси сифатида фаолият олиб борган. Ҳаёти давомида кўп марта саёҳатга чиққан, Евроосиёнинг Ҳиндистондан то Шомгача бўлган ерларини, Кавказ ва ҳозирги Россиянинг баъзи вилоятларини кезган. Унинг ўзи бу ҳақда шундай ёзиб қолдирган: «Йироқ сафарлар асносида шимоли-ғарбий томондан Мовароуннахр, Туркистон, Дашти Қипчок, Хуросон, Ирок, Озарбайжон, Эрон, Муғон, Гуржистон, Катта ва Кичик Арманистон диёрлари, Рус ва Шом ерларининг бар-

часини, Фрот дарёси соҳилларини... Хазар соҳилларини... шарқий томондан эса Зобул ва Кобулларни... Мўлтон, Уч ва Ҳиндистоннинг энг йирик шаҳри Деҳлини кўрдим, Ганг дарёси қирғоқларигача бир неча бор бордим».

1414 йилда Ҳофиз Аbru Ҳирот хокими Шохрухга тақдим этилган географик асар «Китоб ал-масолик ва ал-мамолик»ни («Йуллар ва мамлакатлар китоби») форс тилига таржима қилиш ҳақида топшириқ олган. X асрда яшаган географлар Абу Зайд ал-Балхий ва Абу Исҳоқ ал-Истаҳрий томонидан ёзилган бу икки жилдли асар мусулмонлар яшайдиган ерларнинг ғарбдан шарққа томон бўлган тасвирини ўз ичига олган. Китобнинг биринчи жилдида Мағрибдан то Карманага қадар бўлган мусулмон давлатларининг тасвири, турли тарихий воқеалар географик макон билан узвий боғлиқликда келтирилган. Қулёзманинг унча тўлиқ сақланмаган иккинчи жилди эса Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг географик тасвирини ўз ичига олганди. Ҳофиз Аbru китобни таржима қилиш жараёнида унга ўзининг кўрган-билганларини ва бошқа китоблардан ўқиганларини ҳам қўшган ва шу орқали янги бир асар «Зубдат ат-таворих»ни («Тарихлар қаймоғи») яратган.

Ҳозирги вақтда «Тарихлар қаймоғи»нинг уч нусхаси маълум бўлиб, улардан бири Оксфорддаги кутубхонада, иккинчиси – Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин кутубхонасида ва учинчиси Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг Абу Райҳон Беруний номидаги Қулёзмалар институти фондида сақланмоқда. Бу учала манба бирга қўшилганида Ҳофиз Аbru географиясининг тўла мазмунини акс эттириши мумкин.

Ҳ. Ҳасановнинг фикрича, Ҳофиз Аbrунинг юқорида кўрсатилган асаридаги географик мерос асосан, икки соҳада ёрқин кўринади: географик тасвир (матн) ва «суратлар» – хариталар чизишда. Бунда дастлаб оламнинг умумий баёни берилган, етти иқлимнинг қисмлари таърифланган, сўнгра океанлар, денгизлар, қўллар, тоғлар ва айрим вилоятлар (Араб диёри, Мағриб, Рум, Арман, Ирок, Ҳузистон, Хуросон ва бошқалар)нинг ер майдони ва табиий шароитлари баён этилган. Бундан ташқари китобда айрим шаҳарларнинг (Ҳирот, Марв, Балх, Машҳад ва бошқалар) таърифи келтирилиб, уларнинг хариталари ҳам чизилган. Ҳофиз Аbru асарида ер юзи-

нинг умумий тасвиридан кейин айрим мамлакатларнинг тавсифи берилган бўлиб, у дунё харитасига берилган изох бўлиши мумкин, деган фикрлар ҳам бор.

«Тарихлар қаймоғи» асарида Мовароуннаҳрга қуйидагича таъриф берилади: «Ернинг маъмурасидаги Мовароуннаҳр аксари етти иклимнинг бешинчисидадир. Бу мамлакат ғарб томонда Ҳолидот оролларида хисоблаганда 95-даражадан бошланади – бу Ҳоразмнинг узунлигидир ва то Қашқар ва Хўтангача уларнинг узунлиги 107 даража, яъни 12 даражага ёйилган...»

Асарда Самарқанднинг тарихи қисқача баён этилиб, ундаги ва атроф ерлардаги қалъалар, саройлар, мачитлар, боғлар (боғи Амирзодаи Шохрух, боғи Зағон, боғи Баланд, боғи Амирзодаи Улуғбек, боғи Майдон, боғи Шамол, боғи Дилкушо, боғи Чинор, боғи Беҳишт), ариқлар (жуйбори Бозор, жуйбори Маздохин, жуйбори Каранд, жуйбори Обираҳмад) ва қишлоқларга таъриф берилган.

Самарқанд туманлари тўғрисида эса асарда бундай дейилган: «Шовдор – Самарқанднинг жанубида, дуруст ҳавоси бор, аҳолиси бақувват ва соғлом... Ёркат – бу туманнинг суви аксари чашмадан чиқади. Ғаллачилик билан машғул. Мовароуннаҳрнинг бошқа мавзеларига нисбатан бу туманда яйлов камроқ...»

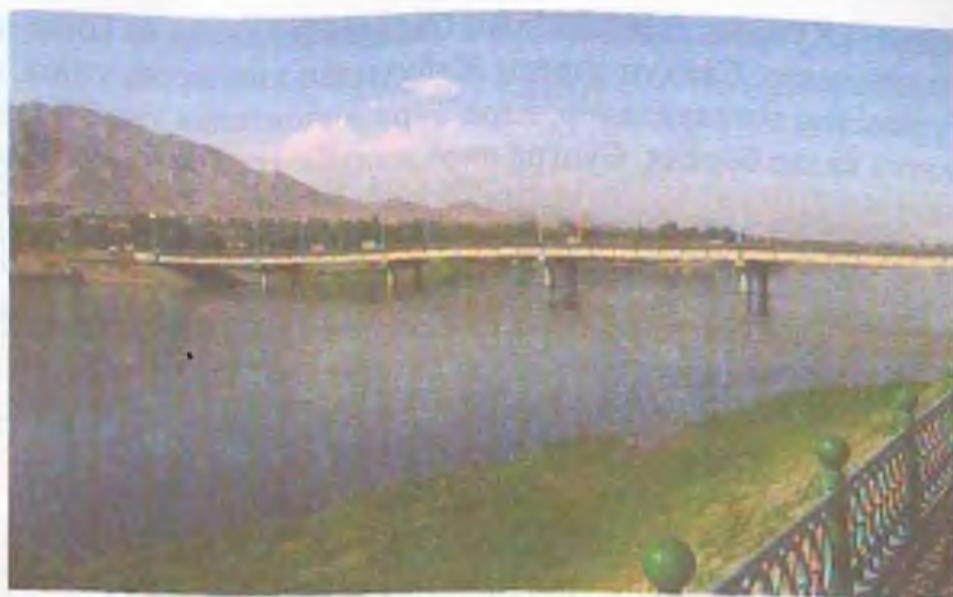
Ҳофизӣ Абру Кўҳак (Зарафшон) дарёсининг қуйилиш қисми ҳақида сўз юритиб, дарёнинг суви қуйи оқимда, сув кўпайган мавсумда Амударёгача оқиб боришини ҳам айтади. Олим Бухоро атрофидаги ҳудудларни таърифлаб шундай ёзади: «Бухоронинг меваси ҳамма мевалардан яхши ва шириндир, хусусан Бухоро олхўриси бутун ер юзига чиқарилади. Бухорода қайнатилган қиёмни асалдан фарқ қилиб бўлмайди. Тамоми даштда мол бисёр. Бухорода ўтинни аксар боғлардан йиғишади. Ташқаридан ҳам келтиришади. Бухоро яқинида бир тоғ борки, у Самарқанд билан Кеш орасидаги тоғга туташир ва Уерушно ноҳиятига қадар чўзилган, то Фарғона чегарасигача ва унинг атрофига пайванддир. Ва яна Бухоронинг хосиятларидан дейдиларки, одамларидек ғарибдўст кишилар ҳеч мавзеда йўқдир...» Ушбу сатрлар шундан далолат берадики, Ҳофизӣ Абру Бухоро ва унинг атроф ерларидаги нафақат табиий шароит ва рельеф, балки хўжалигининг айрим хусусиятлари, аҳолисининг машғулотлари ва этнографик хусусиятларини ҳам чуқур ўрганган.

Шахрисабздаги Оксарой комплекси.

Ҳозирги Қашқадарё ва Сурхондарёнинг йирик шаҳарларини таърифлаб, Ҳофизи Абрӯ шундай ёзган: «Кеш – уни Шахрисабз ҳам дейдилар... эни уч фарсанг ва буйи уч фарсанг... Яқинида тоғ бор, у тоғда харсангтуз бор, тиник ва баъзан рангдор, ундан ҳар хил буюмлар тарошланади... сувлари фаровондир... Қарши суви (ҳозирги Қашқадарё) Кеш сувининг (Танхоздарё ва Окдарё) қолдиғидир. Ҳар хил мевалар кўп. Кўпгина мевалар унинг чегарасидан чиқарилади. Кеш – Мовароуннахрнинг иссиқ жойидир...»

«Нахшаб – Кеш атрофида, уни Насаф ҳам дейдилар. Ҳозир Қарши номи билан машҳур. Бу қадимий шаҳар бўлиб, текис ерда жойлашган. Ундан то тоғгача икки кунлик йўл, Кеш тарафдан ва бошқа тарафдан то Жайхунга қадар чўл... Нахшаб вилоятида Кеш сувидан бошқа дарё йўқ ва у ёзда гоҳи қуриб қолади ва суви бўлмайди. Баъзан боғлар қудуқлардан сув олади. Тегирмонларни чорва моли кўшиб айлантирадилар...». Олим «Қарши» сўзининг этимологиясига ҳам ўз эътиборини қаратади. «Подшоҳнинг қасрини туркий тилда Қарши дейдилар. Кебек подшоҳ у ерда кўшк бунёд этган ва шундан Қарши номи машҳурдир...». «Термиз – Жайхун канори бўйидаги шаҳар, Қўҳандиз (арк) ва шаҳристони бор... Экинзорлари Чағониён (Сурхондарё)дан сув ичади...».

Сирдарё.

Ушбу маълумотлар шуни кўрсатадики, Ҳофиз Аbru ўлкамизнинг XIV асрдаги географияси билан анчайин пухта таниш бўлган. Унинг ўз вақтида Ўзбекистон ҳудудларига берган табиий, иқтисодий географик ва демографик таърифи ҳозирги вақтда ҳам кўп жиҳатдан ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда. Айниқса, унинг Амударё ва Сирдарё дарёлари тўғрисидаги маълумотлари тарихий географик нуқтаи назардан қимматлидир. Ҳофиз Аbru ёзади: «Балх дарёсиги, уни Жайхун дейдилар. Бу дарёни араб тилида Жайхун айтадилар ва Хуросонда Оби Омуйя дейдилар (чунки Омуйя қишлоғида бу дарё орқали Хуросондан Бухорога ўтиладиган кечик бор). Бу сувнинг манбаи Бадахшон томонда..., Хутлон ва Вахш чегарасида бешта катта дарё унга қўшиладики, шу мавзени Панжоб деб айтадилар. Қадимий тўплам китобларда ёзилганки, бу дарё Хоразм кўлига оқади, аммо у кўл ҳозир йўқ бўлиб қолган. Сув Хазар (Каспий) денгизига қараб йўл солган... Хоразмдан то Хазар денгизига қуйилганга қадар дарё аксари чул устидан оқади...».

Сирдарёнинг минтақадаги иккинчи йирик дарё эканлигини ва унинг бошланиш ва қуйилиш қисмини Ҳофиз Аbru бундай таъ-

рифлайди: «Хўжанд дарёсики, уни Сайхун дейдилар ва Шош дарёси ҳам дейдилар. Сайхун дарёси Жайхундан кичикроқ, унинг манбаи Туркистон тоғларидадир, дарё Турк вилоятидан оқиб ўтади ва Ахсикатга қадар боради. Сўнгра дарё жануби-ғарб томонга оқиб, то Хўжандгача боради. Ундан кейин Форобга оқади... Ундан сўнг ҳам оқавериб, Хоразм чўлида Жайхунга қўшилади ҳамда Хазар денгизига қўйилади».

Ҳофизи Абрунинг «Тарихлар қаймоғи» китоби йирик илмий географик асар бўлиб, тили анча содда ва аниқдир. Унинг картографик мероси илмий жиҳатдан катта аҳамиятга эга. Асарда ҳар бир географик мавзунинг охирига сурат (харита ёки чизма) илова қилинган. Ушбу хариталарда жуда кўп жой номлари келтирилган бўлиб, Рум денгизида Сицилия, Кибрис (Кипр), Сардония (Сардиния), Самос, Малта ва бошқа ороллар кўрсатилган. Ғарбий томонда Бўғоз (Гибралтар) Атлантика океанига қўшилган. Шунингдек, асарда Ҳинд океанидаги қўлтиқлар ва ороллар: Қулзум (Қизил денгиз), Ҳабаша (Сомали денгизи ва Адан қўлтиғи), Занж денгизлари (Мозамбик бўғизи) ҳам ўз аксини топган.

«Тарихлар қаймоғи»га илова қилинган суратлар ичида энг қимматлиси 34×45 см ўлчамга эга бўлган дунё харитасидир. Мутахассисларнинг фикрича, бу ўша вақтгача яратилган қўлёзмаларга илова қилинган энг катта ўлчамдаги дунё харитаси ҳисобланади. Хаританинг энг муҳим томонларидан бири унда даража тўрининг чизилганлигидир. Ҳ. Ҳасановнинг маълумотига кўра, Ўрта асрлар Шарқида яратилган хариталарнинг фақатгина учтасида, жумладан, Нажиб Бакрон (1209 йил), Ҳамдаллоҳ Қазвиний (1340 йил) ва Ҳофизи Аbru (1420 йил) томонидан тузилган хариталарда даража тўри бўлган.

Ҳофизи Абрунинг ёзган асарлари Хуросон, Эрон ва Ўрта Осиёнинг XV асрнинг биринчи чорагидаги бирмунча тўлиқ тарихий ва географик тасвирини ўз ичига олган асар сифатида қимматлидир. Ундан Хуросоннинг ўша замонлардаги сиёсий алоқалари, жумладан, 1419–1422 йилларда Ҳирот ҳокими Шоҳрух томонидан Хитойга юборилган элчилар карвони ташриф буюрган барча вилоят, шаҳар ва қишлоқлар тўғрисидаги бағафсил маълумотлар ҳам ўрин олган.

Мирзо УЛУҒБЕК

(1394–1449)

Буюк олим ва давлат арбоби, теурийлар сулоласининг ёрқин намоюндаси Мирзо Улуғбекнинг номи дунё фани саҳифаларига зарҳал ҳарфлар билан битилган. Унинг астрономия, математика, геометрия, география ва бошқа қатор фанлар ривожига қўшган улкан ҳиссаси, Урта асрларда амалга оширган ҳисоб-китобларининг аниқлиги ҳозирги замон илм аҳлини ҳамон лол қолдириб келмоқда.

Мирзо Улуғбекнинг номи бутун дунёга буюк мутафаккир сифатида маълум. Аммо у дастлаб, бобоси Амир Темурга ва сўнг отаси Шохрухга турли юришларда ҳамроҳ бўлган. Мовароуннаҳр ҳукмдори бўлгач, кейинчалик ўзи ҳам мамлакатнинг турли қисмларини кезган. Сафарлари давомида кўрганларини

Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси.

ўзининг илмий фаолиятида кенг қўллаган. Шунинг учун Улуғбекни сайёҳ-олимлар қаторига киритишимиз мумкин.

Мирзо Улуғбек (тўлиқ исми шарифи – Мирзо Муҳаммад ибн Шохрух ибн Темур Улуғбек Қўрагон) 1394 йил 22 мартда Амир Темурнинг ҳарбий юришлари чоғида Эрон Озарбайжондаги Султония шаҳрида дунёга келган. Амир Темур суюкли набирасининг тарбиясини катта рафикаси Сароймулкхонимга топширади ва ана шундан кейинги 11 йил давомида берилган тарбия Мирзо Улуғбекнинг буюк инсон бўлиб шаклланишида катта роль ўйнаган.

1409 йилда темурзода Шохрух ўғли Улуғбекни Самарқанд ҳокими этиб тайинлаган ва 1411 йилдан бошлаб эса Мирзо Улуғбек бутун Мовароуннаҳр бошқарувини қўлга олиб, Самарқандни илм-фан марказига айлантирди.

Мирзо Улуғбек фан ҳомийси бўлиш билан бирга, мамлакатда маърифат ривожига ҳам катта аҳамият берган алломадир. У Мовароуннаҳрда бир эмас, уч мадраса қурдирди. Булардан бири Самарқандда (1417–1420), иккинчиси Бухорода (1417) ва учинчиси Ғиждувондадир (1433). Ҳатто, Бухородаги мадраса пештокига ҳадисдан олинган лавҳани: «Илм олиш ҳар бир муслим ва муслима учун фарздир», деб ёздириб қўйган.

Тарихчиларнинг ёзишича, Улуғбек кучли хотира соҳиби: геометрия, математика, астрономия, тарих, адабиёт, мантиқ, муси-

Улуғбек расадхонасининг тарихий кўриниши макети.

кадан ҳамда Қуръон, ҳадис ва фикҳ илмларидан яхши хабардор бўлган. Аммо Мирзо Улуғбек ҳаётининг асосий қисмини астрономияга бағишлаган ва ушбу фаннинг XV асрдаги ривожига унинг хизмати бекиёс. Чунки Ўрта асрларгача мавжуд бўлган юлдузлар жадвалининг сифати, яъни аниқлиги, ўша замон астрономларини қониқтирмас эди. Шу боис, осмон жисмларини кузатиш учун Самарқандда Мирзо Улуғбек бош-

чилигида расадхона бунёд этиш ва уни жиҳозлаш ишлари амалга оширилган.

Маълумки, расадхона 1427–1429 йилларда қурилган ва уни барпо этиш режаси бўлажак аллома Мирзо Улуғбекда болалик чоғидаёқ туғилган эди. Чунки олим ёшлигида Техрон ёнидаги Мароға обсерваториясини кўриб, ҳавас билан «мен ҳам шундайни кураман», деб аҳд қилган экан. Улуғбекнинг ёши 26–27 ларга етганда у олимлар билан яқиндан танишган ва улар билан кўп суҳбатлар курган. 1420 йилларга келиб унинг атрофида 60–70 тача математик ва астроном олимлар тўпланганди. Улуғбек қурдирган расадхонанинг асосий қисми радиусини 40,2 метрдан иборат квадрант ташкил этган ва унда астрономик ўлчашларни амалга ошириш учун бир қатор бошқа асбоб-ускуналар ҳам ўрнатилган.

Расадхона биноси уч қаватли бинодан иборат бўлган. Мирзо Улуғбек ўзи бунёд эттирган расадхона ва илм-маърифат марказига турли соҳалардаги 100 дан ортиқ илм аҳлини тўплаб, кенг жабҳада илмий кузатиш ишларини олиб борган. Булар Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид, Али Қушчи, Мавлоно Аҳмад, Муҳаммад Қавофий, Абул Али Биржондий, Мирим Чалабий, Муиниддин Коший каби ўз замонасининг забардаст олимлари эди.

Улуғбек расадхонасининг пештоқи ва ундаги квадрант.

Афсуски, расадхона биноси Улуғбек вафотидан кейин қаровсиз қолиб, аста-секин смираила бошлаган ва XVII асрнинг охирига келиб, устки қисми бутунлай бузилган. Иншоотнинг ер остидаги қисми эса тупроқ остида қолиб, кўмилиб кетган. Рус археолог олими В. Вяткиннинг 1908 ва 1914 йиллардаги Самарқандда олиб борган археологик изланишлари натижасида Улуғбек расадхонаси қолдиқлари жойи аниқланиб, кейинчалик уни ўрганиш ишлари давом эттирилган.

Мирзо Улуғбек Самарқандда расадхона замирида «Улуғбек академияси»га асос солган ва бу ерда олиб борилган илмий кузатишлари натижасида «Зижи жадиди Курагоний» («Курагонийнинг янги астрономик жадвали») ва «Тўрт улус тарихи» каби машҳур асарлари яратилган. Тарихчи олим Давлатшоҳ Самарқандийнинг ёзишича, «Улуғбек геометрия борасида Эвклидга, астрономия соҳасида эса Птоломейга ўхшарди».

«Зижи жадиди Курагоний» асарида 1018 та ҳаракатланмайдиган юлдузнинг координатлари хайрон қоларли даражадаги аниқликда кўрсатиб берилган. Мутахассисларнинг тан олишича, ушбу юлдузлар жадвали грек олимларидан милоддан аввалги II асрда яшаган Гиппарх ва милодий I–II асрларда ижод қилган Птоломей тузган жадваллардан кейинги даврда яратилган энг аниқ астрономик манба ҳисобланади.

«Зижи жадиди Курагоний»даги тригонометрик жадваллар ҳам ўзининг аниқлиги билан алоҳида ажралиб туради. Жумладан, Мирзо Улуғбек астрономиядаги муҳим ўзгармас миқдор – бир даражанинг синуси қийматини вергулдан кейин 18 та белги миқдоридаги аниқликда ҳисоблашга муваффақ бўлган.

Куёш бир йилда бир марта айланиб чиқадиган фазовий доира – эклиптиканинг оғиши қийматини аниқлашда Мирзо Улуғбек дунё астрономия фанида энг олдинги ўринларда туради. Унинг 1437 йилда амалга оширган ҳисоб-китобларига кўра, эклиптиканинг оғиши $23^{\circ}30'17''$ га тенг ва бу қиймат ҳозирги замондаги ҳисоб-китоблардан бор-йўғи $0'32''$ га фарқ қилади. Шунинг учун ҳам Улуғбек томонидан ҳисобланган бир астрономик йил 365 кун 6 соат 10 минут 8 секундга тенг ва бу ҳозирги замон маълумотларидан атиги 58 секундга фарқ қилади.

Улуғбекнинг ёзиб қолдирган асарларида бир қатор географик маълумотлар ҳам мавжуд. «Зижи жадиди Кўрагоний»даги жадвалларда дунёдаги 683 та аҳоли пунктнинг географик координатлари ҳақидаги маълумотлар келтирилган. Жумладан, Улуғбекнинг ёзишича, у яратган расадхона $39^{\circ}37'28''$ географик кенгликда жойлашган. Ҳозирги вақтдаги ўлчашлар шундан далолат берадики, ушбу иншоотнинг жойлашган ўрни $39^{\circ}40'37''$ географик кенгликка тўғри келади. Агар Ўрта асрлардаги кузатиш ускуналари ва услубларини ҳисобга оладиган бўлсак, Улуғбек амалга оширган ўлчаш натижаларини жуда аниқ, деб эътироф этиш мумкин.

Бундан ташқари, самарқандлик тарихчи олим Мутруби Самарқандийнинг 1605 йилда ёзилган «Тазкират уш-шуаро» асарида Улуғбек томонидан яратилган шарқий яримшарнинг харитаси ўрин олган. Муаллифнинг ёзишича, ушбу ноёб харита Самарқанддаги Улуғбек мадрасаси деворидаги хаританинг кичрайтирилган нусхаси. Унда шарқий яримшар ярим айлана тарзида, ўзига хос иқлимга эга бўлган етти минтақага бўлинган, дарёлар ва денгизлар турли рангларда белгиланган. Харитада Миср, Басра, Мўлтон, Хўжанд, Бухоро, Ҳазорасп, Хоразм, Қашқар, Сайхун, Синх ва бошқа бир қатор жой номлари кўрсатилган.

Мутруби Самарқандийнинг маълумотига кўра, Самарқанддаги Улуғбек мадрасасида толиблар диний билимлар билан бир қаторда адабиёт, метафизика, арифметика, география ва бошқа дунёвий фанларни ҳам ўрганишган. Муаллифнинг ёзишича, география фани айти Улуғбек тузган харита ёрдамида ўрганилган.

Мирзо Улуғбек яратган Самарқанд астрономия мактабининг ушбу фан ривожига қўшган улкан ҳиссаси дунё олимлари томонидан кенг тан олинган. «Зижи жадиди Кўрагоний» асари XVII аср-

Тошкентнинг Олимлар шаҳарчасидаги Улуғбек ҳайкали.

да Оксфордда инглиз тилига ва кейинчалик бир қанча шарҳлар билан дунёнинг бошқа тилларига ҳам таржима қилинган. 1648 йилда астроном Ян Гавелий томонидан Польшада чоп этилган «Юлдузли осмон каталоги»га дунё астрономларининг рамзий йиғилишини тасвирловчи гравюра илова қилинган бўлиб, ундан дунёнинг машхур олимлари қаторидан Улуғбек ҳам ўрин олган. «Зижи жаиди Курагоний»да келтирилган юлдузлар жадвали узоқ вақт давомида дунёдаги энг яхши қўлланма сифатида фойдаланиб келинди ва ҳозирги вақтда ҳам у ўзининг илмий-тарихий аҳамиятини йўқотган эмас.

Мирзо Улуғбекни ҳақли равишда юлдузлар илмининг султони, деб аташ мумкин. Олимга чексиз ҳурмат ҳосиласи сифатида мамлакатимизнинг қатор шаҳарларида ва ҳагто, чет мамлакатларда ҳам ҳайкаллар ўрнатилган. Дунё фанига қўшган катта ҳиссасига эҳтиром сифатида Мирзо Улуғбекнинг номи фазода ҳам абадийлаштирилган. Жумладан, XIX асрда яшаб ижод қилган немис астрономи Иоганн Генрих фон Медлер ўзи очган Ойдаги кратерни Мирзо Улуғбек номи билан атаган.

Абдураззақ САМАРҚАНДИЙ

(1413–1482)

Американи кашф этган Христофор Колумб аслида Европадан Ҳиндистонга борадиган денгиз йўлини топмоқчи бўлгани тарихдан маълум. Аммо унинг бу орзусини португал сайёҳи Васко да Гама 1498 йилда Африкани айланиб ўтиб, Европадан Ҳиндистонга денгиз йўлини очиш орқали амалга оширган. «Уч денгиз оша саёхат» асари муаллифи, рус сайёҳи Афанасий Никитин ҳам 1466–1472 йилларда Россиядан Ҳиндистонгача бўлган қулай йўлни кашф этиш мақсадида саёхатга чиққанди.

Аммо юқорида номлари тилга олинган европалик сайёҳлардан анча олдин, 1441–1444 йилларда (А. Никитиндан 25 йил, Васко да Гамадан 56 йил олдин) Ҳиндистонга денгиз орқали бориш йўлини биринчи бўлиб босиб ўтган ва ушбу йўналишдаги ҳудудларни географик жиҳатдан тасвирлаб берган сайёҳ, ҳамюртимиз Абдураззақ Самарқандийдир.

Машхур сайёҳ, элчи ва тарихчи Абдураззоқ Самарқандийнинг (тўлиқ исми шарифи – Камолиддин Абдураззоқ ибн Жалолиддин Исҳоқ Самарқандий) отаси асли самарқандлик бўлиб, Шохрух хизматида юрганида Ҳиротда яшаган. Абдураззоқ 1413 йил 7 ноябрда Ҳиротда туғилган, кейин узок вақт Самарқандда яшаган.

Абдураззоқ ўз даврининг ўқимишли ва ақли ўткир кишиларидан бўлгани сабабли, Шохрух уни хурмат қилар ва муҳим вазифаларни ишониб топширарди. Жумладан, сайёҳ, аввало, Ҳиндистонга, сўнгра Ғилонга (Каспий денгизининг жануби-ғарбида, ҳозирги Эрон худудида) элчи этиб тайинланиб, ушбу юртларга юборилган.

Маълумки, Ҳиндистонга сафар қилган Урта Осиёлик олим ва сайёҳларнинг аксарияти бу ишни куруқлик орқали амалга оширишган. А. Самарқандий эса минтақамиздан чиққан географ ва сайёҳлар ичида биринчи бўлиб 1441–1444 йилларда Ҳиндистонга ғарбдан – Ҳинд океани орқали кемада сузиб борган ва унинг жанубий вилоятларида бўлган. У саёхати давомида Хуросоннинг кумли чўллари, Марказий Осиёнинг жануби, Озарбайжон, Эрон ва Ироқ орқали ўтиб, Форс кўрфазидан Арабистон денгизига чиққан ва мазкур денгиз орқали Ҳиндистонга етиб борган.

Ҳиндистон сафари натижаси ўлароқ, А. Самарқандий «Ҳиндистон сафари достони ва ер ажойиботларининг шарҳи, ғаройиботларининг баёни» асарини ёзди. Бу асар бошқача қилиб «Ҳиндистон сафарномаси» деб ҳам аталади. Абдураззоқ Самарқандийнинг «Ҳиндистон сафарномаси» асосий асари ҳисобланмиш «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» («Икки саодатли юлдузнинг чиқиш ва икки денгизнинг кўшилиш жойи») китобига алоҳида боб тарзида киритилган. Бу бобни ёзишда муаллиф ўзи кўрган-билганларидан иборат бой материалларнинг мавжудлигини ва замондошларининг узок мамлакатлар ҳақидаги ажойиб ҳикоялар ва аниқ маълумотлар билан жуда қизикканлигини инобатга олган.

«Ҳиндистон сафарномаси»да олим Ҳиндистон, унинг табиати, тоғлари, денгиз ва дарёлари, бу ерда яшайдиган халқлар, уларнинг урф-одатлари, аҳолининг машғулоти, шаҳарлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг ўзига хослиги, қазилма бойликлари ва бошқа табиий ресурслари ҳақида қимматли маълумотларни келтирган.

Ҳиндистон – кўҳна маданият ўчоқларидан бири.

Ҳиндистонга қилган саёҳати давомида Самарқандий Ҳиндистон яримороли жанубидаги Каликут, Бажонагар ва Хирлиш шаҳарларида бўлиб, уларнинг аҳолиси, ҳунармандчилиги, санъати, савдо-сотиғи, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсини кузатган ҳамда бу маълумотларни асарида баён этган. Шунингдек, А. Самарқандийнинг «Ҳиндистон сафарнома»си Яқин Шарқ ва Марказий Осиёга қўшни бўлган бошқа мамлакатларнинг XV асрдаги географияси, тарихи ва этнографиясига оид қимматли қўлланма ҳам ҳисобланади.

Ўзбек шарқшуноси А. Уринбоев Абдураззоқ Самарқандийнинг «Ҳиндистон сафарномаси»ни бир неча нусхаларига солиштириб чиқиб, ўзбек тилига таржима қилган ва асарнинг мукамал илмий изохларини тайёрлаб, чоп эттирган.

Олим «Ҳиндистон сафарномаси»да шундай ёзади: «1441 йили... Хурмуз вилояти ва денгиз соҳилларига қараб сафарга отландим. Бу дostonда... ҳар хил ажойиб-ғаройиблар сўз ипига терилади, уч йил муддат ичида кўрган-кечирган ҳолатим ва кўрқинчли воқеаларим муфассал, ҳам қисқа ҳолда қайтадан баён қилинади. Сўнг фақир ил-

Каликутдаги денгиз қиргоғи.

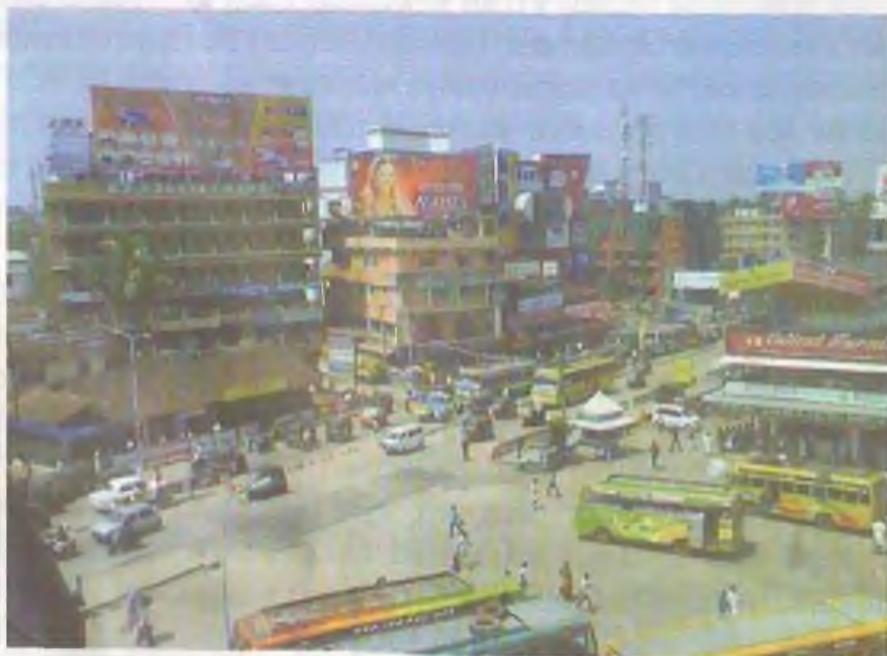
гари ваъда қилганига мувофиқ Хуросон, Мовароуннаҳр, Форс, Ирок ва Озарбайжонларда бўлиб ўтган воқеалар баён қилинади...».

Хўрмуз (ҳозирги Эроннинг Бандар-Аббос) бандаргоҳининг ўша вақтларда жуда катта халқаро савдо маркази бўлгани ва А. Самарқандийнинг эса географияни яхши билгани юқоридаги сатрлардан кўриниб турибди. Олим истеъдодли қаламкаш бўлгани боис ҳар бир ҳодисани бадиий образ ва ўхшатишлар, яққол ифодалар билан тасвирлаган.

Хўрмуз бандаргоҳидан жўнаган сайёҳ ва унинг ҳамроҳлари 18 кун деганда Ҳиндистоннинг Каликут шаҳрига етиб боришган. Бу шаҳар Ҳиндистоннинг жануби-ғарбида жойлашган бўлиб, ҳозирда унинг номи Кожикодде ва бу ерда 450 мингдан ортиқ аҳоли истиқомат қилади. Бу шаҳар ҳақида Самарқандий шундай ёзади: «Коликут хавфсиз ва обод бир бандаргоҳдир, кўп мамлакат ва диёрларнинг савдогарлари жам бўлиши ва денгиз соҳилидаги ерларнинг, хусусан, Ҳабаша, Зирбод ва Заңгибор мамлакатларининг молларидан кўплаб нафис нарсалар топилиши билан у Хўрмузга ўхшаб кетади...», «...Коликутдан Маккаи Муборакка кемалар қатнаб туради ва кўпинча мурч олиб боради. Бу бандарда ҳамма нарса топилади...».

Шуниси эътиборга лойикки, Абдураззоқ Самарқандийдан 56 йил кейин португал сайёҳи Васко да Гама кемалари айна шу Каликут бандаргоҳига келиб тўхтаган. Абдураззоқ Самарқандий Каликутдан Бажонагарга ўтиб, у ерда ўз элчилик вазифасини ўтаб, хиндларнинг ҳаёти, урф-одатлари, байрамлари ҳамда ўлканинг савдо-сотиғи, одамлари, ҳайвонлари ва ўсимликларини кузатиб, кўрган-кечирган ажойиботларнинг ҳаммасини сафарномасида таърифлаган. Орқага – Ҳиндистондан Ҳўрмуз бандаргоҳига қадар бўлган йўл эса 75 кунда босиб ўтилди. Кейин сайёҳ-элчи қуруқлик орқали Ҳиротга қайтган. Унинг Ҳиндистонга бўлган мазкур саёҳати жами уч йил давом этганди.

Абдураззоқ Самарқандийнинг Ҳиндистон сафари ушбу сирли диёрни нафақат ўрта осиеликлар, балки европаликлар учун ҳам кашф қилган. Манбаларга кўра, Самарқандийдан анча кейин Ҳиндистонга борган рус сайёҳи А. Никитин ва голланд сайёҳи Васко да Гама ўз саёҳатларини ташкил этишда маълум даражада ҳамюртимизнинг тажрибасидан фойдаланишган экан. Хуллас, А. Самарқандийни Ҳиндистонга борадиган ҳам қуруқлик, ҳам денгиз йўлини кашф этган илк сайёҳлардан бири, деб айтиш мумкин.

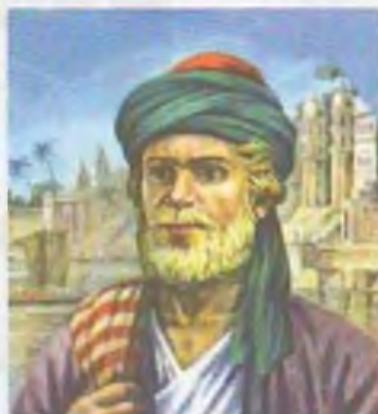

Каликут шаҳри ҳозирда.

Афанасий НИКИТИН

(1433–1475)

Россиянинг Тверь шаҳридан бўлган Афанасий Никитин Озарбайжон ва Эрон оркали Ҳиндистонга саёҳат қилган таниқли рус сайёҳи, савдогари ва ёзувчисидир. Ҳиндистон сафаридан кайтаётиб Африканинг Эфиопия ва Сомали қирғоқларида, Уммон ва Туркияда бўлган. Ушбу саёҳатининг натижаси сифатида «Уч денгиз оша саёҳат» (Каспий, Арабистон ва Қора денгиз) номли тарихий-географик ва адабий қимматга эга бўлган йўл қайдномасини ёзган.

Афанасий Никитин Россиянинг Тверь шаҳрида деҳқон оиласида дунёга келган. Унинг аниқ туғилган йили ҳақида аниқ бир маълумот йўқ. Шу боис кўпгина манбаларда унинг туғилган йили номаълум, дея келтирилади. Аммо унинг замондошлари ёзиб қолдирган баъзи манбаларда унинг туғилган йили 1433 йил, деб кўрсатилган.

Худди таваллуд топган санаси каби Афанасий Никитин ҳаётининг дастлабки йиллари ҳақида деярли маълумотлар йўқ. Деҳқон оиласида туғилганига қарамасдан, Афанасий тадбиркорлиги туфайли моҳир савдогар бўлиб етишди. Манбаларда ёзилишича, у турли мамлакатлардаги савдо уйлари билан ҳамкорлик қилишга ҳаракат қилган. XIII–XIV асрларда европалик сайёҳларнинг Осиё мамлакатларига қилган сафарлари, Ҳиндистон тўғрисидаги қизиқарли маълумотлар, ўлканинг турли ноёб молларга, зираворларга бойлиги ҳақидаги хикоялари сайёҳни бу мамлакатга саёҳат уюштиришга ундаган.

XV асрда Волга дарёси Россиянинг савдо кемалари катнайдиган асосий йўл бўлган. 1468 йилнинг баҳорида Афанасий Никитин иккита савдо кемасини қиммат моллар, асосан турли ҳайвонларнинг мўйналари билан тўлдириб, уларни Қуйи Волга ва Шимолий Кавказда сотиш ниятида йўлга чиқди. Нижний Новгород шаҳрида Афанасий Никитиннинг савдо қарвони рус князи Иван IIIнинг қабулидан кайтаётган ширвонлик элчиларга қўшилди. Волга дарёси қуйилиш жойига бехатар етиб келган савдо қарвони Астрахань хони Қосимхон

Афанасий Никитиннинг Ҳиндистонга саёҳати харитаси.

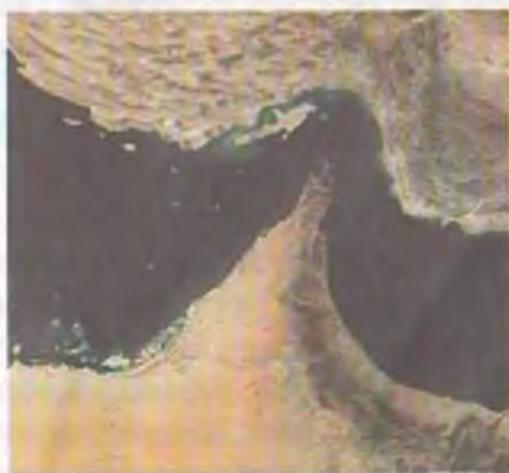

Дарбанддаги кўхна қалъа.

билан келиша олмаган. Натижада кемалар турли қароқчилар томонидан таланди. Никитин орқага қайта олмасди, чунки сотишга олиб кетаётган молларининг асосий қисмини қарзга олган эди. Шунинг учун манбаларда ёзилишича, туркий ва форс тилини тузуккина билган Афанасий Никитин омон қолган молларини чет мамлакатларда қатта фойда билан сотиш илинжида Дарбантга (ҳозирги Россиянинг Доғистон Республикаси ҳудудида) жўнади. Мазкур шаҳарда сайёҳ бир йилча қолиб кетган ва Ширвон шоҳи ёрдамида Астраҳанда асир олинган баъзи ҳамроҳларини қутқаришга муваффақ бўлди. Аммо молларини қайтариб ололмаган.

Афанасий Никитин Дарбантдан Бокуга ва ундан эса Эроннинг Мозандарон шаҳрига жўнаган. Бу ерда майда савдогарлик билан шуғуллана туриб, форс тили бўйича малакасини оширди. Сайёҳ шу кўйи Эронда икки йилча қолиб кетди. Айниқса, Жуннар қалъасида Никитин узокроқ вақт қолишга мажбур бўлган. Чунки бу ернинг хони унинг насронийлигини эшитиб, оти ва молларини тортиб олган. Аммо Никитиннинг ёзишича, хуросонлик Муҳаммад исмли кимса хондан Афанасийни афв этишини сўраган ва сайёҳ узок вақт тутқун бўлишдан қутулиб қолди.

1471 йилнинг баҳорида Никитин Форс қўлтиғини Арабистон денгизи билан туташтириб турувчи Хўрмуз бўғизида жойлашган йирик бандаргоҳ Хўрмуз (ҳозирги Эроннинг Бандар-Аббос) шаҳрига келди. Ушбу бандаргоҳ Ҳиндистон, Кичик Осиё, Миср ва Хитой ўртасидаги асосий савдо йўллари кесишадиган нуқта эди. Сайёҳ Хўрмуз шаҳри ҳақида ўзининг сафар қайдномасида шундай ёзади: «Хўрмузда қуёш тафти жуда кучли бўлиб, кишини ёндирай дейди. Хўрмузда бир ой бўлгач, от сотиб олиб Пасха байрами арафасида кемага ўтириб Ҳинд ери сари йўл олдим». Савдогар яхши даромад олиш учун таваккал қилишдан қўрқмаслик кераклигини яхши билган ва Ҳиндистонда чопқир отлар қиммат эка-

Хўрмуз бўғизининг коинотдан кўриниши.

нини эшитиб, яхши бир араб отини сотиб олган. Уни Ҳиндистонда фойда билан сотишни мўлжаллаган эди.

Сайёхнинг денгиз орқали Ҳўрмуз бандаргоҳидан Ҳиндистоннинг Човул шаҳрига стиб олиши учун олти ҳафта вақт кетган. Отини дарҳол сота олмаган Никитин, Ҳиндистоннинг турли шаҳарлари бўйлаб саёҳатга отланди. Сайёх кўрган-кечирганларини сафар қайдномасига батафсил тушириб борарди. Афанасий маҳаллий аҳолининг турмуш тарзи-ю, унинг машғулотига қадар кенг қамровли маълумотларни қоғозга туширган. Жумладан, Никитин ҳиндларнинг қандай овқат тайёрлаши, отлар ва уй ҳайвонларини қандай боқиши, қандай кийиниши ва савдо қилиши каби маълумотларни қизиқарли тарзда ифодалаган.

Фақатгина Бахмонийлар давлати пойтахти Бидар (ҳозирги Ҳиндистоннинг Карнатака штати, Бидар округи маркази) шаҳрида сайёх отини ўзи хоҳлаган нарҳда сотишга муваффақ бўлган. Бидар шаҳри XV асрда йирик шаҳар бўлиб, унинг шуҳрати кўпгина мамлакатларга ёйилган эди. 1472 йилнинг январь ойида Никитин муқаддас Парват шаҳрига келди ва шу ерда бир ярим йил яшарди. Ҳиндистоннинг олмос провинцияси ҳисобланган Райчурнинг бошқа бир шаҳри – Диуда сайёх олти ой яшаган.

Тверлик савдогар Ҳиндистон бўйлаб уч йилча саёҳат қилган, аммо сафар натижалари уни қониқтирмаган. Сайёх бу ҳақда шундай ёзиб қолдирган: «бизнинг еримиз учун фойдали ҳеч нарса йўқ... фақатгина буюк ва қалампир арзон... Аммо бу молларни божсиз олиб келишга йўл бермайдилар. Божлар жуда кўп ва денгизда қароқчилар ҳам...».

Афанасий Никитиннинг Ҳиндистон сафари ҳақида ёзганлари бу мамлакатнинг 1471–1473 йиллардаги ижтимоий ҳаёти ва содир бўлган тарихий воқеалари ҳақидаги муҳим манбадир. Никитин ўша вақтлардаги ҳинд султонлари ва деҳқонларининг турмуш даражаси ўртасидаги фарқни, турли табақа ва дин вакиллари-нинг бир-бирлари билан ўзаро муносабатларини ҳам назардан четда қолдирмаган. Афанасий Никитиннинг мазкур сафар кундалиги Ўрта асрлардаги Ҳиндистон ҳаёти билан нафақат Россияни, балки бутун Европани таништирди ҳам.

1473 йилнинг бошида Афанасий Никитин Ҳиндистоннинг Дабхол (Дабул) шаҳридан кемада ватанига қайтишга қарор қилди. Кема йўл-

йўлакай Африканинг Эфиопия ва Сомали қирғоқларида ва Уммоннинг Маскат шаҳрида бўлиб, уч ойлик сузишдан сўнг Хўрмуз бандаргоҳига етиб келган. Никитин Хўрмуздан шимол томон йўл олиб, 1474 йилнинг кузида Шероз, Исфахон, Кашан, Табриз ва Эрзинжон орқали сайёҳ Туркиянинг Қора денгиз бўйидаги бандаргоҳ шаҳри Трабзонга етиб олган. Аммо маҳаллий амалдорлар бу ерда унинг барча молларини тортиб олиб, фақат сафар кундалигини қолдиришди. Сайёҳ рус савдогарларини учратиш ва улар ёрдамида уйига етиб олиш илинжида Кафе (ҳозирги Украинанинг Феодосия) шаҳрига қараб йўл олди.

Бидардаги Рангин Маҳал
(Раигли Ўрда).

1474 йилнинг 5 ноябрида Никитин Феодосияга етиб келиб, шу ерда кишни ўтказган. Мутахассисларнинг фикрича, сайёҳ худди шу шаҳарда ўзининг сафар давомида ёзган кундалигидаги ёзувларни тартибга келтирган ва ўз кузатишларини қўшимча равишда қоғозга туширган. 1475 йилнинг баҳорида сайёҳ Днепр дарёси бўйлаб шимол томон йўл олди. Аммо Никитинга ўз шаҳри Твергача етиб бориш nasib этмади. У 1475 йилнинг баҳорида Смоленск яқинида вафот этган. Унинг сафар кундалигини эса бошқа савдогарлар Москвага етказишган ва бу қимматли ёзувлар Рус давлати йилномасига киритилган.

Йилномага киритилган Афанасий Никитиннинг «Уч денгиз оша саёҳат» сафар кундалиғи XV–XVI асрларда бир неча бор қайта кўчирилган ва ҳозиргача унинг олтита нусхаси маълум. Улардан биринчиси XIX асрда архивлардан топилган ва тарихчи-географлар учун қимматли тадқиқот манбаи бўлиб келмоқда.

Никитин Ўрта асрлардаги Ҳиндистон ҳаётини оддий ва ҳаққоний қилиб тасвирлаган биринчи европалик сайёҳ ҳисобланади. Сайёҳнинг қолдирган сафар кундалиғи ирқий ёндашувдан холи бўлиб, бошқа дин вакилларига нисбатан бағрикенглиги билан ажралиб ту-

А. Никитинга Тверь шаҳрида ўрнатилган ҳайкал.

ради. Никитин ўзининг бу саёҳати билан, XV асрнинг иккинчи ярмида, яъни португал сайёҳи Васко да Гама томонидан Европадан Ҳиндистонга денгиз йўлининг очилишидан 35 йил олдин, бу юртга ўз мақсади сари олға интилувчи ҳар қандай киши саёҳат қила олиши мумкинлигини исбот қилган.

Афанасий Никитиннинг «Уч денгиз оша саёҳат», деб номланган биттагина қўлёзма қолдирганига қарамасдан, унинг номи географик кашфиётлар тарихидаги буюк сайёҳлар қаторида тилга олинди. Сайёҳнинг номи билан тоғ чўққиси ва Ҳинд океанининг экватор яқинидаги узунлиги 275 километрдан ошувчи сувости тоғлиги

аталган. Россиянинг Тверь ва Украинанинг Феодосия шаҳарларида сайёҳ шарафига ҳайкал ўрнатилган.

Заҳириддин Муҳаммад БОБУР

(1483–1530)

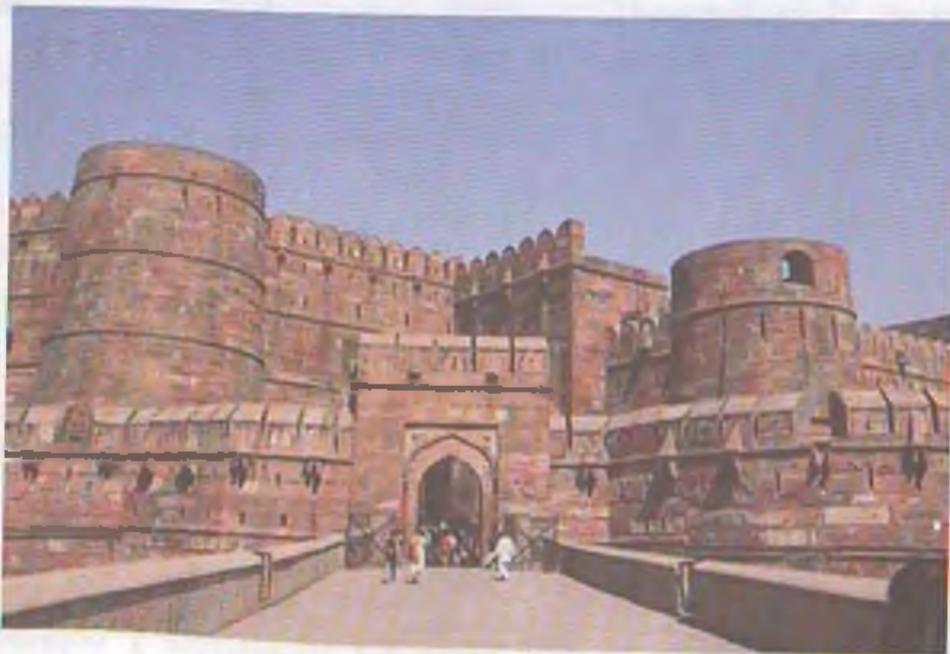

XVI аср бошларида таниқли шоир ва давлат арбоби Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг Ҳиндистон заминида бобурийлар салтанатига асос солиб, XIX асрга қадар мазкур сулоланинг ушбу мамлакатда бунёдкорлик ва маърифатпарварлик ишларини олиб боргани тарихдан яхши маълум. Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1483 йил 14 февралда Андижон шаҳрида тугилган. Отаси, Амир Темурнинг панневараси Умаршайх Мирзо Фарғона вилояти ҳокими бўлган ва онаси Қутлуғ Нигор

хоним Тошкент хонлари авлодидан эди. 1494 йили Умаршайх Мирзо вафот этгач, 12 ёшли Заҳириддин тахтга ўтириб, Фарғона вилояти ҳокими бўлган. Аммо тахтга ўтиргандан кейинги 11 йил давомида Урта Осиёда рўй берган турли сиёсий ўзгаришлар уни қариндошлари ва 250 тача пиёда аскарлари билан аввал Бадахшон, сўнг Кобулга кетишга мажбур эгган.

Бобур дастлаб Афғонистонда ўрнашганди. 1519 йилда Ҳиндистонга йўл олиб, 1526 йил апрелда унинг шимолий қисмини эгаллашга муваффақ бўлди. Бобур Ҳиндистонда йирик давлат тузишга муваффақ бўлган ва пойтахт сифатида Жамна (Ямуна) дарёси бўйидаги Агра шаҳрини танлаган. Таниқли шоир ва давлат арбоби 1530 йил 26 декабрда вафот этган. Дастлаб Агра шаҳридаги муваққат макбарага дафн этилган, кейинчалик хоки Афғонистон пойтахти Кобулга кўчирилган ва ҳозирда шоирнинг макбараси Кобулдаги Боғи Бобурда жойлашган.

Заҳириддин ёшлигиданок турли саёҳатларни яхши кўрган. Бундай сафарларда чиниққан ҳам. Ёш бўлишига қарамай, ўлкамизнинг географик қиёфасини тасаввур қила олган. Олим 15–16 яшарлигида Фарғона, Самарқанд ва Тошкент оралигини бир неча мар-

Ҳиндистоннинг Агра шаҳридаги Бобурийлар саройи. Қизил қалъа.

Кобул шаҳридаги Бобур мақбарасининг таъмирдан кейинги кўриниши.

та кезиб чиққан. 19 ёшга тулган йили Ҳисор тарафидан тоққа кўтарилиб, Фондарё ва Искандаркўл орқали Зарафшон водийсига ўтиб, Самарқандга келган. У бу ҳақда шундай ёзади: «...Қамруд дара­сига кириб, юқори томонга қараб кетдик. Тор ва учма йўлларда, баланд ва тик доvonларда кўп от ва туя қолди. Уч-тўрт манзил кўниб, Сиратоғ доvonига етдик. Довонмисан-довон. Ҳеч қачон бундай баланд ва учма йўллар билан юрмаган эдик. Кўп ташвиш ва машаққатлар билан хатарли тор ва учмалардан ўтиб, юз азобу заҳматлар билан ҳалокатли баландликлар, тор доvonлардан ошиб, Фон туманига келдик. Фон тоғларининг орасида бир катта кўл бор, унинг муҳити – сатҳи тахминан бир шаърий келади, ажаб кўлдир; ғаройиботдан холи эмас...» Бобурнинг мазкур сафари бундан 480 йилча илгари амалга оширилганлигини инобатга олсак, унинг сар­гузаштларга қанчалик ишқибоз бўлганига амин бўлиш мумкин.

Бобурнинг ёзишича, 21 ёшигача Фарғонадан Бухорогача, Тош­кентдан Ҳисор ва Ҳиротгача бўлган барча шаҳар ва қишлоқларда ҳамда дашту тоғларда бўлган. Фарғона водийсида у борган энг шарқий жой – Ўзган шаҳридир. Ўзбекистоннинг ғарби, Бухоро ва

Қарши ҳам Бобурга яхши таниш эди. Шунингдек, Эрон билан Афғонистон чегарасида, ўша даврнинг энг йирик пойтахтларидан бўлган Ҳиротда бир қанча вақт яшаган. Шу тариқа умрининг деярли 36 йилини сафарларда ўтказган ва ўн минглаб километр йўл босган, Бобур Фарғонадан Банголагача (Ҳиндистондаги Бенгалия) борган.

Саёҳатлари мобайнида эса Бобур ўзининг шоҳ асари «Бобурнома» учун бой маълумотлар тўплаган. Манбаларда келтирилишича, ёнида доимо хотира дафтари бўлган ва у кўрган, билган, эшитганларини дарров ёзиб кўярди. Кейинчалик ёзувларини тартибга солиб, қўшимчалар киритиб, таҳрир қилиб, яхлит асар кўринишига келтирган.

Дарҳақиқат, олимнинг яратган бадий асарлари билан бир қаторда Ўрта Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистон давлатларининг географияси, тарихи, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, табиати, этнографияси ва тиббиётига оид муҳим маълумотларни ўзида акс эттирган «Бобурнома» алоҳида ўрин тутди. «Бобурнома» Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг Фарғонадаги ёшлик чоғларидан то Ҳиндистонда подшоҳ бўлганигача бошдан ўтказганларининг муфассал таърифидир.

Бобур Ҳисор тоғларидаги Искандаркўлга бир неча марта борган.

Асарда Фарғонадан Ҳиндистонгача бўлган кенг ҳудудда Бобурнинг ўзи кўрган жойлари, уларнинг табиати, бойлиги, одамлари, урф-одатлари, ҳайвонот ва ўсимликлари ҳақидаги маълумотлар батафсил ёритилган.

Шуниси эътиборлики, исталган фан ёки касб вакили мазкур китобдан ўзи учун керакли маълумотни топа олади. «Бобурнома» эски ўзбек тилида ёзилган бўлиб, ҳозирги вақтда замонавий ўзбек тилига ўгирилган.

«Бобурнома»да келтирилган маълумотлар шундан далолат берадики, олим нафақат табиатшунослик ва географияни, балки биология, зоология, этнография, тарих ва бошқа фанлардан яхши хабардор бўлган. Жумладан, «Бобурнома»да мингдан ортиқ географик номлар – мамлакат, шаҳар, қишлоқ, қалъа, дашт, тоғ, доvon, дара, дарё, кўприк, кечув, кўл, чашма, боғ, яйлов, ўтлоқ ва бошқа жойларнинг номлари тилга олинади. Бундан ташқари, Бобур бир қанча узоқ мамлакатларнинг (Арабистон, Ироқ, Эрон, Озарбайжон, Рум, Тибет, Хитой, Кошғар) номларини ҳам келтирганки, бу олим-

Косонсойдаги 700 ёшли чинорни Бобур кўрган бўлиши мумкин.

нинг ўша вақтлардаги дунё географиясидан ҳам яхши хабардор бўлганлигидан далолатдир.

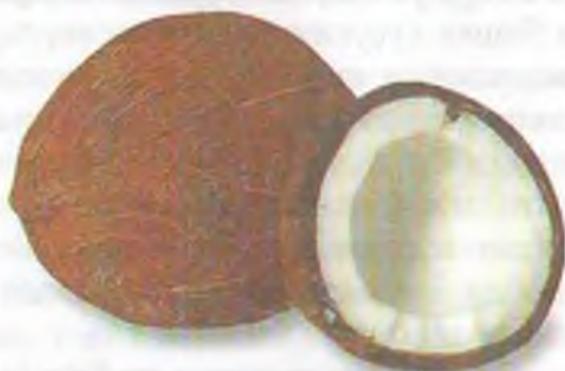
Бобур уз асарда турли жойларнинг иқлими, рельефи, аҳолиси ва бошқа хусусиятларини тасвирлар экан, уларни бир-бири билан таққослашда қиёсий усулдан усталик билан фойдаланган. Бу эса ҳозирги замон географиясида кенг қўлланиладиган усуллардан биридир. Жумладан, Бобур Ўш билан Косон (ҳозирги Наманган вилоятидаги Косонсой)ни таққослаб шундай ёзади: «Андижонга сув Ўшдан келганидек, Ахсига сув Косондан келади. Ҳавоси яхши. Сафоли боғчалари бор... Хушхаволикда Ўш билан Косоннинг ухшашлиги бор...»

«Бобурнома»да турли жойларда яшайдиган аҳолига оид хусусиятлар ҳам таққосланиб, гоят қизиқарли маълумотлар берилган: «...Хуросон ва Самарқандда туркий ва аймоқлар кўчманчилардир. Афғонистонда эса хазора ва афғонлар кўчиб юрадилар».

«Бобурнома»да турли жойлардаги тоғларнинг табиати, уларнинг геоморфологияси ва ҳатто, ёнбагир экспозициясига оид маълумотлар илмий тарзда ёритилган. Жумладан, Бобур Ҳисор тоғларининг жанубий этакларида ёгингарчилик кўп бўлиши тўғрисидаги маълумотларни келтиради. Фарғона водийси иқлимининг кишдаги ҳолати нимага боғлиқ эканлигига тўғри баҳо бериб, бунга сабаб ҳаво оқимларининг ғарбдан шарққа қараб эсишини ва улар асосан, Бекобод орқали водийга кириб келишини аниқ кўрсатиб ўтган.

«Бобурнома»да ўлкамизнинг дарё ва кўлларига оид маълумотлар жуда кўп. Дарёларнинг чуқурлиги, музлаши, сув сарфи ва манбалари асарда батафсил таърифланган. Бобур XVI аср бошидаёқ Осиё китъасидаги Ҳиндукуш ва Ҳимолай тоғлари шимол ва жануб дарёлари сувини ажратувчи тоғлар эканини кўрсатган.

Асарда шунингдек, жуда кўп гиёҳ ва дарахтлар, уларнинг хосиятлари ва аҳамияти муаллиф томонидан уста табиатшунос сифатида таърифланган. У шундай ёзади: «Фарғона вилоятининг теварак-атрофидаги тоғларда яхши яйловлар бор. Тобулғу шу тоғларда бўлади, бошқа ҳеч қаерда бўлмайди. Тобулғу шундай бир бутасимон дарахтдирки, пўсти қизил, ундан ҳасса, камчи дастаси, қушларга ин қиладилар; йўниб камон ўки ясайдилар, анча яхши дарахтдир...»

Кокос дарахти ва унинг меваси.

«Бобурнома»да Ҳиндистон ўсимликларига ҳам кенг ўрин берилган. У ернинг барча дарахт, мева, гиёҳ ва гуллари жуда батафсил тасвирланади. Асарда тилга олинган тропик ўсимликларнинг номи терминология нуқтаи назаридан ҳам улкан аҳамиятга эга. Хусусан, асарда банан дарахти кейла, деб аталган ва кокос пальмаси (анба) ҳақида маълумотлар бор. Чунончи, ҳозирги вақтда 33 фоизи эндемик турлардан иборатлиги илмий жиҳатдан исботланган Ҳиндистон ўсимлик дунёсининг хусусиятлари Бобур яшаган даврлардаёқ унинг асарида кенг далиллар билан асослаб берилган.

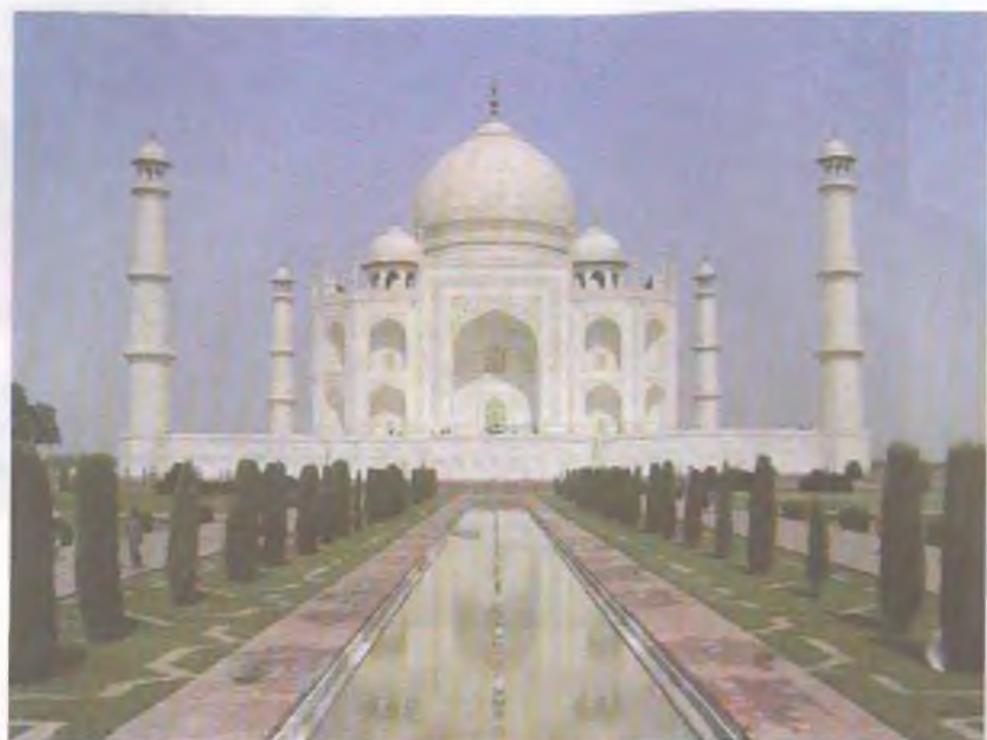
Бобур асарида ҳайвонот дунёсини тўрт типга бўлган: қуруқлик ҳайвонлари, паррандалар, сувда ва сув ёқаларида яшайдиган қушлар, сув ҳайвонлари. Бу эса Бобур XVI асрдаёқ ҳайвонот дунёсини таснифлаш билан шуғулланганлигини кўрсатади. Айниқса, унинг Ҳиндистон фили тўғрисидаги маълумотлари гоёт қизиқарли. «...Ёввойи ҳайвонлардан бири филдир. Ҳиндистонлик уни «хаатий» дейди... Фил йирик жуссали ва зийрак жонивордир. Ҳар нима деса-салар билади ва ҳар нима буюрсалар қилади...» Бобур қарқидон ҳақида шундай ёзган: «Яна бири қарқидир. Бу ҳам йирик жонивор. Катталиги уч сигирча бўлади... Бир шохи бор бурнининг устида, узунлиги бир қаричдан кўпроқ...»

Ҳиндистон фили.

«Бобурнома»да келтирилган жой ва табиий объектларнинг номлари ўша ерда яшайдиган аҳоли тилида келтирилган. Бу эса топонимиканинг асосий қоидаларидан бири, яъни жой номлари таржима қилинмаслигини муаллифнинг яхши англаганидан далолат. Фарғона водийсининг жануби-шарқидаги тоғларни (ҳозирги номи Туркистон тизмаси) Бобур Андижон тоғлари, шимолдаги тоғлар (Талас)ни эса Еттикент тоғлари, деб атаган. «Бобурнома»да Ўрта Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистондаги юзлаб географик номлар, жумладан, Конибодом, Ҳодарвен, Кўхисафид, Назаргоҳ, Тошкент, Самарканд, Сиволак қабилар тарихий ва луғавий жиҳатдан изоҳлаб берилган.

«Бобурнома»нинг ўзига хос томони шундаки, унда муаллиф турли ҳудудларнинг табиати, географик хусусиятлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда ҳўжалик имкониятларини яхлит мажмуа сифатида содда тилда тасвирлайди. Бобур туғилган жойи Фарғона водийси ва умрининг бир қисми ўтган Ҳиндистоннинг географик ўрни, тоғлари, сувлари, чўл, яйлов ва боғлари тўғрисида уларнинг ҳозирги замон ҳолатига тўғри келадиган қиёсий маълумотларни келтирган. Шу нуқтаи назардан «Бобурнома»ни ўзбек тилида ёзил-

Ҳиндистоннинг Агра шаҳридаги Тож Маҳал макбараси.

ган дастлабки энг йирик табиий, тарихий, географик илмий асар, Бобурни эса Ўрта Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистон географиясини биринчи бўлиб ўзбек тилида тасвирлаган олим, деб айтиш мумкин.

Бобурийлар сулоласи Ҳиндистонда буюк давлат барпо қилиш билан бир қаторда, ушбу юртда ободончилик ишларини олиб боришган ва мамлакатда илм-маърифатнинг юксалишига катта ҳисса қўшишган. Шунингдек, Бобур ва унинг авлодлари томонидан Тож Маҳал, Шоҳ Акбар макбараси, Агра ва Дехлидаги Қизил қалъалар каби маҳобатли меъморий обидалар барпо этилганки, улар ҳозирда ҳам нафақат ҳиндистонликларнинг, балки бутун дунёдан ташриф буюрадиган сайёҳларнинг севимли зиёрат масканлари ҳисобланади.

Бобурнинг қолдирган илмий мероси муҳим тарихий-географик манба сифатида ҳозирги вақтда ҳам олимлар томонидан кенг ўрганилмоқда. «Бобурнома» араб, форс, хинд, инглиз, немис, француз, голланд ва турк тилларига таржима қилинган

Андижон шаҳридаги Бобур ҳайкали.

бўлиб, кўплаб нусхалари жаҳоннинг нуфузли кутубхоналарида сақланмоқда. XIX асрда Марказий Осиёни ўрганган венгриялик сайёҳ А. Вамберининг фикрича: «Бобурнинг «Бобурнома»си Юлий Цезарнинг «Комментария»лари каби жаҳон адабиётида катта ўрин эгаллайди».

ДУНЁНИ ЎЗГАРТИРГАН ГЕОГРАФИК КАШФИЁТЛАР

XV асрнинг ўрталарига қадар Ер шарининг Европа, Марказий ва Жанубий Осиёдаги баъзи ҳудудларидан ташқари кўпгина қисми европаликларга ҳали номаълум эди. Уларнинг аксарияти XVII асрнинг ўрталарига қадар денгизда сузишнинг ривожланиши туфайли амалга оширилган саёҳатлар натижасида кашф этилган. Бундай саёҳатлар дунё тараққиёти суръатларининг кескин тезлашишига олиб келди, албатта. Уларни география тарихига оид илмий адабиётларда ҳақли равишда «буюк географик кашфиётлар даври» деб аташ қабул қилинган.

Мутахассисларнинг фикрича, буюк географик кашфиётларнинг амалга оширилишида XV аср ўрталарида Европа мамлакатларида вужудга келган тарихий-иқтисодий шароит муҳим роль ўйнаган. Чунки бу вақтга келиб Европада маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми кескин кўпайган ва турли табиий ресурсларга, жумладан, қимматбаҳо металлларга бўлган эҳтиёж ошган. Бу эса ўз навбатида янги ерларни қидириб топиш ва улардан мавжуд табиий бойликларни Европага келтириш учун қулай денгиз йўллариини кашф этишга интилишнинг кучайишига олиб келди.

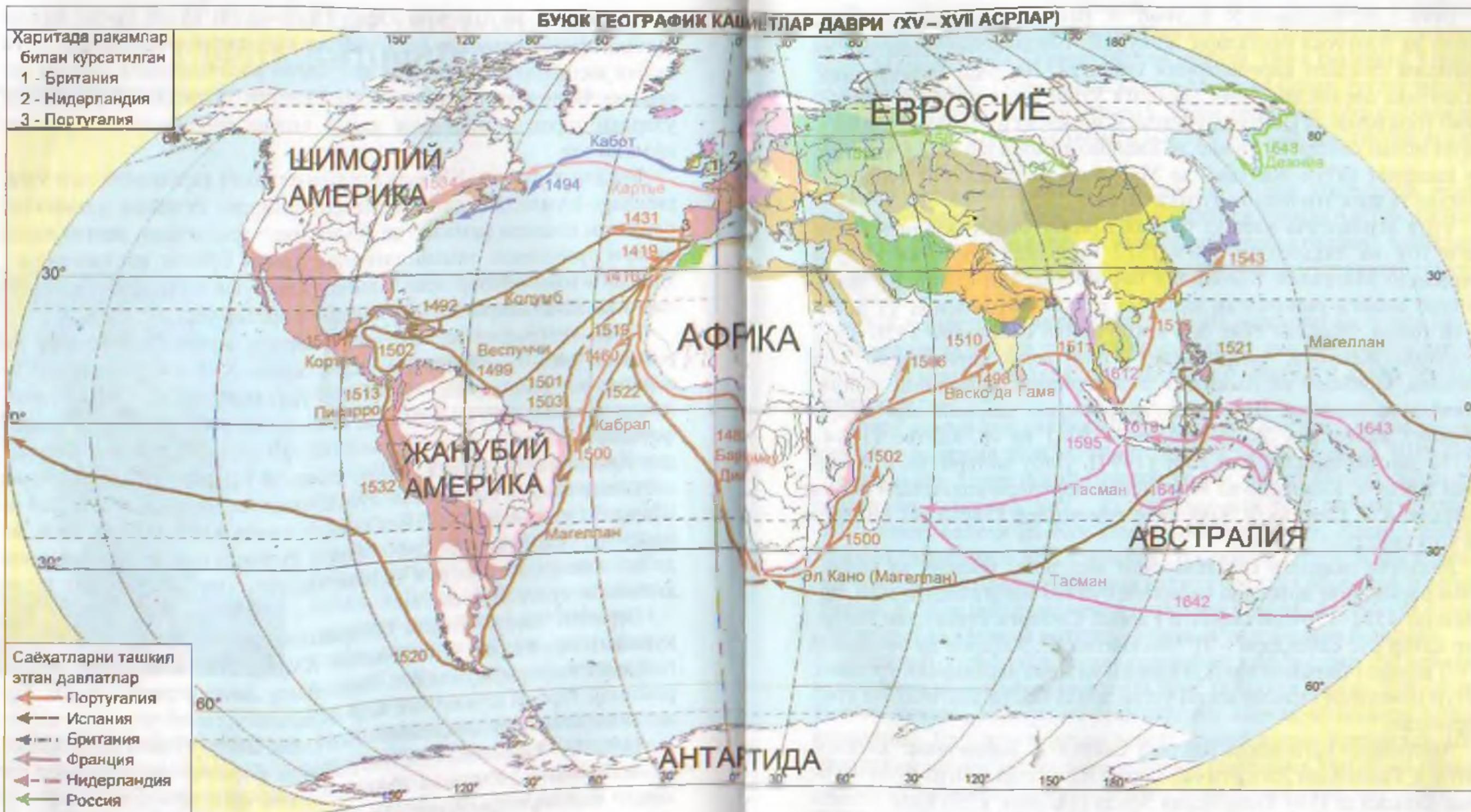
Ҳиндистон ва Шарқий Осиёга борадиган қулай савдо йўлларининг кашф этилиши ўша пайтда европалик савдогарлар учун ташқи иқтисодий алоқаларда авж олган воситачиликка барҳам бериш ва Осиё мамлакатларига маҳсулотни тўғридан-тўғри сотиш, улардан керакли молларни харид қилиш имкониятини яратиши мумкин эди.

Бундан ташқари, XV асргача фан-техника тараққиётидаги ўзгаришлар, жумладан, дунё океанида хатарсиз сузишни таъминлай оладиган слкайли кемалар ва компаснинг яратилиши, денгиз хариталари тузишнинг такомилланиши ҳамда Ернинг шарсимонлиги ҳақидаги гоёнинг барқарорлашиши ҳам буюк географик кашфиётларни амалга оширишга шарт-шароит яратиб берган.

Буюк географик кашфиётлар даврини мутахассислар шартли равишда учга бўлишади: XV аср охири – XVI аср ўрталари, XVI асрнинг иккинчи ярми – XVII аср ўрталаригача ва XVII асрнинг иккинчи ярми – XVIII асрларда амалга оширилган географик кашфиётлар. Биринчи даврда Америка қитъасини ўрганиш, Европадан Ҳиндистонга денгиз йўлини очиш ва Ер шари бўйлаб айланма саёҳатлар амалга оширилган бўлса, иккинчи давр эса Шимолий ва Шарқий Осиё, Арктика, Тинч оксани ҳамда Австралия ва Янги Зеландияга уюштирилган саёҳатларни ўз ичига олади. Учинчи даврда эса Австралия кенгроқ тадқиқ этилган, Тинч океанининг турли қисмлари чуқур ўрганилган.

Биринчи даврда амалга оширилган асосий саёҳатлар сифатида қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин. XV асрнинг 80-йилларида португал денгизчилари, жумладан, Бартоломеу Диаш биринчи бўлиб, Африканинг ғарбий ва жанубий қирғоқларини ўрганиб чиқишган ва Атлантика океанидан Ҳинд океанига бўлган денгиз йўлини аниқлашган.

1492–1494 йилларда Х. Колумбнинг биринчи экспедицияси томонидан Багам, Катта ва Кичик Антиль ороллариининг кашф этилиши европаликларнинг Америкага нитилишини кучайтирган бўлса, 1497–1499 йиллар давомида португал сайёҳи Васко да Гама томонидан араб йўл бошловчилари ёрдамида уюштирилган саёҳат Европадан Ҳиндистонга денгиз йўлининг кашф этилиши ва шу орқали европаликларнинг Осиё мамлакатлари билан бўлган савдо алоқаларини кенгайтишига олиб келган.

Бу юк географик кашфиётлар даврида амалга оширилган саёҳатлар харитаси.

1498–1502 йилларда Х. Колумб, А. Веспуччи ва А. Охеда каби испан ва португал сайёҳлари Жанубий Американинг шимолий ва Бразилия ёнидаги қирғоқларини очишган. Шуниси қизиқарлики, Атлантика океанидан Тинч океанига ўтиш мумкин бўлган Х. Колумб топа олмаган Панама бўйидаги энг қисқа йўл 1513–1525 йилларда испан сайёҳи В. Нунье де Бильбао томонидан кашф этилган. Бу кашфиёт бутун Жанубий ва Марказий Американинг турли томондан тадқиқ этилишига тўртки берди.

Ўрта асрларгача мавжуд бўлган Ернинг шарсимонлиги ҳақидаги ғоя ва тахминлар 1519–1522 йилларда португал сайёҳи Фернандо Магеллан томонидан биринчилардан бўлиб Ер шари бўйлаб амалга оширилган айланма саёҳат натижасида ўз исботини топди. Шундан сўнг бир катор испан сайёҳлари 1526–1552 йилларда Жанубий Американинг Тинч океан қирғоқлари, Анд тоғлари, Ориноко ва Амазонка дарёларининг қуйилиши жойларини кашф этишган. Шимолий Американинг шарқий қирғоқлари француз сайёҳлари Ж. Веррацано (1524) ва Ж. Картье (1534–1535), инглиз сайёҳи Ж. Кабот (1494), ушбу материкдаги Аппалачи тоғлари, Колорадо ва Миссисипи дарёлари водийлари испан сайёҳлари Э. Сото ва Ф. Коронадо томонидан 1540–1542 йилларда ўрганилган.

Иккинчи даврдаги саёҳатларнинг аксарияти шарқий ва ғарбий яримшарларнинг шимолий қисмлари бўйлаб амалга оширилган. Ер-макнинг 1581–1584 йиллардаги Ғарбий Сибирга юришидан кейин, бир катор рус сайёҳлари – И. Москвитин, Е. Хабаров ва бошқалар XVII асрнинг биринчи ярмида Енисей ва Лена дарёларини ўрганиб, бутун Шимолий Осиёни кесиб ўтган ҳолда Охота денгизигача етиб боришган.

Арктикани ўрганишда голланд сайёҳи В. Баренцнинг ҳиссаси катта. У Европадан Хитойга борадиган Шимолий денгиз йўлини топип илинжида 1594 йили Чоная Земля оролини, 1596 йили Шпицберген ороллариини чуқур ўрганган. Арктиканинг Шимолий Америка ва Атлантикага туташ қисмини, жумладан, Грендландия ороли, Баффин ери, Лабрадор яримороли ва Гудзон қўлтиқлариини инглиз денгизчи-сайёҳлари Г. Гудзон, У. Баффин, Ж. Дейвис ва бошқалар тадқиқ этишган.

Рус сайёҳларидан С. Дежнёв 1647–1649 йилларда Осиёнинг шимолий қирғоқларидаги бир қатор орол ва яриморолларни кашф этди. Мазкур сайёҳ Беринг бўғози орқали Тинч океанига ўтишга муваффақ бўлиб, Осиё қитъасининг Америка билан туташ эмаслигини амалда исбот қилган. Аммо С. Дежнёвнинг мазкур саёҳати натижалари узоқ вақт кенг оммага маълум бўлмай, Ёкутистон архивларида қолиб кетган.

Тинч океанидаги қатор оролларнинг кашф этилишида испан сайёҳи Л. Торреснинг, XVII асрнинг биринчи ярмида Австралия, Тасмания ва Янги Зеландиянинг тадқиқ этилишида голланд сайёҳлари В. Янссон ва А. Тасманларнинг хизмати бекиёс бўлганини таъкидлаш жоиз.

XVII асрнинг иккинчи ярми – XVIII асрларни ўз ичига олган учинчи даврда амалга оширилган саёҳатлар давомида Тинч океани бирмунча кенгрок тадқиқ этилиб, Дунё океанидаги қатор ороллар кашф этилган.

Ушбу даврда рус сайёҳи Витус Беринг Осиёнинг шимоли-шарқий қирғоқларини тадқиқ этган. Мазкур сайёҳ Осиё ва Шимолий Американинг ўзаро туташ бўлмай, балки денгиз бўғизи билан ажралганини исботлаб, ушбу худудларни илк бор харитага туширган. Инглиз сайёҳи Ж. Кук томонидан Австралия, Янги Зеландия ва Тинч океанидаги қатор ороллар ўрганилиб, Янги Зеландиянинг Австралиядан ажралган алоҳида иккита оролдан иборатлиги исботланган. Ж. Кук саёҳатларининг натижаси ўларок, Австралия илмий адабиётларда алоҳида материк сифатида тилга олина бошлади.

Кўриниб турибдики, буюк географик кашфиётлар бутунжаҳон аҳамиятига молик воқеа сифатида дунё тарихига кирган. Бунинг натижаси ўларок, мавжуд материкларнинг қирғоқ чизиқлари ҳолати аниқланиб, Ер шари куруклигининг асосий қисми ўрганилди. Шунингдек, фаннинг турли тармоқлари – география, ботаника, зоология, этнография ва бошқа соҳаларда янги илмий тадқиқот объектларининг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Европага қатор янги экинлар – картошка, помидор, маккажўхори ва тамаки олиб келиниб, етиштирила бошлаган.

Буюк географик кашфиётлар даврида янги денгиз йўлларининг очилиши, савдо-сотикнинг бутунжаҳон миқёсида ривожланиши-

га ва бу эса ўз навбатида сайёрамизда муҳим ижобий ижтимоий-иктисодий ўзгаришларга туртки бўлди. Аммо таъкидлаш жоизки, буюк географик кашфиётлар янги очилган ерларнинг аста-секин мустамлакаларга айланишига, қулдорлик ва қул савдоси каби қатор салбий унсурларнинг юзага келишига ҳам сабаб бўлган.

Христофор КОЛУМБ

(1451–1506)

Географик кашфиётлар тарихида катта из қолдирган шахс. Машҳур сайёҳлар орасида ҳаётининг турли қирраларини ёритувчи асарлар сони бўйича ҳам Христофор Колумбга тенг келадигани кам топилади. Чунки 1451 йилнинг кузида Италия шимолидаги Генуя шаҳрида туғилган сайёҳ ҳаёти сир-синоатларга бойлиги билан ҳалигача турли соҳалардаги тадқиқотчилар эътиборини ўзига тортиб келмоқда.

Мутахассисларнинг фикрича, жасур сайёҳ Х. Колумб 55 йиллик умрининг тўртдан уч қисмини денгиз саёҳатларида ўтказган. Жумладан, у 1465 йилда дастлаб Генуя флотига ёлланган бўлса, 1470 йилдан 1485 йилга қадар Португалия флотига хизмат қилди. У, асосан, савдо ксmalarига ёлланиб, бўш вақтларида хариталар тузиш, табиий фанларга оид билимини ошириш билан машғул бўларди.

Х. Колумбда Европадан Ҳиндистонга борадиган денгиз йўлини топиш ҳақидаги ғоянинг қачон ва қаерда пайдо бўлгани тўғрисида аниқ маълумотлар мавжуд эмас. Аммо сайёҳнинг ёзишича, унинг бу лойиҳаси Ернинг шар шаклида эканлиги ҳақидаги қадимги замон олимлари қолдирган маълумотлар ва XV асрда Европада яшagan олимларнинг Ер ўлчамларига доир унча аниқ бўлмаган ҳисоб-китобларига асосланган эди.

Денгиз орқали Ҳиндистонга бориш йўлини топиш лойиҳасини амалга ошириш учун тақдим этган сўровига португал қиролидан

рад жавобини олган Х. Колумб 1485 йилда Испаниянинг Кастилия провинциясига кўчиб ўтди. Худди шу ерда андалусиялик савдогар ва банкирлар ёрдамида ўзининг биринчи денгиз экспедициясини ташкил этишга муваффақ бўлган.

Х. Колумбнинг биринчи экспедицияси 1492–1493 йиллар давомида 90 кишидан иборат экипаж билан учта – «Санта-Мария», «Пинта» ва «Нинья» кемаларида амалга оширилган. 1492 йилнинг август ойида экспедиция Канар оролларидагарбга томон сузиб, Атлантика океанини кесиб ўтди. Х. Колумб йўл-йўлакай Саргасс денгизини кашф этиб, 1492 йилнинг 12 октябрида Багам архипелагига етиб келган ва

Х. Колумб Американи кашф этган «Санта Мария» кемаси.

Христофор Колумбнинг Америкага келиши.

унга Сан-Салвадор, деб ном берган. Ушбу сана ҳозирда Америка кашф этилган кун сифатида расман тан олинган.

Жасур сайёх 1492 йилнинг октябрида яна бир нечта бошқа Багам оролларига томон сузиб, ўша йилнинг декабри бошларида Куба қирғоқларини кашф этган ва Гаити оролигача етиб борган. 1493 йилнинг март ойида эса «Нинья» кемасида Испанияга эсон-омон қайтиб келди. Унинг биринчи экспедицияси натижалари Европада катта сиёсий шов-шувларга сабаб бўлган.

Х. Колумбнинг иккинчи экспедицияси 1493–1496 йилларда тапчил этилиб, унда 2,5 мингдан ортиқ экипаж билан 17 та кема иштирок этган. Адмирал унвони ва янги очилган ерларнинг вице-кироли сифатида сайёх 1493 йилнинг ноябрь ойида Доминика, Гваделупа ва 20 дан ортиқ Антил ороллариини кашф этиб, Пуэрто-Рикогача етиб борган. Колумб 1494 йилнинг баҳорида олтин топиш илинжида Гаити оролининг ички қисмларини ўрганган ва ўша йили ёзда Кубанинг жанубий қирғоқлари, Хувентуд ва Ямайка ороллариини кашф этган. 1496 йилнинг ёзида Колумб янги очилган ороллар тўғрисида жуда бой маълумотлар билан яна Испанияга қайтган.

Х. Колумбнинг 1498–1500 йилларда амалга оширилган учинчи экспедицияси 6 та кемадан иборат бўлиб, улардан учтасини бевосита сайёхнинг ўзи бошлаб борган. 1498 йилнинг июль ойи охирида экспедиция Тринидад ороли ёнидан ўтиб, Пария қўлтиғига кириб борган ва Ориноко дарёсининг қуйилиш жойи ҳамда Пария ярим-оролини кашф этган. Жанубий Америка қирғоқлари яқинидаги яна бошқа оролларни ҳам кашф этгач, Гаити оролига қайтиб келишган. 1500 йилда эса Х. Колумб Ҳиндистонга бориш йўлини топа олмаганлиқда айбланиб, хибсга олинди ва Испанияга жўнатилды. Аммо кашф этган ерларнинг олтинга бойлиги каби ҳолатларни ҳисобга олган испан ҳукумати кейинчалик уни озод қилган.

Ҳиндистонга борадиган денгиз йўлини топиш учун яна испан ҳукуматидан руҳсат олишга эринган Х. Колумб 1502–1504 йиллар давомида 4 та кемада ўзининг тўртинчи экспедициясини амалга оширди. 1502 йилнинг ёзида Мартиника ороли ва Гондурас қўлтиқларини кашф этди. Худди шу ерда биринчи бўлиб қадимги майя цивилизацияси вакилларига дуч келган. 1502 йилнинг августидан 1503 йилнинг май ойига қадар Марказий Америкадаги Кариб

Ямайка ороли Кариб денгизидаги энг гўзал гўшалардан бири.

денгизининг 2000 км.дан ортиқ масофадаги қирғоқларини текшириб чиққан. Ғарбга ўтиш йўлини топмагач, сайёҳ шимол томонга сузди. Аммо 1503 йилнинг июнь ойида Ямайка ороли яқинида ҳалокатга учраган. Ёрдам эса фақат бир йилдан сўнгигина етиб келиб, Х. Колумб 1504 йилнинг ноябрь ойида оғир касал ҳолида Испанияга қайтган.

Х. Колумб Америго Веспуччи томонидан Американи янги қитъа сифатида кашф этганига қадар Ҳиндистонга борганига ишонар эди. Шунинг учун ҳам ўзи кашф этган ерлардаги туб аҳолини ҳиндулар деб атаган. Ҳиндулар иборасининг ҳозирги кунда ҳам ишлатилишидан хабардорсиз, албатта.

Американи кашф этган сайёҳ сифатида барибир Х.Колумб тан олинса-да, Шимолий Америкага биринчи бўлиб борган европалик хисобланмайди. Чунки ундан бир неча юз йил муқаддам Гренландияда яшаган викинглар ушбу материкнинг шимолий қирғоқларигача етиб боришган. Аммо фақат Х. Колумбнинг саёхатигина жаҳон тарихида оламшумул бурилиш ясаганини таъкидлаш жоиз.

Христофор Колумбнинг Мадрид шаҳридаги ҳайкали.

шаҳридаги марказий хиёбонларидан бирига, Германиянинг Бремер-хавен шаҳрида буюк денгизчи-сайёҳнинг ҳайкаллари ўрнатилган.

Замондошларининг ёзишича, Х. Колумб ўрта бўйли, бакувват ва ҳамсухбатларини ўз фикрига ишонтира олиш иктидорига эга, доно киши бўлган экан. Сайёҳнинг географик кашфиётлар тарихида қолдирган меросига эҳтиром рамзи сифатида дунёдаги кўпгина табиий ва ижтимоий объектларга унинг номи берилган. Жумладан, Жанубий Америкадаги давлат, Канададаги провинция, АКШдаги федерал округ ва дарё, Шри-Ланка пойтахти, шунингдек, турли мамлакатлардаги кўплаб дарё, тоғ тизмалари, кўллар, шаршаралар, шаҳарлар, парклар ва кўприклар унинг номи билан аталади. Шимолий ва Жанубий Америкадаги кўплаб шаҳарларда сайёҳнинг ҳайкаллари мавжуд. Шунингдек, Испаниянинг Барселона

Америго ВЕСПУЧЧИ

(1454–1512)

Американинг кашф этилиши деганда, табиийки, кўз олдимизга беихтиёр буюк сайёҳ Христофор Колумб келади, албатта. Аммо Х. Колумб Европадан Ғарбда кашф этган ерларни Ҳиндистон деб ўйлаб, уларни бирор бир асарида «Янги дунё» деб атамаган. Аммо бу вазифани Х. Колумбнинг замондоши, флоренциялик сайёҳ Америго Веспуччи

амалга оширган ва янги дунё унинг номи билан «Америка», деб аталган.

Америго Веспуччи 1454 йилнинг 9 мартида Италиянинг Флоренция шаҳрида нотариус оиласида дунёга келган. Ёшлигиданок турли фанлардан яхши хабардор бўлган олим амакиси Жоржио Антонио Веспуччи кўлида тарбия олиб, латин тили, физика, математика, астрономия ва география фанларини чуқур ўзлаштирди.

1478–1480 йилларда Флоренциянинг Париждаги элчиси бўлган бошқа амакиси Гвидо Антонио Веспуччи билан бирга элчихонада ҳам фаолият олиб борган. Францияга турли мамлакатлардан келган элчилар билан мулоқотлар ёш Америгода узок ўлкаларга саёҳат қилиш орзусини уйғотган. 1483 йилда А. Веспуччи савдогар сифатида Испаниянинг Севилья шаҳрида жойлашган флоренциялик Ж. Берардининг савдо уйига хизматга кирди. Ушбу савдо уйи Х. Колумбнинг 1493 йилги иккинчи экспедициясини маблағ билан таъминлаганини ҳисобга олсак, А. Веспуччи Х. Колумб билан шу вақтдан буён таниш бўлган, дейиш мумкин.

Ж. Берардининг вафотидан кейин, яъни 1495 йилда А. Веспуччи савдо уйи раҳбари вазифасини эгаллади. Испан ҳукумати 1495 йилда Х. Колумб билан алоқаларини тўхтатганидан кейин А. Веспуччи Ҳиндистонга ташкил этилиши лозим бўлган экспедициялар таъминоти ҳуқуқини кўлган киритган. Шу билан бирга савдо уйининг муваффақиятли ривожини А. Веспуччида турли савдо экспедицияларида бевосита қатнашиш ва янги дунёни ўз кўзи билан кўриш иштиёқини кучайтирди.

А. Веспуччи дастлаб, штурман сифатида адмирал Алонсо до Охеданинг биринчи экспедициясида иштирок этган. Сайёҳнинг Испания қироли Фердинанд Аргонский томонидан маъқулланган Янги Дунёга биринчи саёҳати 1497 йилнинг 10 майида бошланган.

Етарли исбот ва далиллар (хариталар, кема кундалиги ва бошқа) бўлмаганлиги боис, ушбу саёҳат ҳақида жуда кам нарса маълум. Экспедиция Гвиана қирғоқларигача етиб бориб, 1498 йилнинг 15 октябрида Испанияга қайтиб келган. Аммо кейин кўпчилик бу саёҳатнинг натижаларига, сайёҳнинг умуман, Америка қирғоқларига сузиб борганига шубҳа билан қарай бошлади. Шу сабаб Американи янги материк экани ҳақида хабар берганига қарамасдан, уни бирин-

Америго Веспуччининг Марказий ва Жанубий Америкага саёхатлари харитаси.

чи очган киши сифатида барибир буюк сайёх Христофор Колумб эътироф этилган.

1499 йил 20 майда Америго Веспуччи тўртта кемада Кадис шаҳри яқинидаги Пуэрто де-Санта-Мария портидан янги саёхатга жўнаган. Экспедиция 24 кунлик сузишдан кейин Суринам қирғоқларига етиб бориб, 3° шимолий кенглик бўйлаб уни ўрганиб чикди. Ушбу йўналиш Х. Колумб томонида 1498 йил октябрда тузилган янги харита асосида танланган эди.

А. Веспуччи Маркайбо қўлтигини ўрганаётиб, сувда, ёғоч устунлар устига қурилган кишлокларни учратди ва бу жойни Кичик Венеция, яъни Венесуэла деб атади. Шундан сўнг сайёх Пария бурнидан 200 миль ғарбга сузиб, Вест-Индия ороллариغا кириб, 1500 йилда Кадисга қайтди.

1500 йилнинг охирида Португалия қироли Мануэль I таклифига биноан ушбу давлатга йўл олди ва ушбу мамлакат кемаларида Лиссабон қирғоқларидан янги дунёга яна икки бор уюштирилган саёхатларда иштирок этди. Ушбу саёхатларнинг биринчиси, 1501 йил майдан 1502 йил сентябргача, иккинчиси эса, 1503 йил майдан 1504 йил июнгача давом этган.

Америго Веспуччи саёҳатга чиккан елканли кема.

А. Веспуччи ўз саёҳатларида экспедиция бошлиги бўлиб эмас, балки кўпроқ космограф, картограф ва кема бошқарувчиси сифатида иштирок этган. Фақатгина, Бразилия қирғоқларининг катта қисми ўрганилган иккинчи экспедиция вақтида у кичикроқ кемага кўмондонлик қилган.

Х. Колумб томонидан денгиз ишлари бўйича Португалия қироли Мануэль I нинг эиг ашаддий рақиби ҳисобланган испан қироли Фердинанд II га А. Веспуччи тавсия этилгач, 1505 йилда яна Испания қироллигининг денгиз хизматига қайтган. 1508 йил мартда эса Ҳиндистонга ташкил этиладиган саёҳатларда бош кема бошқарувчиси этиб тайинланди. А. Веспуччи 1512 йилнинг 22 февралда 58 ёшида Севильяда вафот этган.

Америго Веспуччининг ўша замонда яшаган таниқли кишиларга ёзган дўстона хатлари буюк сайёҳдан қолган ягона ёзма эс-даликлар ҳисобланади. Ана шундай кишилардан бири Лоренциоди-Пьерфранческо дель-Медичи географик кашфиётлар ишқибози бўлган Лотарингия қироли Рене II га А. Веспуччининг саёҳатлари ҳақида хабар берган ва ўлимидан кейин сайёҳнинг хатлари Флоренцияда нашр этилган.

Америго Веспуччига ватани
Флоренцияда қўйилган ҳайкал.

аташ таклифи биринчи марта лотарингиялик китоб савдоси билан шуғулланувчи Мартин Вальдзеемюллер томонидан илгари сурилган.

М. Вальдзеемюллер 1507 йилда Гилагомила тахаллуси билан А. Веспуччи саёҳатларига бағишланган китобни нашр этган ва ушбу асар кўпчиликнинг эътиборини ўзига тортиб, яна тўрт марта қайта нашр этилган. Унинг «Янги дунё»ни А. Веспуччи шарофига «Америка» деб аташ таклифи тез орада кўпчилик томонидан қўллаб-қувватланган. Жумладан, ушбу ном 1520 йилда чоп этилган умумгеографик харитада, шунингдек, 1522 ва 1530 йилларда нашр қилинган хариталарда ҳам акс этганди.

XVI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб босиб чиқарилган географик хариталарда картографлар «Америка» номини Марказий ва Шимолий Америкага нисбатан ҳам ишлата бошлашган.

1507 йилда венециялик космограф ва картограф А. Цорцининг энг янги географик кашфиётларни, шу жумладан, А. Веспуччининг кундаликларини ўз ичига олган «Янги дунё» деб номланган олти томли тўплами чоп этилган. Ушбу асар 1508 йилда дастлаб, Миланда лотин, сўнг немис тилида ва 1516 йилда француз тилида китоб бўлиб чикди.

Маълумотларга кўра, 1504 йилдаёқ европалик китоб савдоси билан шуғулланувчи Йоганн Оттмар «Учинчи саёҳат» китобини чоп этаётиб «Янги дунё» номини А. Веспуччи номи билан боғлаган. 1506 йилда Францияда нашр этилган географик атласда эса Жанубий Америка шимолий қисмининг харитаси чоп этилган ва муаллиф бу янги ерларни «Америго ери» деб номлаган.

Аммо «Янги дунё»ни А. Веспуччи номи билан «Америка», яъни «Америго мамлакати», деб

Кук ороларида Америго Веспуччига бағишлаб чиқарилган қиймати 50 АҚШ доллариға тенг кумуш танга.

Замондошларининг таърифига кўра, А. Веспуччи ҳалол, жуда заковатли ва кузатувчан киши бўлган. Х. Колумб ўлимидан олдин ўғлига А. Веспуччини ҳалол ва ишончли шахс сифатида таърифлаб, у билан ҳамкорлик қилишни тавсия этган экан. Шу билан бирга жуда камтар инсон бўлиб, ҳеч қачон амалга оширган саёҳатлари орқали шон-шараф қозонишга интилмаган.

ВАСКО ДА ГАМА

(1469–1524)

Ҳиндистон қадим замонлардан бери европалик олим ва сайёҳларнинг эътиборини ўзига қаратганди. Улар, шунингдек, Яқин Шарқ орқали Ҳиндистонга қуруқлик орқали борувчи қарвон йўлларининг анчайин хатарли эканидан ҳам тузуккина хабардор эдилар. XV асрнинг охирига келиб, денгизда кемалар қатнови ва юриши анча ривожланган баъзи Европа мамлакатларида ушбу сирли диёрга борадиган узлуксиз денгиз йўлини кашф этишга бўлган интилиш кучайди.

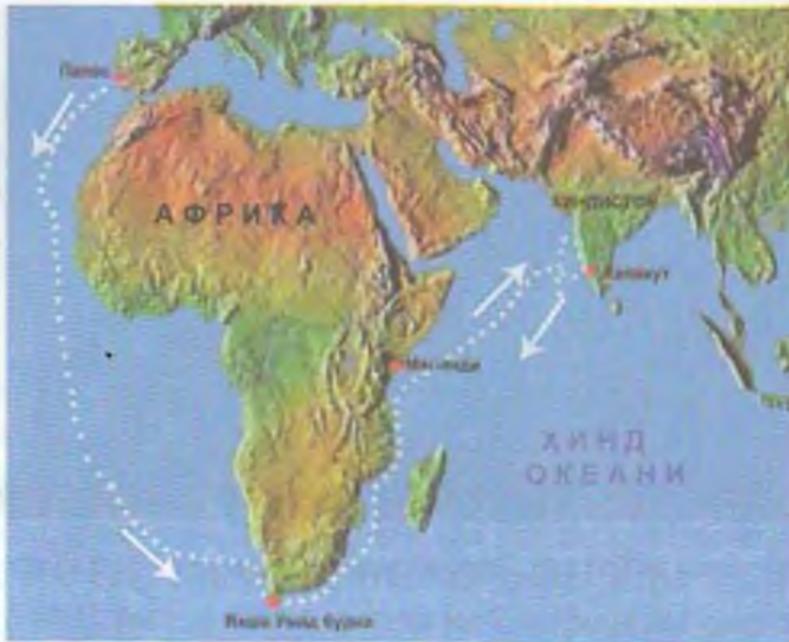
Маълумки, дастлабки уриниш 1492 йилда Х. Колумб томонидан амалга оширилган ва бунинг натижаси ўлароқ Америка қитъаси кашф этилган. Аммо буюк географик кашфиётлар тарихида португалиялик денгизчи Васко да Гаманинг номи биринчи бўлиб Европадан Ҳиндистонга борадиган денгиз йўлини очган сайёҳ сифатида қолди. Колумб бошлаган ишни охирига етказгани боис, Васко да Гамани замондошлари «Колумбдан ўзган сайёҳ» сифатида таърифлашган.

Васко да Гама 1469 йилда Португалиянинг Синиш шаҳрида туғилган ва Эворе шаҳрида таълим олиб, бошқа фанларга қараганда кўпроқ денгиз навигацияси, картография ва географияни чуқур ўрганди. XV асрда Португалия мустамлакаси бўлган Африканинг Гвинея қўлтиғи атрофларида португал флоти таркибида хизмат қилган.

XV асрнинг 90-йилларига келиб Африкани денгиз бўйлаб айланиб сузиб ўтиш мумкинлиги ва Шарқий Африкадаги ҳудудларнинг сув йўллари орқали Ҳиндистон билан савдо алоқалари олиб бориши маълум бўлди. Шунинг учун 1497 йилда Португалия кироли Мануэль I Васко да Гамага Африкани айланиб ўтиб, Ҳиндистонга денгиз саёҳати уюштириш ва йўлни харитага туширишга фармон берган.

1497 йилнинг 8 июлида сайёҳ 168 кишилик экипаждан иборат тўртта кемада Ҳиндистон саёҳатига йўл олди. Худди Колумбники каби Васко да Гама экспедицияси ҳам дастлаб, Лиссабондан ғарбга йўл олган аммо кейин шарққа бурилган. Атлантика оксанида ёйсимон йўналишда сузиб, 1497 йил 20 ноябрда Африканинг энг жанубий нуқтасидан ўтдилар. Африкани айланиб ўтиш жойининг топилгани экспедиция аъзоларида Ҳиндистонга бориш йўлини топишга бўлган умидни кучайтирган, албатта. Денгиз сайёҳлари Африканинг энг жанубий нуқтаси бўлган бурунни «Яхши умид» номи билан атадилар.

Васко да Гама 1497 йил декабрда ҳозирги Жанубий Африка Республикасининг шарқий қирғоқларини кашф қилди. 1498 йилнинг январь ойида Замбези дарёсининг қуйилиш жойидан ўтиб, шарқий қирғоқлар бўйлаб шимоли-шарққа сузишда давом этди ва ўша йилнинг март ойида Мозамбикка етиб борди. Малинди шаҳрида араб йўл кўрсатувчисини ёллаган сайёҳ унинг ёрдамида 1498 йил 20 майда Ҳиндистоннинг жануби-ғарбий қирғоқларидаги йирик савдо маркази ҳисобланган Каликут (ҳозирги Кожикоде) шаҳрига етиб келди.

1497–1499 йилларда Васко да Гама томонидан Ҳиндистонга денгиз йўлининг очилиши.

Каликут рожаси томонидан яхши кутиб олинган Васко да Гама, Ҳиндистонда бир муддат туриб, 1498 йил октябрда яна Португалия томон йўлга чиқди. Аммо 1499 йилнинг сентябридагина Лиссабонга етиб олди. Экспедиция давомида турли хавф-хатарлар, фожиали ҳолатлар сабабли сафарга чиққан 168 денгизчидан фақат 55 кишигина эсон-омон Португалияга қайтишга муваффақ бўлган. Аммо анчайин катта қурбонлар бериб бўлса-да, Васко да Гаманинг Португалия қироли топшириғига кўра, Европадан Ҳиндистонгача бўлган денгиз йўлини кашф этишга эришганини таъкидлаш жоиз.

Португалияда Васко да Гамани катта тантана билан кутиб олишди. Унга дворян мартабаси ва 1500 йилда «Ҳинд океани адмирали» унвони берилган. Сайёҳ 1500–1520 йиллар давомида Ҳиндистонга бир неча бор экспедиция уюштирган ва 1524 йилда Ҳиндистондаги Португалия колонияларининг бешинчи губернатори ва вице-қироли этиб тайинланган. Аммо сайёҳ бу вазифада унчалик узоқ ишламади.

Умрининг асосий қисмини Ҳиндистонга борадиган денгиз йўлини кашф этиш ва уни ўрганишга бағишлаган Васко да Гама 1524 йилнинг 24 декабрида Каликутдан жанубдаги Кочине шаҳарчасида вафот этди.

Португалия пойтахти Лиссабондаги Васко да Гама кўприги.

1998 йилда Васко да Гаманинг Ҳиндистонга қилган биринчи саёҳатининг 500 йиллиги Европада кенг нишонланди. Шу йили Лиссабондаги Тежу дарёсининг қуйилиш жойида қисқа муддат – 10 ой ичида Европадаги энг узун 17185 метрли кўприк қурилиб, сайёҳ номи билан аталди. Шунингдек, Бразилиянинг Рио де-Жанейро шаҳри футбол клуби ва Ҳиндистоннинг Гоа штатидаги шаҳарга ҳам Васко да Гама номи берилган.

Фернандо МАГЕЛЛАН

(1480–1521)

Буюк географик кашфиётлар тарихига португалиялик машҳур сайёҳ Фернандо Магеллан Ернинг шарсимон эканлигини тасдиқлаган ва сайёрамиз атрофи бўйлаб биринчи айланма денгиз саёҳатини амалга оширган киши сифатида киритилган. XVI аср бошларида Ернинг шарсимонлиги ҳақидаги далилларнинг етарли эмаслиги сабабли бунга бор-йўғи бир фараз сифатида қараларди. Таъкидлаш жоизки, Магеллан саёҳатининг муваф-

фақиятли тугашига ишонмаган. Аммо саёҳат муваффақиятли якун-ланиб, Ернинг шарсимонлиги исбот қилинди. Ушбу саёҳатдан ватанига қайтиш унинг ўзига насиб этмаган бўлса-да, ўлими олдидан ўз мақсадига эришганидан хабар топган.

Фернандо Магеллан 1480 йилда Португалиянинг Траз-уж-Монтиш провинциясидаги Саброза шаҳрида туғилган. Сареш бурнида жойлашган денгиз мактабида таълим олган. Вояга етгач, португал флотида оддий денгизчи бўлиб хизмат қилди. 1509–1512 йилларда Ҳинд океанига ташкил этилган португал экспедицияларида иштирок этган ва Малакка яриморолигача сузиб борган. Магеллан ушбу саёҳатлар давомида денгиз ишида жуда улкан тажриба орттирди.

Манбаларда келтирилишича, Магеллан бир қанча вақт Мозамбик ва Ҳиндистонда яшаган. 1512 йилда эса Лиссабонга қайтиб келган. 1517 йилда эса сайёҳ Испанияга келиб, қирол Карл V нинг хизматига кирди. 1493 йилда қабул қилинган Тордесильяс шартномасига мувофиқ, 1494 йилда ўрнатилган демаркация чизигидан ғарбда очиладиган ерлар, яъни Яшил Бурун оролларида 1770 км узоқликдаги меридиандан ғарбдаги ерлар Испанияга, шарқдагилари эса Португалияга тегишли бўлиши керак эди. Уша вақтларда Ернинг ҳажми ҳақида аниқ маълумотлар етарли бўлмай, узоқликни аниқ ўлчай оладиган олимлар жуда кам топиларди. Шунинг учун кўпчилик картографлар Жануби-Шарқий Осиёдаги Молукк ороллари (Spice Islands) Испанияга тегишли, деб ҳисоблашган.

Ҳозирги замон ҳисоб-китоблари шуни кўрсатадики, ҳақиқатда Тордесильяс шартномасига кўра ўтказилган демаркация чизиги $49^{\circ}33'$ ғарбий ва $130^{\circ}27'$ шарқий узоқлик меридианлари орқали ўтади, яъни Молукк ороллари ўша вақтда Португалияга тегишли бўлиши лозим эди. Манбаларга кўра, моҳир денгизчи буни билса-да, ўзини билмаганга олган. Испан ҳукумати эса Магелланга Молукк ороллари демаркация чизигидан ғарбда жойлашгани ва аслида Испанияга тегишли эканини исботлашни топширди.

1518 йилнинг 22 мартида саёҳат режаси испан қироли томонидан маъқулланиб, унга Магеллан раҳбар этиб тайинланди. Фернандо агар Атлантика орқали ғарбга сузилса, Жанубий денгизга чиқиш ва «Қаттиқ ер» орқали ўтган бугизни (ҳозирги Магеллан бугизи назарда тутилган бўлса керак) топиш мумкинлигига ишонарди. Бун-

Ф. Магелланнинг 1519–1522 йиллардаги Ер шари бўйлаб биринчи айланма саёҳати.

дан кўзланган асосий мақсад. Ҳақ вақтда португаллар томонидан назорат қилинадиган ва испан денгизчилари учун бирмунча хавфли бўлган Яхши умид бурни орқали эмас, балки Европадан ғарбга қараб сузиб, Шарққа, яъни Жануби-Шарқий Осиёга боришнинг муқобил йўлини топиш эди.

Экспедиция учун Севилья шаҳрида бешта кема – «Тринидад» (Магелланнинг флагман кемаси) «Сан Антонио», «Консепсьон», «Виктория» ва «Сантьяго» тайёрланган. 1519 йилнинг 20 сентябрида 265 кишилик экипаждан иборат бешта кемани ўз ичига олган экспедиция Гвадалквивир дарёсининг қуйилиш қисмидаги Сандукарде-Баррамеда бандаргоҳидан чиқиб, ғарбга томон жўнади. Таржимон сифатида Магеллан малайялик хизматкори Энрикени олганди. Бундан ташқари, флотилиянинг бир неча офицери ҳам Бразилия ва Тинч океанида яшайдиган маҳаллий аҳоли тилини билишган.

1519 йил 26 сентябрда денгизчилар Канар оролларидаги Тенерифе оролига етиб келиб, 3 октябрда Бразилияга йўл олдилар. Ҳақ

йили 29 ноябрда сайёҳлар Сант-Августин бурнидан жануби-ғарбга сузиб, 13 декабрда Бразилиянинг Рио-де-Жанейро шаҳрига етиб келишган. 1520 йилда Сан-Хулиан бандаргоҳига етиб келган экспедиция, жанубий яримшарда кини бошланиши муносабати билан шу ерда кинилаб қолди.

Экспедиция тўхтаган жойда сайёҳлар испанларга нисбатан бўйи бирмунча баланд ва катта оёқларга эга маҳаллий хиндулар яшашига гувоҳ бўлдилар. Шунинг учун ҳам бу ерни Магеллан Патагония, яъни «Катта оёқлилар ери», деб атаган. Бугунги кунда Чилининг Магеллан бўғизига жойлашган Пунта-Аренас шаҳридаги марказий майдонда буюк сайёҳ шарафига ўрнатилган меъморий мажмуанинг пастки қисмида катта оёқли патагонияликнинг ўтирган ҳолдаги ҳайкали мавжуд.

Пасха байрамини нишонлаш чоғида экспедицияда иштирок этган португал ва испан капитанлари ўртасида орқага қайтиш лозимлиги масаласида низо чиққан. Магеллан капитанлардан бирини унвонидан маҳрум этиб, қирғоққа тушириб қолдиришни буюрган. Экспедиция 1520 йил 24 августда Сант-Хулианни тарк этди.

1520 йилнинг сентябрида экспедиция тўртта кемада (улардан бири «Сантьяго» ҳалокатга учради) океанга чиқиб, жануб томон суза бошлади. Октябрь ойи охирида кемалар кейинчалик сайёҳ номи берилган Магеллан бўғизига етиб келди.

Нотаниш бўлган бўғиз орқали сузиш жуда қийин кечган. Бунинг устига энг олдинда бораётган яна бир кема «Сан-Антонио» бир оз шикастланган. Шу сабабли кема бўғиздан чиқиб, Оловли Ер ороли жанубини айланиб ўтиб, Испанияга қайтиб кетди. Қолган уч кемада Магеллан бўғизини сузиб ўтиш учун экспедицияга 38 кун керак бўлган.

Магеллан бўғизининг
қоинотдан кўриниши.

Чилининг Пунта-Аренас шаҳри марказий хиёбонида ўрнатилган Ф. Магеллан ҳайкали.

1520 йилнинг 28 ноябрида «Три니다д», «Консепсьон» ва «Виктория» кемалари бўғизни сузиб ўтиб, Жанубий денгиз ҳудудига кириб боришган. Экспедиция кемаларининг бу ҳудудни нисбатан тинч сузиб ўтгани боис Магеллан бу ерларни Тинч океан, деб атайдди. Чучук сув ва озиқ-овқат захиралари тугаб бораётган бир шароитда, 1520 йилнинг 18 декабрига қадар Магеллан кемалари Чили яқинидаги қирғоқ бўйлаб сузиб, кейинчалик шимолишарққа йўл олган. 1521 йилнинг 24 январидида экспедиция аъзолари Туамоту архипелаги орқали сузиб, 6 мартда Тинч океан шимолидаги Мариана ороллари қирғоқларига тушишган. Денгизчилар 99 кунлик сузишдан кейин биринчи марта оёқ-

Мариана оролларидаги чаморро халқи оҳақтошдан ясаган «муқаддас устун»лар.

лари остида ерни ҳис этиб, тоза мева-сабзавот ва озиқ-овқатдан баҳраманд бўлдилар.

Магеллан Мариана оролларида уч кун туриб, 1521 йилнинг 9 мартада жануби-ғарб-ғарбга, кейинчалик Филиппин, деб аталган оролларга қараб сузди. Мазкур ороллардаги икки қабила бошликлари можаросига аралашиб қолган сайёҳ 1521 йил 21 апрелда Лапу-Лапу қабиласи сардори томонидан ўлдирилган.

Ер шари бўйлаб айланма саёҳатга чиққан Магеллан экспедициясининг бешта кемасидан фақатгина биттаси «Виктория» 1522 йилнинг 6 сентябрида бор-йўғи 18 нафар экипаж аъзоси билан Испаниянинг Севилья шаҳрига қайтиб келган.

Сайёҳнинг хотираси катор географик объектларда абадийлаштирилган. Жумладан, Оловли ер оролини Жанубий Америкадан ажратиб турувчи бўғиз, атмосферадаги булутлар, космик аппарат, пингвинларнинг бир тури ва Маршалл ороллари яқинидаги Тинч океанидаги сув ости тоғлари Магеллан номи билан аталган.

Виллем БАРЕНЦ

(1550–1597)

XV–XVI асрлардаги буюк географик кашфиётлар мустамлакачилик босқичининг бошланишига, Европа мамлакатлари ўртасида янги ерлар учун рақобат ва курашга ҳам сабаб бўлди. Бу борада испанлар ва португаллар анча илгарилаб кетишганди. Голландлар, инглизлар ва французлар эса таниқли географ, тарихчи Паоло Жовио ўз асарларида келтирган Хитой ва Ҳиндистоннинг бойликларига эришиш учун шимолий денгиз йўлини топиш тараддудига тушди. П. Жовио 1525 йилда Рим Папаси Климент VII хузурига Рус императори Василий III томонидан юборилган элчилар тилмочидан рус кемалари қадим замонлардан бери Шимолий Муз денгизи орқали Уралнинг нариги томонига сузишини эшитиб, ушбу сув йўли орқали Хитойга бориш мумкинлигини тахмин қилган.

Планций ва Баренц тузган Европа ва Осиё шимолий қирғоклари харитаси.

П. Жовионинг гоёсини яна бир голланд олими Пётр Планций шогирди Виллем Баренц билан янада ривожлантириб, Европа ва Осиё қитъалари шимолий қирғоклари харитасини туздилар. Мазкур хаританинг шарқий томонида Аниан бўғизи, яъни ҳозирда бизга Беринг номи билан маълум бўғиз ҳам тасвирланган эди. Планций шимолий денгиздаги музлар Сибирь дарёлари орқали оқиб келади ва қирғокдан бир қадар узокдаги денгиз муздан холи ва у орқали Хитойга сузиб бориш мумкин, деган фикрда бўлган. Ушбу фаразни текшириш Планцийнинг энг истеъдодли шогирди, денгизчи-сайёҳ Виллем Баренц чекига тушди.

Виллем Баренц 1550 йилда Нидерландиянинг Терсхеллинг оролида туғилган. «Баренц» унинг фамилияси эмас, балки отасининг исмидир. Мутахассислигига кўра картограф бўлган Виллем Баренц устози П. Планций билан Ўртаер денгизда текширишлар олиб бориб, мазкур денгизнинг атласини тузишган. Европадан Осиёга муқобил шимолий денгиз йўлини топиш мақсадида уюштирган учта

Арктика экспедицияси Виллем Баренцни бутун жаҳонга танитди. Баренц Шимолий Муз оксани музларини узок кутб кунлари даврида Куёш эритишига ва муздан холи йўлнинг мавжудлигига ишонар эди. Қисқаси, Баренц унча-мунча денгизчи журъат килолмайдиган хатарли саёхатни амалга оширишга жазм этган.

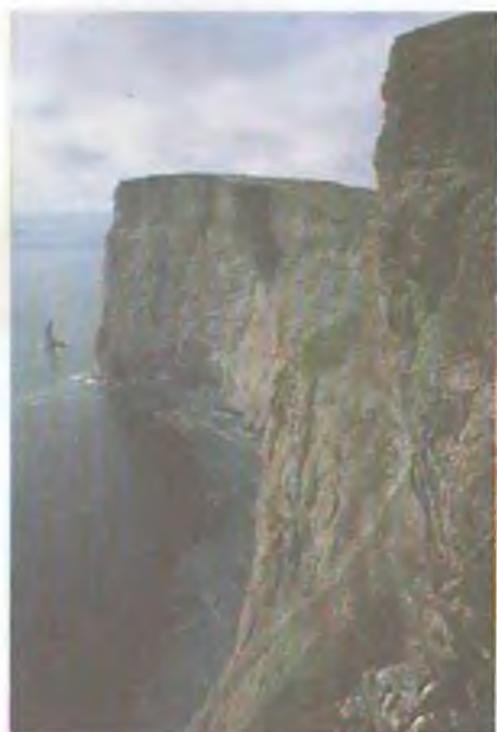
1594 йилда В. Баренц раҳбарлигидаги биринчи экспедиция шимоли-шарқий денгиз йўлини топиш мақсадида Амстердам шаҳридан йўлга чиққан. 1594 йил 10 июлда Баренц Новая Земля оролига етиб борди ва ўша ердан шимол томонга йўл олди. Баренцнинг ёзишича, сайёҳ бу сафари давомида 77 даража шимолий кенгликкача сузиб борган. Аммо архипелагнинг шимолий чекка нуқтасига етиб боришганда кутб қипининг суронли кунлари ва озик-овқат захирасининг тугаши сайёҳни ортга қайтишга мажбур қилган. Экспедиция муваффақиятсиз тугаган бўлса-да, денгизчилар ватанларига оқ айик терилари ва талайгина морж тишларини олиб келдилар. Баренцнинг шимолий денгизда сузиш мумкинлиги ҳақидаги маълумотлари голланд ҳукуматининг шимоли-шарқий денгиз йўлини топиш умидини янада кучайтирган.

Шу боис голланд шаҳзодаси Мориц Оранский Баренцга зудликда иккинчи экспедицияга тайёргарлик кўришни буюрган. Шундай қилиб Баренцнинг иккинчи экспедицияси 1595 йилда еттига кемада йўлга чиқиб, Вайгач ороли билан материк ўртасидаги Югорский шар бўғизи орқали ўтишга уриниб кўрган. Аммо экспедиция Югорский шар бўғизига жуда кеч – август ойида етиб келди ва бу пайтда бўғиз деярли муз билан копланиб бўлганди.

Экспедиция аъзолари Югорский шар бўғизи атрофидаги материкда маҳаллий аҳоли – иенецларни учратиб, улардан «Куёш

Новая Земля оролининг
қоинотдан кўриниши.

Баренц ороли.

чиқадиган томонда катта сувнинг чеки йўқ»лиги ҳақида эшитишган. Экспедиция ҳам тезроқ шарққа сузишга интиларди. Баренц шерикларини «агар Обь дарёсигача сузиб борсак, у ерда ҳеч қийинчиликсиз қишлаш мумкин», деб ишонтиришга ҳаракат қилган. Аммо очоқ айиқлар экспедиция аъзоларидан икки кишини ғажиб ташлаши сайёхнинг ҳамроҳларини ваҳимага солиб, уларни яна орқага қайтишга мажбур қилган.

Аввалги икки экспедициянинг муваффақиятсиз тутагашига қарамай, 1596 йил 16 майда голланд ҳукумати яна иккита кемадан иборат учинчи экспедицияни Арктикадаги денгиз йўлини излашга юборди.

Аммо бу сафар раҳбарликни Ба-

ренцга ишонмай, уни фақат иккинчи кема штурмани вазифасига тайинлашган. Экспедиция Скандинавия қирғоқларидан сузиб ўтиб, Шпицберген («Қиррали ороллар») архипелагини кашф этиб, хари­тага туширган. Ҳозирда Шпицберген оролидаги халқаро ҳукуқий мақомга эга бўлган ва Россия Федерациясига тегишли ягона аҳоли пункти Баренцбург, деб аталади.

Учинчи Арктика сафари давомида экспедиция 80-даража шимолий кенгликкача сузиб боришга муваффақ бўлган. Сунг Новая Земля оролини айланиб ўтиб, Кара денгизигача етиб бордилар. Аммо Ледяная (Музли) бухтасида муз орасида қисилиб қолган кемада қолиш ўта хавфлидигини тушунган сайёхлар қирғокка тушиб, қишлаб қолишди. Ноябрь ойидан бошланган кутб тунн экспедиция аъзоларини ўзларини ҳам совукдан, ҳам очоқ айиқлар ҳужумидан ҳимоя қилиш учун ҳамжиҳат бўлиб ҳаракат қилишга мажбур қилган. Денгизчи-сайёхлар турли мўйнали ҳайвонларни овлаб, терисидан кийим тикишган ҳамда тураржойларининг деворларини ўрашган.

Оқ айиқ – дунёдаги энг йирик йиртқич ҳайвон.

1597 йилнинг июнь ойига келиб Кара денгиздаги музлар эриган бўлса-да, Баренцнинг кемаси турган бухта ҳали муз билан қопланган эди. Кутб ёзининг қисқалигини ҳисобга олиб, экспедиция аъзолари кеманинг муздан бушагини кутмай, иккита кичик қайиқда Кола яримролига етиб олишга уриниб кўришган. Сайёҳлар денгиздаги йирик муз бўлақлари орасида қисилиб қолишдан кўриб, қайиқларни муз парчасининг устига тортиб чиқаришга ва бир неча кун сузиб юрвчи муз устида ҳаракат қилишга мажбур бўлишган.

Сузиш давомида цинга касаллигига чалинган Баренц ўз ҳамроҳлари ёққан гулхан атрофида ўтирганча жимгина оламдан кўз юмган. Экспедиция унун бу катта йўқотиш эди. Шунинг учун ҳам сайёҳлар бошидан қечирган ҳар бир воқеани батафсил қоғозга тушириб борган экспедиция йилномачиси Геррит де Фер чуқур қайғуга тушганидан Баренцнинг дафн маросими ҳақида эсдалигида ҳеч нима ёзмаган.

Олти кун ўтгач, 1597 йил 20 июнда экспедициянинг омон қолган аъзолари Арктика сувларида сузиб юрган иккита рус кемасини учратиб, улар ёрдамида Кола яримролига етиб келган. Сайёҳлар

Виллем Баренцнинг вафоти.

Ледяная бухтасидан Кола яриморюлигача бўлган 2000 километрдан ошиқ масофани босиб ўтиш учун жами бир ярим ой вақт сарфлаган. Йўлнинг турли машаққатларини бошдан кечирган сайёҳлар учун Мурманскдан Амстердамгача бўлган қисми нисбатан енгил кечиб, 1597 йил 1 ноябрда Голландияга қайтиб келишган.

Баренц вафотидан 300 йил ўтгач, 1871 йилда норвег сайёҳи Эдлинг Карлсен Баренц ва унинг ҳамроҳлари кишлаган Ледяная бухтасини ўрганиб, бу ерда экспедиция билан боғлиқ жуда кўп буюмларни топган. Унинг ёзишича, музлар орасида қолган сайёҳлар қурган уй «худди кеча қурилгандек сақланган эди ва унинг кўриниши экспедиция йилномачиси Геррит де Фернинг эсдаликларига мос келди».

Э. Карлсендан беш йил кейин шу бухтага келган инглиз сайёҳи Чарльз Гардинер ҳам жуда кўп қизикарли буюмлар, жумладан, компаслар, XVI асрга тегишли кўнғирокли соат, найзалар, мис пуллар, ошхона анжомлари ва энг асосийси, кичкинагина ўқ гилза-

сига жойланган Баренцнинг сўнги хатини топган. Бузилиб кетган ўчоқ ёнидан эса шимоли-шарқий денгиз йўлини топишига қаттиқ ишонган Баренцга тегишли латин тилидаги «Хитой тарихи» китоби чиқди.

XVII асрнинг бошларига келиб Африка жанубидаги Яхши Умид бурнидан Зонд бўғизигача тўғри борадиган денгиз йўлининг очилиши сабабли Шимолий денгиз йўлини кидиришга бўлган қизиқиш кескин сусайди. Бунинг натижасида Европа мамлакатларида Арктик экспедицияларни ташкил этиш ишлари тўхтаб қолган.

Жасурлиги билан ҳамisha ҳамроҳларига ўрнак бўлган Виллем Баренц географик кашфиётлар тарихида Арктикада қишлаб қолган биринчи европалик сайёҳ сифатида қолган. Олимнинг буюк географик кашфиётларга қўшган улкан хиссасига эҳтиром сифатида Шимолий муз океанидаги аввалги Мурман денгизи 1853 йилдан бошлаб Баренц денгизи, деб аталган. Шницберген архипелагидаги орол, ундаги аҳоли пункти ва Новая Земля оролининг ғарбий қирғоқларидаги оролларга ҳам сайёҳ номи берилган.

Шницберген архипелагидаги ягона халқаро мақомга эга бўлган Баренцбург шаҳарчаси.

Абел ТАСМАН

(1603–1659)

Абел Янссон Тасман машхур голланд денгизчи-сайёҳи, тадқиқотчиси ва савдогари. 1642–1644 йиллар давомида ташкил этган денгиз экспедициялари туфайли дунё сайёҳлари ва географлари томонидан тан олинган. Абел Тасман европаликлардан биринчи бўлиб Янги Зеландия, Тонга ва Фижи ороллариغا етиб борган ва бу худудларнинг хусусиятларини тасвирлаган. Тасман томонидан амалга оширилган экспедициялар натижасида Австралиянинг яхлит материк эканлиги исботланди. Ушбу материкнинг гарбий қирғоклари ҳозирги замон хариталаридаги кўринишга эга бўлди.

Абел Тасман 1603 йилда Голландиянинг Гронинген шаҳри чеккасида туғилган. 30 ёшга тўлгач, Ост-Индия компанияси кемасига

Абел Тасманнинг 1642–1644 йиллардаги саёхатлари харитаси.

ишга ёлланиб, Малайя архипелагининг кўпгина ороллари кезиб чиққан. 1636 йилда яна Голландияга қайтиб келди. Аммо ватанида ишлари юришмагач, 1638 йилда яна Ява оролига йўл олган. Орадан бир йил ўтгач, Батавияда (ҳозирги Индонезиянинг Жакарта шаҳри) Голландия Ҳиндистони генерал-губернатори Ван Димен томонидан Тинч оксанининг шимолий қисмига уюштирилган экспедициядаги икки кемадан бирига капитан этиб тайинланган.

Абел Тасман экспедициясининг асосий вазифаси гўёки «испанлар кашф қилган сирли ороллارни кидириб топиш эди». Уша пайтларда европаликлар орасида бу ороллар олтин ва қумушга бой, деган миш-мишлар тарқалганди. Аммо экспедиция Тинч оксани бўйлаб шимолга, Куриль оролларига қадар сузиб бориб, ҳеч қандай сирли ороллارни топмаган. Лекин мазкур саёҳат Тасманнинг уста денгизчи бўлиб этишишида муҳим роль ўйнагани шубҳасиз.

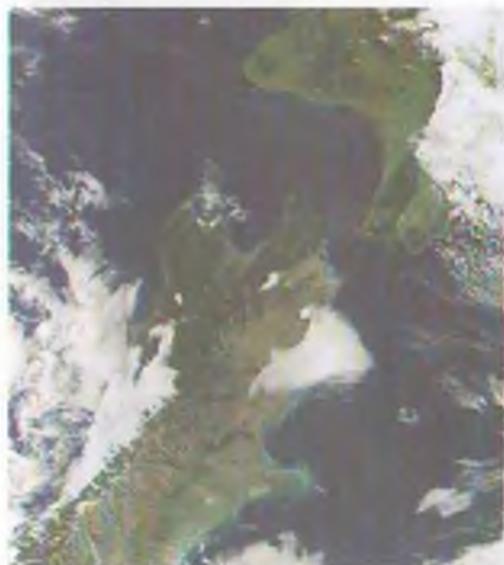
1642 йилда Ван Димен Австралия ёки Жанубий материк билан Янги Гвинея туташ ёки туташ эмаслигини текшириш мақсадида яна экспедиция ташкил этди ва унга ёш капитан А. Тасман раҳбар этиб

Тасмания оролидаги миллий боғ.

тайинланди. Шунингдек, унга Явадан Европага энг яқин денгиз йўлини топиш ҳам топширилганди. А. Тасман 1642 йил 14 августда йўлга чиқиб, ўша йилнинг 5 сентябрида Маврикий оролига етиб келган. 8 октябрда ушбу оролдан жанубга, сўнг жануби-шарққа сузган. 6 ноябрда эса Тасман кемалари $49^{\circ}4'$ жанубий кенгликка етди. Аммо кучли бўрон туфайли ундан жануброққа сузишнинг иложи бўлмади. Шундан кейин сайёҳ 44° жанубий кенлик бўйлаб 150° шарқий узунликкача, сўнг шарқ томонга 160° шарқий узунликка қадар сузишни режалаштирган.

Шундай қилиб, Абел Тасман биринчи бўлиб Австралиянинг жанубий қирғоқларидан анча узоқда, ўзидан олдин 1627 йилда шу ерларни тадқиқ қилган бошқа голланд сайёҳи П. Нейтс йўналишидан $8-10^{\circ}$ даража жануброқдан сузиб ўтган. У шарқ томонга 600 милча сузиб, $44^{\circ}15'$ жанубий кенлик ва $147^{\circ}3'$ шарқий узунликда шундай ёзган эди: «...ҳамма вақт тўлқинланиш жануби-шарқдан келмоқда ва ҳар куни бир хил йўналишда сузиб юрувчи сув ўтларини кўраётган бўлсак-да, жанубда бу яқин ўртада қатта ер йўқлигини тахмин қилиш мумкин». А. Тасманнинг бу хулосаси тўғри эди. У сузган йўналишдан жанубдаги энг қатта ер Антарктида бўлиб, экспедиция сузган ерлардан анча узоқда жойлашганди.

А. Тасман кашф этган Кук бўғизининг коинотдан кўриниши.

1642 йилнинг 24 ноябрида Тасман экспедицияси жуда баланд қирғоққа дуч келди. Бу ҳозирги Тасмания оролининг жануби-ғарбий қисми бўлиб, экспедицияда иштирок этган географ Ж. Уокернинг келтиришича, Маккуори-Харбор қўлтиғидан шимолроқдаги қояли қирғоқ эди. А. Тасман эса мазкур ерларни харитага туширган ва Вандимен ерини Нейтс ери билан туташтирган. Шу тариқа Тасмания Австралия материгининг туртиб чиққан ерига айланган ва уни XIX аср бошларига қадар барча хариталарда шундай тасвирлашган.

1642 йил 5–13 декабрь кунлари экспедиция Тасмания ва Австралияни Янги Зеландиядан ажратиб турувчи денгизни кесиб ўтиб, жанубий оролнинг, кейинчалик Жеймс Кук Феруэлл бурни деб атаган, шимоли-ғарбий чеккасига етиб борди. Бурунни айланиб ўтган А. Тасман иккала оролни ажратиб турувчи буғизни (ҳозирги Кук буғизи) кашф этган.

1643 йилнинг 4 январида Тасман Янги Зеландиянинг энг чекка шимоли-ғарбий нуктасига етиб борди. Аммо денгизда турган бурон сайёҳга Шимолий оролни тўла ўрганиш имконини бермаган. Шунинг учун ҳам Янги Зеландия ўша замон хариталарида Жанубий материк (Австралия)нинг бир қисми бўлиб қолаверган. Тасман саёҳатидан кейин орадан 127 йил ўтгач, яъни 1770 йилда Ж. Кук томонидан бу ерларнинг тўлиқ харитаси тузилган ва у Жанубий материкнинг қисми эмас, балки майдони Буюк Британияникидан каттароқ иккита катта оролдан иборат экани исботланди.

А. Тасман 1643 йилнинг 5 январида, ҳозирги замон хариталарида кўрсатиладиган Уч қирол (Три-Кингс) ороллариини кашф этиб, шимоли-шарққа йўл олган. Ўша йилнинг 19 январида унинг кемалари Тонга архипелагига етиб бориб, унинг асосий уч ороли – Тонгагабу, Эуа, Намукуни кашф этган ва уларга Амстердам, Миддельбург ва Роттердам, деб ном берган. Аммо Тасман қўйган бу номлар кейинчалик унутилиб, улар яна аввалги номлари билан атала бошланган.

Тонга оролларидан шимоли-ғарбга йўл олган А. Тасман, 1643 йил 6 февралда Фижи ороллариини кашф этди. Сўнг сайёҳ шимоли-ғарбга сузиб, Банкс ва Санта-Крус ороллари шарқидан ўтгач, 22 мартда катта атоллга етиб борди ва унга Онтонг-Ява деб ном берди. Кейин Тасман Янги Гвинея ва Молукк ороллари орқали Ява оролига ва 1643 йилнинг 14 июнида Батавия (Жакарта)га қайтиб келган.

Таниқли тарихчи ва географ Ж. Бейкер Тасманнинг ушбу саёҳатини «қойил қоларли даражадаги муваффақиятсизлик», деб баҳолаган эди. Чунки экспедиция сузган йўналиш жуда катта радиусга эга бўлиб, Австралия, Тасмания ва Янги Гвинеяни ўзига камраб олганди. Шу боис, Тасман саёҳати натижасида очилган ерларнинг алоҳида ёки яхлит битта ер эканлиги ҳақидаги баъзи саволларга жавоб топилмаган.

Лекин кашф этилган ороллар, бурунлар ва денгиз қўлтиқларининг сонига кўра, Абел Тасманнинг бу икки йиллик экспедицияси XVII асрдаги энг маҳсулдор саёҳатлардан ҳисобланади. Тасман 40° жанубий кенгликдаги Ҳинд ва Тинч океанлари ўртасида барқарор ғарбий шамоллар эсувчи янги денгиз йўлини кашф этган. Шунингдек, сайёҳ Австралия жанубини ювиб турувчи оксаннынг катта кенгликка эга эканини қайд этган.

Сайёҳнинг замондошлари унинг бу кашфиётларига унчалик эътибор қилмаган бўлишса-да, Австралия қирғоқларини тўлиқ текширган инглиз сайёҳи Жеймс Кук уларга юқори баҳо берган. Кукнинг фикрича, унинг «биринчи ва иккинчи денгиз саёҳатлари муваффақияти Абел Тасманнинг қолдирган маълумотлари билан бевосита боғлиқ».

Кейп-Йорк яриморолининг Янги Гвинеяга туташ ёки туташ эмаслигини текшириш учун Тасман 1644 йилда унча катта бўлмаган учта кемада саёҳатга чиққан. Экспедиция Кейп-Йорк яриморолининг ғарбий қирғоқларидан ўтиб, Карпентария қўлтигининг жанубий қирғоқлари бўйлаб сузган. Бир қатор кичик оролларни кашф этиб,

Янги Зеландия миллий боғидаги
А. Тасман осма кўприги.

Австралиянинг ҳали ўрганилмаган шимоли-ғарбий қирғоқларини 21° жанубий кенгликка қадар текширдилар. Сайёҳ биринчи бўлиб Австралиянинг қирғоқ чизиғи шимоли-ғарбий бурундан Карпентария қўлтиғига қадар узлуксиз эканини ишботлади.

Абел Тасманнинг ушбу саёҳатлари географик кашфиётлар нуқтаи назаридан катта аҳамиятга эга бўлса-да, ўзи хизмат қилган Ост-Индия компанияси умидларини оқламаган. Чунки саёҳатлар давомида ҳеч қандай моддий бойликлар, олтин ёки қумуш топилмаган. Сайёҳ ишсиз қолди. Фақат 1651 йилга келиб унинг барча ҳуқуқлари қайта

тиклашган. Аммо у денгиз компаниясида хизмат қилишдан воз кечиб, умрининг охирига қадар савдо-сотик билан шуғулланган.

Дунё географик кашфиётлари тарихига қўшган хиссасига эҳтиром сифатида Австралиянинг жанубий қирғоқларидаги Тасмания ороли, Тинч океанидаги Австралия ва Янги Зеландия оралигидаги денгиз ва ундаги ботик, Тасманиянинг маъмурий маркази Хобарт шаҳридаги 1,3 км узунликдаги кўприк, Тасмания оролидаги магистраль йўл, Янги Зеландиядаги миллий боғ ва ўша ердаги осма кўприк, тоғ чўққиси, кўл, кўлтиқ ва маъмурий бирлик унинг номи билан аталган.

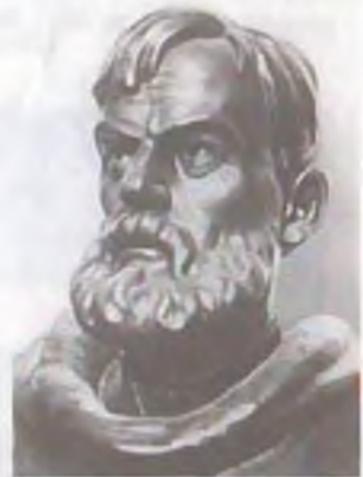
Семён ДЕЖНЁВ

(1605–1673)

Семён Иванович Дежнёв – таникли рус денгизчи-сайёҳи, Шимолий ва Шарқий Сибирнинг тадқиқотчисидир. У даниялик рус сайёҳи Витус Берингдан 80 йил олдин Осиё ва Шимолий Американи ажратиб турувчи Беринг бўғизидан биринчи бўлиб ўтган.

С. Дежнёв 1605 йилда Россиядаги Великий Устюг шаҳри яқинидаги Пинеге қишлоғида туғилган. Сибирдаги хизматини Тобольск шаҳрида оддий казак сифатида 1630 йилда бошлаган, кейинчалик Енисейска, 1638 йилда эса Ёкут (Якутск) шаҳрига келган. Бу ерда ясок (солик) йигувчи бўлиб хизмат қилган чоғида Алдан, Юкори Яна дарёлари хавзаларида, 1641 йилда эса Индигирка дарёсининг чап ирмоғи Оймякон дарёси хавзасида бўлган. 1640–1642 йилларда Шимолий Сибирдаги турли мўйнали хайвонларнинг яшаш жойларини аниқлаш мақсадида амалга оширилган сафар давомида бир қатор ерларни кашф қилишда иштирок этган.

1643 йилнинг ёзида С. Дежнёв икки нафар ҳамроҳи билан Колима дарёсининг қуйилиш қисмигача бориб, бу ерда Нижнеко-

Семён Дежнёв саёхати харитаси.

156 Июнь ойида ҳам муз билан қопланган Колима дарёси.

лимск қароргоҳи (остроги)га асос солдилар. Колимада 1647 йилгача бўлган. 1648 йилнинг ёзида эса С. Дежнёв ҳамроҳлари билан денгизга чиқиб, сув йўли орқали Анадир дарёсигача боришга уриниб кўрди. Аммо Колима дарёсининг қуйилиш қисмида сузиб юривчи йирик музлар туфайли яна Нижнеколимск қароргоҳига қайтиб келган.

1648 йил 20 июнда С. Дежнёв яна очик денгизга чиқди. Сафар давомида кўп қийинчиликларни бошдан кечирган. Ўша йили сентябрь ойида Чуқотка яриморolini шимолдан айланиб ўтиб, Осиё ва Шимолий Американи ажратиб турувчи бугиздан сузиб ўтган. Катта Чуқотка бурнида (кейинчалик Дежнёв бурни) сайёҳлар бир оз муддат тўхтаб, бугиздаги оролларда яшовчи эскимосларнинг меҳмони бўлишган.

1649 йилда С. Дежнёв Анадир дарёсининг қуйилиш қисмидаги киргоққа келиб, шу жойда Анадир қароргоҳига асос солди. Бу ерда у 1659 йилгача яшаб, Анадир дарёси ҳавзасини тадқиқ этган, харитасини тузган ва шунингдек, Анюй дарёсининг баъзи қисмларини ўрганган.

Ўзининг амалга оширган тадқиқотлари ҳақида С. Дежнёв Якутскдаги тегишли маҳкамаларга ҳисобот ёзиб берган. Жумладан, Беринг бугизидан ўтганлиги ҳақида Якутск воеводаси И. Акинфовга шундай ёзади: «эскимослар яшайдиган ороллар ёнидан денгиз-океан орқали ўтдим ва «Катта ернинг» (Осиёнинг) киргоқлари ҳеч қасрда «Янги Ер» (Америка) билан туташмаган».

Тарихда биринчи марта ушбу бугиздан сузган ва уни кашф этган С. Дежнёв муҳим географик масалани ҳал қилди. Чунки мазкур саёҳат натижасида Американинг мустақил континент экани ва Европадан Хитойга Шимолий денгиз йўли орқали бориш мумкинлиги исботланган. Аммо сайёҳнинг ҳисоботи Якутскда қолиб кетган ва кенг жамоатчиликка маълум қилинмаган.

Европа мамлакатларида ушбу кашфиёт ҳақидаги маълумотнинг бўлмаганлиги сабабли, Америка ва Осиё ўртасидаги бугизнинг кашфиётчиси, деган ном Витус Берингга насиб этган ва ушбу бугизга унинг номи берилган.

XVIII асрнинг ўрталарида тарихчи Г. Миллер Ёкутистон архивида С. Дежнёвнинг ҳисоботини кўриб қолди. Ана шу вақтдан

Россия шон-шараф боғидаги Семён Дежнёв ҳайкали.

буён сайёҳ ҳақида бир қанча асарлар ёзилиб, тарихий тадқиқотлар ўтказилиши бошланган. 1898 йилда С. Дежнёв саёҳатининг 250 йиллиги муносабати билан Рус география жамияти қарорига биноан Чукотка яриморлидаги Большой Каменный бурни Дежнёв номи билан аталган ва жасур сайёҳга ҳайкал ўрнатилган.

Семен Дежнёв нафақат жасур сайёҳ, балки моҳир дипломат ҳам эди. Ёқут тилини яхши билган ва ҳеч қандай уруш-жанжалсиз ёқутларнинг турли уруғлари ўртасидаги можароларни ҳал этгани ҳақида маълумотлар сақланиб қолган. Сайёҳ хотирасига ҳурмат

тариқасида Шимолий Муз океанидаги орол, яриморол, қўлтиқ ва Ёкутистондаги қишлоқ унинг номи билан аталган. Сайёҳнинг ватани Великий Устюг шаҳрида ва Россия шон-шараф боғида унга ҳайкал ўрнатилган.

Витус БЕРИНГ

(1681–1741)

Витус Ионассен Беринг (русча номи – Иван Иванович Беринг) машҳур рус денгизчи-сайёҳи, рус флотининг командори. Асли келиб чикиши даниялик, аммо умрининг асосий қисми Россияда ўтказган. Осиё билан Шимолий Америка ўртасидаги бўғизнинг мавжудлигини бошқа бир рус сайёҳи Семён Дежнёв 1648 йилда исботлаган бўлса-да, Витус Беринг дунё географик тадқиқотлар тарихига ушбу бўғизни тошган сайёҳ сифатида кирган.

Витус Беринг 1681 йилда Даниянинг Хорсенс шаҳрида туғилган. Ёшлигидаёқ голланд кемалари жамоаси таркибида икки марта Ҳиндистонга денгиз саёҳатини амалга оширган. 1703 йилда Амстердам шаҳридаги денгиз кадетлик корпусини тугатгач, Россиянинг Болтиқ флотига лейтенант сифатида хизматга қабул қилинди. 1710 йилда капитан-лейтенант Беринг Азов флотига хизматга ўтказилиб, бу ерда Пётр I нинг 1711 йилдаги Прут сафарида иштирок этган. Денгизчилик касбидан яхши хабардор В. Беринг 1712–1723 йилларда Россиянинг Болтиқ флотигаги турли кемаларга қўмондонлик қилган. 1724 йилнинг февраль ойида ўз хоҳишига биноан флотдан бўшаган В. Беринг шу йилнинг август ойида Пётр I нинг буйруғи билан биринчи даражали капитан (флот полковниги) унвонида яна қайта флотга қабул қилинган.

В. Беринг 1725–1730 ва 1732–1742 йилларда рус флоти томонидан амалга оширилган биринчи ва иккинчи Камчатка экспедицияларига бошчилик қилди. Биринчи Камчатка экспедициясининг асосий вазифаси «Осиё Америка билан туташганми ёки улар ўртасида денгиз борми?», деган саволга жавоб топиш эди. Шу мақсадда сайёҳ 1728 йилнинг 8 июнида «Муқаддас Гавриил» кемасида Нижнекам-

Беринг бугизининг кoinотдан кўриниши.

Камчатка яриморали.

Шарқий Осиёнинг Тинч оксани қирғоқларини текшира туриб, Беринг Авачин қўлтиғи ва бухтасини кашф этган. Кейинчалик Беринг денгизи, деб номланган номаълум бахрнинг 3,5 минг километрлик гарбий қирғоқларини биринчи бўлиб харитага туширди.

В. Беринг Петербургга қайтганидан сўнг икки ой ўтгач, яъни 1730 йилнинг апрелида Осиёнинг шимолий қирғоқларини тадқиқ этиш ва у орқали Япония ва Америкага борадиган денгиз йўлини топиш режасини таклиф этди. Шۇ мақсадда 1732 йилда Иккинчи Камчатка экспедициясига тайёргарлик ишлари бошлаб юборилди.

Экспедиция узок вақт давомида Шарқий Сибирь ва Камчатканинг турли қисмларини ўрганди. Аммо экспедициянинг асосий мақсадига эришиш – Осиё ва Американи ажратувчи бўғизни топиш учун 1741 йилнинг июнида иккита кема, яъни Иккинчи Камчатка экспедицияси сафарга жўнаган. Денгизчилар Авачин қўлтиғида

чатск бандаргоҳидан йўлга чиққан. 1728 йилнинг июль ва август ойлари давомида Шимоли-Шарқий Осиёнинг Тинч оксани қирғоқларини, шу жумладан Камчатка, Карагин ва Крест қўлтиқларини, Провидения бухтасини, Мукаддас Лаврентий оролини харитага туширган.

Экспедиция Чукотка денгизида сузиш давомида Беринг бўғизидан ўтган ва $67^{\circ}24'$ шимолий кенгликкача борган. Аммо Беринг куюк туман туфайли Америка қирғоқларини кўрмаган. Шу боис, Осиё ва Америка ўртасидаги бўғиздан ўзи билмаган ҳолда ўтганини сезмаган ва ортга қайтган. 1729 йилнинг ёзида Беринг Камчаткадан шарқ томонга қараб 200 км узокка сузишга муваффақ бўлган, аммо кучли шамол ва куюк туман туфайли яна ортига қайтишга мажбур бўлди. Шимоли-

чикиб, XVIII асрнинг баъзи хариталарида 46° ва 50° шимолий кенглик оралиғида тасвирланган Жуан да Гама оролини излаб топиш мақсадида жануби-шарққа қараб йўл олдилар. Бир ҳафта очик денгизда сузган денгизчилар Тинч океанининг шимолий қисмида, ҳатто, кичкинагина ер ҳам йўқлигига амин бўлишгач, шимоли-шарқ томонга суза бошлаган. Аммо 1741 йил 20 июнда иккала кема бир-бирини йўқотиб қўйди ва Беринг «Муқаддас Пётр» кемасида уч кун иккинчи кемани излайди. Қидирув чоғида кема олдин 400 км жанубга, кейин шимоли-шарққа қараб сузди ва Аляска қўлтигининг марказий қисмини биринчи бўлиб кесиб ўтди.

1741 йилнинг 17 июлида денгизчилар 58° шимолий кенгликдан юқорида баланд тоғ тизмасини кўрдилар. Бу Шимолий Америка эди. Уша йили 20 июлда сайёҳлар Каяк оролига келиб, экспедиция географи Стеллер ва кема штурмани кирғокқа тушишган. Аммо озик-овқат танқислиги экспедицияни эртасигаёқ ортига қайтишга мажбур қилган.

Беринг бугизини харитага туширгач, сайёҳ кирғок бўйлаб гарбга томон сузган ва туман таркаган пайтларда баланд Чугач тоғларини

Петропавловск-Камчатский шаҳри.

кузатган. Худди шу вақтда Беринг Туманли (Чириков), бешта оролдан иборат Евдокеев ороллари, «Катта ердаги» (Алеут яриморолли) қорли тоғларни (Алеут тоғлари) кашф этган ва Алеут яримороллининг чеккасида Шумагин ороллари очган ва бу ерда маҳаллий аҳоли – алеутларни учратган. Ғарб томон суза туриб, Беринг баъзан қуруқлик (Алеут занжир ороллари)ни кузатган.

1741 йилнинг 4 ноябрида кема кейинчалик Беринг номи билан аталган номаълум оролга етиб келди. Худди шу ерда Беринг ва кўплаб экипаж аъзолари касаллик туфайли вафот этган. Экспедициянинг қолган 46 нафар аъзоси жуда қаттиқ ва оғир қишни ўтказишгач, кема қолдиқларидан кичикроқ кема ясаб, елкансиз, фақат эшаклар ёрдамида узоқ сузиб, 1742 йилнинг августида Петропавловск (ҳозирги Россиянинг Петропавловск-Камчатский) шаҳрига етиб олишган.

Экспедиция ҳисоботи эса бутунжаҳон географик тадқиқотлари тарихига зарҳал саҳифа бўлиб кириб, Берингни дунёга машҳур қилди. Беринг олиб борган географик тадқиқотлар нақадар тўғрилигини биринчи бўлиб инглиз сайёҳи Жеймс Кук эътироф этган.

Даниянинг Хорсенс шаҳрида В. Беринг шарафига урнатилган хотира тахтаси.

Чукотка ва Аляска ўртасидаги бўғизни Беринг номи билан аташни ҳам айнан Ж. Кук таклиф қилган. Географик тадқиқотларга кўшган хиссасига эҳтиром сифатида Тинч океанидаги денгиз, орол, музлик, кўлтиқ, Осиё ва Шимолий Американи қадимда боғлаб турган ва кейинчалик йўқолиб кетган куруклик (Берингия), кўл, дарё ва ярим-орол сайёҳ номи билан аталган. Тинч океанидаги сайёҳ вафот этган Беринг оролида унинг ҳайкали ўрнатилган.

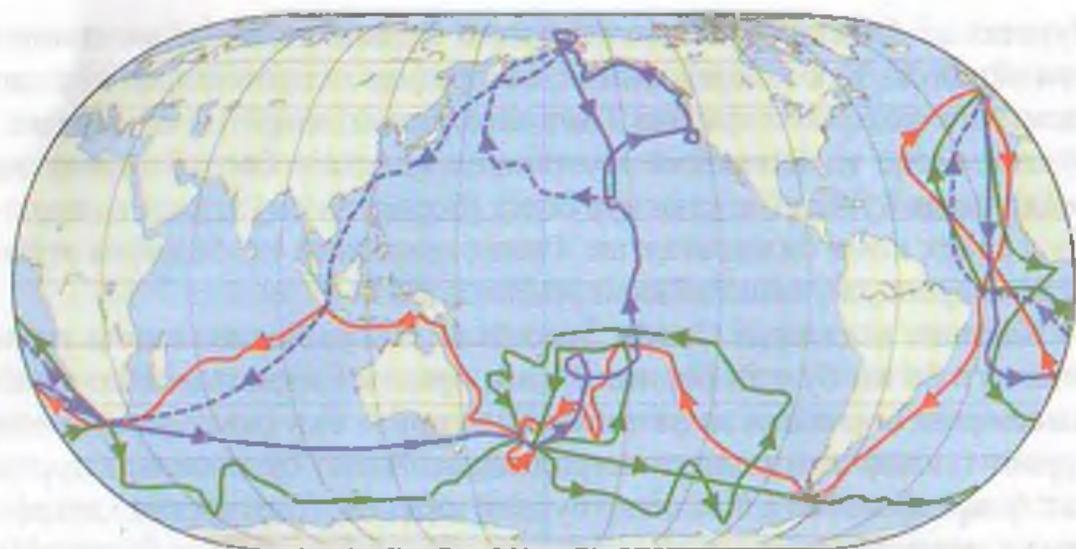
Кейинги вақтларда Семён Дежнёв ва Витус Беринг кашф этган кенлиги 86 км бўлган Беринг бўғози орқали Евросиё ва Шимолий Американи боғлайдиган автомобиль кўприги ёки сув ости туннели куриш таклифлари олдинга сурилмоқда. Аммо бу масалада турли хил фикрлар мавжуд. Баъзилар бундай иншоотларни куриш ҳозирги замон имкониятларидан юқори, деб айтса, бошқалари бўғизнинг қок ўртасида жойлашган Ратманов оролини (ҳар иккала қирғоқдан узоқлиги 42–43 км) ҳисобга олинса, лойиҳа иншоотининг узунлиги Швейцариянинг Альп тоғларидаги 57 км.ли Готард ёки Япониянинг Хонсю ва Хоккайдо ороллари туташтирувчи 53,9 км.ли Сэйкан сув ости туннелларидан бирмунча қисқа ва унинг амалга оширилиши нисбатан осон бўлишини айтишмоқда.

Жеймс КУК

(1728–1779)

Жеймс Кук машҳур инглиз денгизчи-сайёҳи ва картографи, қатор янги ерларни кашф этган шахс ҳисобланади. Дунё океанини тадқиқ қилиш мақсадида амалга оширилган Ер шари бўйлаб учта айланма саёҳатларга бошчилик қилган ва бир талай муҳим географик кашфиётлар қилган. Жумладан, сайёҳ XVIII асргача жуда кам ўрганилган Ньюфаундленд ороли ва Канаданинг шарқий қирғоқларини, Австралияни, Шимолий Американинг ғарбий қирғоқларини, Тинч, Ҳинд ва Атлантика океанларини тадқиқ этган ва харитага туширган. Картографияга

Жеймс Кукнинг Ер шари бўйлаб айланма саёҳатлари харитаси:

- ▶ — биринчи саёҳат; —▶ — иккинчи саёҳат;
—▶ — учинчи саёҳат.

алоҳида эътибор берганлиги боис, Кук томонидан тузилган хариталар аниқлиги билан алоҳида ажралиб турган ва XIX асрнинг охирига қадар улардан денгизчилар кенг фойдаланишган. Жеймс Кук денгизчилар учун энг хавфли саналган дард – цинга касаллигига қарши самарали кураш усулини ўзлаштириб, ўзига хос инқилоб ясади. Шунинг учун ҳам сайёҳ ташкил этган экспедицияларда ушбу касаллик туфайли йўқотишлар жуда кам бўлган.

Жеймс Кук 1728 йилнинг 27 октябрида Буюк Британиянинг Жанубий Йоркшир графлигидаги Мартон қишлоғида туғилган. 1736 йилда Куклар оиласи Грейт Айтон қишлоғига кўчиб ўтиб, Жеймс шу ердаги мактабда таълим олди. 18 ёшга тўлганда, яъни 1746 йилда кўмир ташийдиган «Фрилав» савдо кемасига юнга бўлиб ишга ёллангач, бўлажак сайёҳнинг денгиздаги ҳаёти бошланган. Кейинчалик Кук кема капитани ёрдамчиси сифатида Голландия, Норвегия ва Болтик денгизи бандаргоҳларига саёҳат қилди.

1755 йилда савдо кемасининг хўжайини Кукка «Френдшип», деб номланган алоҳида кемага қўмондонлик қилишни таклиф қилсада, сайёҳ рад жавобини берган. Шу йилнинг июнь ойида Британия Қироллик ҳарбий-денгиз флотига оддий денгизчи бўлиб хиз-

матга кирган ва бу борада тузуккина тажрибаси борлиги сабабли бир ой ўтгач, боцман этиб тайинланди. 1762–1767 йилларда кема кўмондони сифатида Ньюфаундленд ороли қирғоқларини ва унинг ички қисмларини тадқиқ қилган. Шунингдек, Сант-Лаврентий ва Гондурас кўлтиклари хариталарини тузди.

Жеймс Кук Ер шари бўйлаб амалга оширилган учта айланма саёҳатга бошчилик қилган. Жумладан, 1768–1771 йилларда «Индевор» кемасида Тинч океанига амалга оширилган биринчи экспедиция Жанубий материкни топиш ва Австралия қирғоқларини, айниқса, унинг ҳали ўрганилмаган шарқий қисмини тадқиқ этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйганди.

Кук экспедицияси 1768 йилнинг 26 августида Плимут шаҳридан чиқиб, 1769 йилнинг апрелида Таити оролига етиб борган. Тинч океанида яна тўртта оролни кашф этиб, очик денгизда 2,5 минг км сузиб, 1769 йилнинг октябрида қор билан қопланган баланд тоғли номаълум ерга етиб келдилар. Бу Янги Зеландия бўлиб, сайёҳ уч ой давомида унинг барча қирғоқларини текшириб чиққан. Текширишлар натижасида Кук ушбу орол Абел Тасман айтганидек, Жанубий

Кукнинг «Индевор» кемаси.

Австралия кенгуруси.

ернинг бир қисми бўлмай, балки ўртасидан бўғиз билан ажралиб турувчи иккита йирик оролдан иборат эканини тасдиқлаган ва харитага туширган. Кейинчалик бу икки оролни ажратиб турувчи бўғиз Кук номи билан аталган.

1770 йилнинг апрель ойида Кук биринчи бўлиб Австралиянинг шарқий қирғоқларига келган. Сайёҳ Австралиянинг умумий узунлиги 4000 км.га тенг шарқий қирғоғи ва Катта маржонқоя тўсикларининг барча қисмларини (2300 км) ўрганган ва харитага туширган. Кук Австралияда номаълум ҳайвонга дуч келган ва маҳаллий аборигендан «бу қандай ҳайвон?», деб сўраганда, инглизчани билмаган абориген ўз тилида «тушунмайман», деб жавоб берган ва бу сўз «кенгуру» қабилида талаффуз этилган. Жеймс Кук ва

табиатшунос Жозеф Бэнкс ҳайвонни худди шу номда таърифлаб, ўз маълумотларини иккинчи экспедиция натижалари билан бирга эълон этишган ва шу тарика европаликларга кенгуру маълум бўлди.

Кук Австралия қирғоқларини Катта маржонқоя тўсиклари океандан ажратиб туришини текшираётиб, Австралия ва Янги Гвинея ўртасидаги бўғизга дуч келган ва «Янги Гвинея Австралия билан туташми ёки йўқ?», деган саволга аниқлик киритган. Худди шу бўғиз орқали Кук Батавияга (ҳозирги Индонезия пойтахти Жакарта шаҳри) келган. Кук цинга хасталигига қарши курашнинг самарали усулини топганини юқорида эслатиб ўтдик. Аммо тропик безгак касаллиги туфайли унинг кўплаб ҳамроҳлари вафот этган. 1771 йилнинг 14 мартида Кук экспедицияси Кейптаун бандаргоҳига келганда, кемада ишга яроқли 12 кишигина қолган эди. Кейптаунда кема

экипажи тулдирилиб, экспедиция 1771 йилнинг 12 июлида Британияга қайтиб келган.

1772–1775 йилларда «Резолюшн» ва «Эдвенчер» кемаларида Жеймс Кукнинг иккинчи экспедицияси ташкил этилган бўлиб, унинг асосий мақсади Жанубий материкни (Антарктида) топиш ва Янги Зеландия оролларини туларок тадқиқ этиш эди. Мазкур Ер шарни буйлаб айланма саёҳат XVIII асрнинг иккинчи ярмида амалга оширилган географик кашфиётлар ва тадқиқотлар ичида энг кўзга кўринган воқеа бўлди. Кук бошчилигидаги экспедиция Океания ва Жанубий Атлантика ороллари хариталарига аниқлик киритиш, уларнинг геологияси, ҳайвонот ва наботот оламини урганиш бўйича катта ҳажмдаги тадқиқотларни амалга оширган. Кукнинг экспедицияси 1773 йилнинг январида денгиз саёҳатлари тарихида биринчи бўлиб 40° шарқий узоқликда Жанубий қутб доирасини кесиб ўтиб, 66° жанубий кенгликдан ҳам жануброққа сузишга эришди. Уша йили Жанубий материкни кидириб топиш мақсадида яна икки марта $71^\circ 10'$ жанубий кенгликкача сузиб борди. Биринчи марта усти ясси айсбергларни учратган сайёҳ уларни «сузиб юрувчи муз ороллари», деб атаган.

Кук айсбергларга биринчи бўлиб таъриф берган.

Кутб яқинида куруклик борлигига Кук қаттиқ ишонарди. Бирок музларнинг тўпланишини ҳисобга олиб, жануб томонга бошқа сузиш мумкин эмас, деган хулосага келган. Бу билан сайёҳ «аҳоли яшайдиган улкан Жанубий материкнинг (Антарктида) мавжудлиги» ҳақидаги турли тахмину фаразларга чек қўйди. Рус сайёхлари Ф. Беллинсгаузен ва М. Лазаревлар 1820 йилда ўзларининг Жанубий кутб атрофи бўйлаб айланма саёҳати натижасида Антарктида материгини кашф этдилар ва Кукнинг юқоридаги хулосаси нотўғри эканини исботладилар.

Жанубий материкни топа олмаган Кук Янги Зеландия томон йўл олган. Бу ерда экспедиция аъзолари маҳаллий аҳоли ўртасида канибализм (одамхўрлик) ҳолати мавжудлигининг шохиди бўлишган. Шу аҳволни кўрган ва озиқ-овқат ҳамлаб олиш учун қирғоққа тушган экипаж аъзоларидан 10 кишининг сирли ғойиб бўлишидан ваҳимага тушган «Эдвенчер» кемаси Кук оролни текшириш билан банд бўлган пайтда ўзбошимчалик билан Англияга жўнаб кетган. Биттагина «Резолюшн» кемаси билан қолган Кук Янги Зеландия қирғоқларидаги Шарлотта қўлтигидан яна кутб томон йўл олган ва 1773 йилнинг 21 декабрида иккинчи марта Жанубий кутб доирасини кесиб ўтса-да, барибир Антарктида қирғоғини топа олмаган.

Шундан сўнг Кук 1774 йилнинг мартада Пасха оролига, апрелнинг бошларида Маркиз ороллари ва апрелнинг охирида Таити оролига етиб борди. Таитидан сўнг сайёҳ Хуахине, Раиатеа, Дўстлик, Фижи ороллари ва ҳам лангар ташлади. Экспедиция томонидан 1774 йилнинг 3 сентябрида Янги Каледония ороли кашф этилган. 1774 йилнинг октябрида сайёҳ Янги Зеландиянинг Шарлотта қўлтигига қайтди ва бу ерда бир ойча туриб, Кейптаунга йўл олди. Кейптаунга келгач, Кук учинчи ва охирги марта кутб томон сузганида Жанубий Георгия оролини кашф этган. Аммо сайёҳ бу сафар ҳам Антарктидани топа олмаган. Шундан сўнг Кук тўппа-тўғри Англияга жўнаб, 1775 йилнинг 30 июлида ватанига қайтиб келди.

Кукнинг учинчи экспедицияси 1776–1780 йилларда «Резолюшн» ва «Дисковери» деб номланган иккита кемада Шимолий Американинг шимолидаги денгизлар орқали Тинч океанидан Атлантика океанига ўтадиган шимоли-ғарбий сув йўлини топиш мақсадида ташкил этилган. Экспедиция 1776 йилнинг июлида йўлга чикқан

Кергелен ороли харитаси.

ва Кейптаунга кета туриб, Канар оролларидаги Тенерифе оролида тўхтаган. 1776 йил декабрда эса Кейптаундан чиккан Кук Тасмания томон йўл олиб, Ҳинд океани жанубидаги Кергелен оролини кашф этган. Тасманияда озик-овқат, сув ва ўтин захираларини тўлдиргач, экспедиция 1777 йилнинг феврида Янги Зеландиядаги Шарлотта қўлтигига келди. Бу ерда Кук аввалги сафари чогида ҳамроҳларининг нобуд бўлишига сабаб бўлган каннибал аборигенларни бошқа гуштарни ҳам истеъмол қилишга ўргатиш мақсадида уларга Англиядан олиб келган қўйлардан бир қисмини ажратган.

Кук кемалари Янги Зеландиядан Таити томон йўл олди ва қарши шамол туфайли дастлаб, Дустлик оролларига, сўнгра 1777 йилнинг августида Таитига етиб борган. Уша йилнинг декабрида экспедиция шимолий яримшар томон ҳаракат қилди ва 22 декабрда экваторни кесиб ўтиб, 24 декабрда Рождество оролини кашф этди. 1778 йилнинг 18 январидан Кук Гавай ороллари келиб, уларга Сэндвич ороллари, деб ном берган.

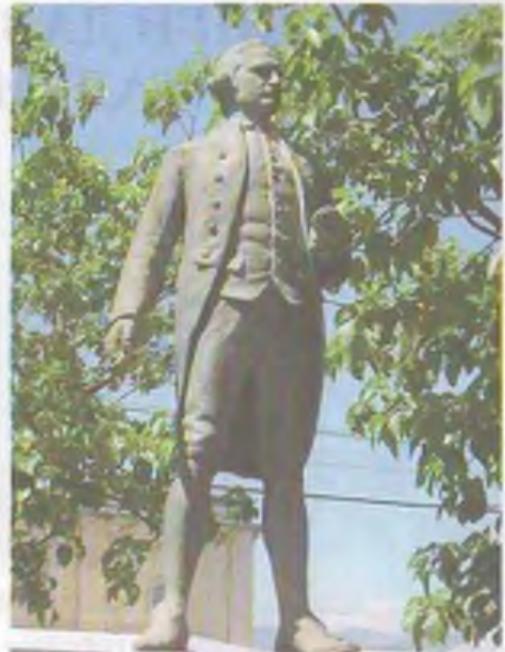
Кук 1778 йилнинг апрелида Аляска томон боришга қарор қилди. Ҳақиқатан ҳам август ойида Беринг бўғизи орқали Шимолий қутб доирасини сузиб ўтиб, Чукотка денгизига етиб олди. Аммо сузиб юривчи йирик музларнинг қўплиги сабабли ортига қайтиб, рус сайёҳлари томонидан очилган Алеут оролларига келиб, тадқиқот ишларини давом эттирди. 1778 йил ноябрь ойи охирида Кук экспедицияси Гавай оролларига қайтиб келиб, бу ерда фақат 1779 йил январь ойи ўрталарида кема тўхташи учун қулай жой топган.

Дастлаб, Гавай оролларидаги бир неча минг кишилик маҳаллий аҳоли билан экспедиция аъзолари ўртасида илиқ муносабат ўрнатилди. Бунга гавайликларнинг Кукни ўз худоларидан бири, деб қабул қилишгани сабаб. Сайёҳнинг кемасидаги турли буюм ва анжомлар гавайликлар учун муқаддас туюлиб, аста-секин у-бу нарсаларни ўғирлай бошладилар. Гавайликлар ҳатто, сайёҳ сузиб келган кеманинг энг муҳим қисмларини синдириб олиб кетиб, унинг ишдан чиқишига сабаб бўлишган. Бунинг натижасида экспедиция аъзолари ва маҳаллий аҳоли ўртасида тўқнашувлар юзага келди. Кеманинг ўғирлаб олиб кетилган қисмларини қайтариб олиш илмида Ж. Кук гавайликлар сардори Каланиопуни гаровга

Алеут тоғларидаги Августин вулкони.

олди. Сардорлари ҳаётининг хавф остида қолганини пайқаган гавайликлар Кук кемасини ўраб олиб, Каланиопуни қайтариб беришни талаб қилиб, денгизчиларга очикдан-очик пўписа қила бошлашган. 1779 йилнинг 14 февralида ана шундай тўқнашувларнинг бирида Жеймс Кук маҳаллий абдриген томонидан оркасига найза санчиб, ўлдирилган. Экспедиция аъзолари Кук жасадининг канцибал аборигенлардан ортган қолдиқларини орадан анча кун ўтиб, яъни 22 февралда денгизга дафн этдилар.

Гавай оролларидаги
Кук ҳайкали.

Кукнинг ҳалок бўлганига қармасдан учинчи экспедиция жуда самарали бўлганини таъкидлаш жоиз.

Бу саёҳати давомида Кук ороллар занжирига кирувчи 3 та атоллни, Лайн архипелагидаги 2 та оролни ва 5 та Гавай оролларини кашф қилган. У Шимолий Американинг шимоли-ғарбий қирғоқларини $44^{\circ}20'$ шимолий кенгликдан $70^{\circ}44'$ шимолий кенгликка қадар ўрганиб, Принц-Уильям, Кук, Бристол ва Нортон қўлтиқларини кашф этди. Шунингдек, Мукаддас Иля тоғлари, Кенай, Аляска ва Стюард яримороллари, Аляска ва Алеут тоғ тизмаларини ўрганган. Осиё билан Америка ўртасида Беринг бўғизи мавжудлигини тасдиқлаб берди.

Жеймс Кук бутун ҳаёти давомида «интилиш ва мақсадга эришиш» деган шиорга қатъий амал қилиб яшаган. Унинг хотираси 20 дан ортиқ географик объектларда абадийлаштирилган бўлиб, улар орасида учта қўлтиқ, икки гуруҳ ороллар ва иккита бўғиз мавжуд.

ЯНГИ ДАВР ГЕОГРАФИК ТАДҚИҚОТЛАРИ

Александр ГУМБОЛЬДТ

(1769–1859)

Немис табиатшуноси, географи ва сайёҳи Александр Гумбольдт илмий қарашларининг ниҳоятда кенглиги билан замондошларини ҳайрон қолдиргани боис «XIX асрнинг Аристотели» деган номга сазовор бўлган эди. Серқирра олим Европа, Марказий ва Жанубий Америкадаги турли мамлакатлар табиатини чуқур ўрганган. А. Гумбольдт ўз асарлари билан Ер қобиғидаги қаттиқ, суюқ ва ҳаво қобиқлари ўртасидаги қонуниятларни ўрганишга қаратилган табиий географияга асос солган десак, хато бўлмайди. Ўсимликлар географияси фани ва ҳаёт шакллари ҳақидаги таълимот асосчиларидан бири бўлган А. Гумбольдт вертикал зоналик ғоясини илмий исботлаб берган, Умумий Ер билими, иқлимшунослик каби фанларнинг ривожини учун асос яратган.

Фридрих Генрих Александр фон Гумбольдт 1769 йилнинг 14 сентябрида Берлинда туғилган. Берлинда яшаб, хусусий тарбиячилар қўлида турли фанлардан билим олгач, 1787 йилда акаси Вильгельм билан Одердаги Франкфурт шаҳрига кўчиб ўтди ва шу ердаги университетга ўқишга кирди. Одерда бир йил ўқигач, яна Берлинга қайтиб, Геттингем университетидан грек тили, технологиялар ва ботаникани ўрганган. Шу билан бирга мустақил равишда классик адабиёт, тарих, табиатшунослик ва математика фанлари билан қизиққан.

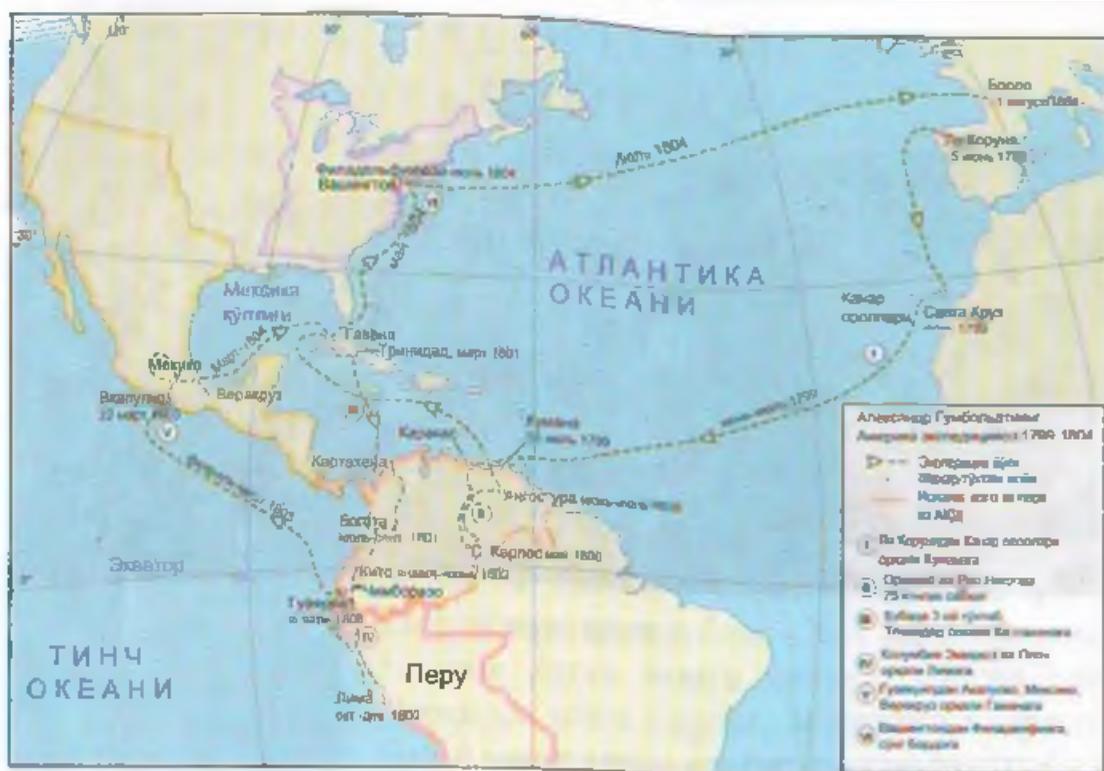

Рейн дарёси.

А. Гумбольдт 1790 йилнинг март ойида Рейн дарёси бўйлаб дастлаб Голландияга, сўнг у ердан Франция ва Британияга саёхат қилди. Геология фани сирлари билан яқиндан танишиш ва Фрейберг академиясининг шухрати олимни Германиянинг Фрейберг шахрига етаклади ва бу ерда геология ва минералогия фанларини чуқур ўрганди. Олим 23 ёшидаёқ геология, ботаника ва физиология фанлари бўйича кенг билимларга эга бўлиб, бу соҳалардаги ўзининг катор изланишларини чоп эттирган ҳам.

А. Гумбольдт 1799 йилда Марказий ва Жанубий Америка бўйлаб узок муддатли саёхатга чиқиб, беш йилдан сўнг, яъни 1804 йилда Европага қайтиб келган. Мазкур саёхатга қадар Жанубий Американинг ички минтақаларидаги фақат битта шаҳар – Кито аниқ географик координаталарга эга эди ва ушбу материк геологияси ҳақида эса европаликларга деярли ҳеч нарса маълум эмас эди.

Саёхатлари давомида А. Гумбольдт Жанубий Америкадаги қатор аҳоли пунктларининг географик координаталарини, 700 дан ортиқ тепалик ва тоғ чўққиларининг гипсометриясини аниқлади. Худудни географик, геологик ва орографик нуқтаи назардан тадқиқ этди, унинг иклимига онд қимматли маълумотларни тўплади ва

А. Гумбольдтнинг Жанубий Америкага саёҳати харитаси.

ўзига хос томонларини кўрсатиб берди. Шунингдек, олим тўрт минг турдан ортиқ, шу жумладан, 1800 га яқини фан учун янги бўлган ўсимликларни ўз ичига олган йирик ботаник коллекция йиғишга муваффақ бўлган ҳам.

Германиялик олим томонидан Амазонка ва Ориноко дарёлари тизимининг ўзаро боғлиқлиги исбот қилиниб, катор дарёлар, тоғ тизмаларининг йўналишлари, Жанубий Американинг гарбий қирғоқларидаги денгиз оқими харитага туширилган. Жанубий Америка мамлакатлари аҳолиси, этнографияси, археологияси, тарихи ва сиёсий аҳволи ҳам А. Гумбольдт назаридан четда қолмаган ва олим бу борада катта ҳажмдаги қимматли маълумотлар тўплаганини таъкидлаш лозим.

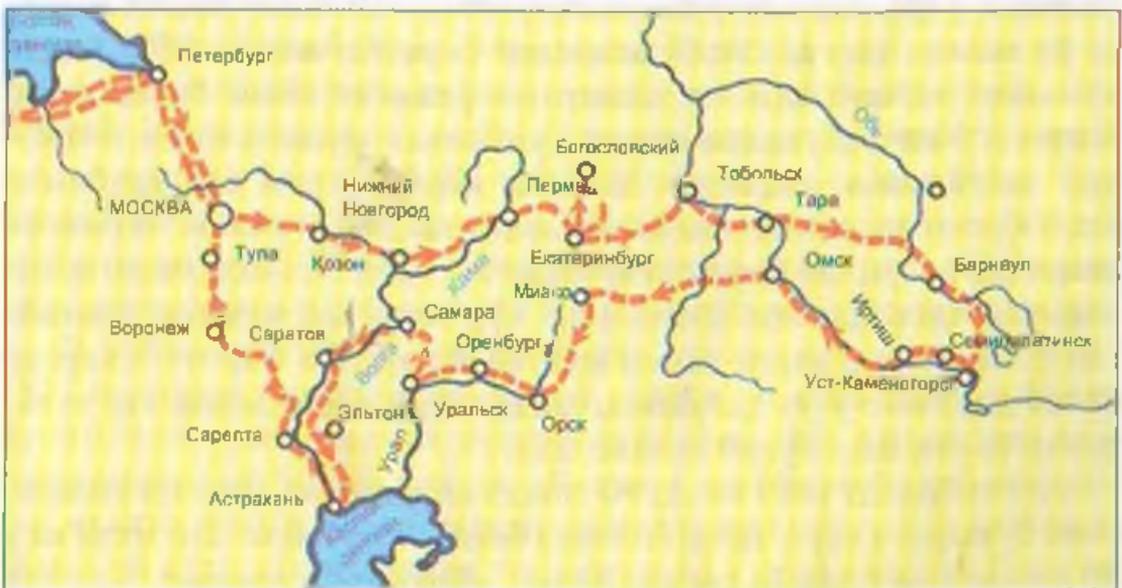
А. Гумбольдт ва унинг шогирдлари томонидан Америка саёҳати натижасида йиғилган маълумотларни умумлаштириш ва чоп этиш учун 26 йил вақт сарф қилинган. «Америка саёҳати» асарининг

1-жилди 1807 йилда ва сўнги 30-жилди 1833 йилда чоп этилган ва жамаи 1425 та жадвални ўз ичига олади.

1827 йил ноябрдан 1828 йил апрелгача Берлинда давом этган илмий мунозараларда «дунё табиатининг тасвири ҳақида» қилган маърузалари учун А. Гумбольдт Қуёш тасвири туширилган ва «Дунёни ёрқин нурлар билан ёритаётган шахс», деган ёзув туширилган медалга сазовор бўлган.

Рус императори Николай II «мамлакат ва фан манфаати» учун Россиянинг шарқига саёҳат уюштиришни таклиф этгач, А. Гумбольдт 1829 йилда Петербург шахрига келди. Сайёҳ дастлаб Москвага, кейин Нижний Новгородга бориб, у ердан Волга дарёси орқали Қозон шахрига, кейин Пермь ва Екатеринбург шахарларига саёҳат қилди. Қуйи ва Ўрта Урал тоғларини бир неча ҳафта давомида геологик жиҳатдан ўрганиб, Сибирь кенгликларини тадқиқ қилган.

Олимнинг Россиядаги саёҳати давомида илмий жиҳатдан ўрганган сўнги жой Астрахань шахри ва Каспий денгизи бўлган, чунки у ўз асарларидан бирида «Каспий денгизини кўрмасдан ўлишни ҳечам хоҳламас эдим», деб ёзган эди. Гумбольдтнинг Россияга сафари натижалари уч жилдли китоб бўлиб «Марказий Осиё» номи билан босилиб чиққан.

А. Гумбольдтнинг Россияга саёҳати харитаси.

А. Гумбольдтнинг Берлин шаҳридаги ҳайкали.

Фан олдидаги хизматлари учун 1842 йилда А. Гумбольдт Фридрих II томонидан таъсис этилган ҳарбий орден билан тақдирланган. Фридрих Вильгельм IV эса уни Германия ва Европадаги фан, санъат ва адабиётнинг буюк вакилларига бериладиган орден билан мукофотлаган. Бундан ташқари, олим дунёнинг турли мамлакатлари, ҳукуматлари ва илмий ташкилотларининг кўпсонли мукофотларига ҳам сазовор бўлган. Унинг номи катор географик, ботаник ва зоологик адабиётларда абадийлаштирилган, турли географик объектлар, дарёлар, тоғлар ва денгиз оқимларига унинг номи берилган.

Александр Гумбольдт фаолиятининг илмий-оммабоп томони ёзилиши 1796 йилдаёқ режалаштирилган «Коинот» номли асарида ўз аксини топган. Ушбу асарнинг биринчи жилди 1845 йилда «Коинот: табиий оламни тасвирлаш режаси» номи билан нашр этилган. Унинг муқаддимасида Гумбольдт шундай ёзган: «Ижодий ҳаётимнинг юксаклик даврида қарийб ярим аср калбимда олиб юрган асаримни немис оммасига тақдим этаман». «Коинот» асари XIX асрнинг биринчи ярмидаги илмий билимларнинг жамланмаси ҳисобланади. Китобнинг кўпчилиги кесмларида ёритилган билимлар ҳозирги замон нуқтаи назаридан бир оз эскирган бўлса-да, аммо у ўз даврининг билимлари даражасини ақс эттирувчи ёрқин асар бўлиб қолаверади.

А. Гумбольдт 1859 йилда 90 ёшида вафот этган. Замондошларининг сўзларига кўра, табиат олимга бекиёс куч-ғайрат ато этган ва у 90 ёшида ҳам тетик ва соғлом бўлиб, «Коинот» асарининг 5-жилди устида иш олиб бораётган эди.

Фаддей БЕЛЛИНСГАУЗЕН

(1778–1852)

XVIII асрнинг иккинчи ярмида жанубий денгизларни текширган инглиз сайёҳи Ж. Кук бу ерларда йирик музларнинг сузиб юриши ва улкан муз далаларининг мавжудлиги сабабли жанубга денгиз орқали сузиб бориш мумкин эмас, деган фикрни айтган эди. Унинг бу фикри турли мамлакатлар томонидан жанубий материкни кидириш бўйича экспедициялар ташкил этишни 45 йилча тўхтатиб қўйган. Аммо рус денгизчиси Фаддей Беллинсгаузен бошчилик қилган биринчи рус Антарктика экспедицияси Ж. Кукнинг фикри нотўғри эканлигини исботлади. Рус сайёҳи Антарктида қирғоқлари бўйлаб айланма саёҳат қилиб, биринчи бўлиб унинг яхлит материк сифатида мавжуд эканини бутун дунёга маълум қилган.

Ф. Беллинсгаузен 1778 йилда Болтик денгизидаги Сааремаа оролида (ҳозирги Эстония ҳудудида) туғилган. Оролда яшагани боис болалигидан улкан денгиз кенгликларида саёҳат қилишни орзу қиларди. Бу ҳақда ўзи шундай ёзган: «Мен денгиз ўртасида туғилдим ва худди балиқ сувсиз яшай олмагани каби мен ҳам денгизсиз яшай олмайман». Фаддей Кронштадтдаги денгиз кадетлик корпусига ўқишга кириб, денгиз илмини ўрганди. 1803–1806 йилларда рус сайёҳи Иван Крузенштерн бошчилигида Ер шари бўйлаб айланма денгиз саёҳатида иштирок этган. 1810–1819 йилларда Россиянинг Болтик ва Қора денгиз флотларидаги турли кемалар қўмондони сифатида хизмат қилди.

Ф. Беллинсгаузен И. Крузенштерн тавсиясига биноан 1819–1821 йилларда яна бир машҳур рус сайёҳи Михаил Лазарев билан дунё бўйлаб сузишни амалга оширган биринчи рус Антарктика экспедициясига раҳбарлик қилган. «Восток» ва «Мирный» деб номланган иккита кемада йўлга чиққан экспедициянинг асосий вазифаси Жанубий кутб денгизларини текшириш ва у ерда материк бор ёки йўқлигини аниқлашдан иборат эди.

Биринчи рус Антарктика экспедицияси 1819 йилнинг 4 июнида Кронштадтдан йўлга чиқиб, 2 ноябрда Бразилиянинг Рио-де-Жанейро шаҳрига етиб келди. Сайёҳ бу ердан дастлаб Кук томонидан очилган Янги Георгия оролини айланиб ўтиб, тўғри жанубга сузган. 56° жанубий кенгликда учта Маркиз-де-Треверс ороллари кашф қилгач, Ф. Беллинсгаузен Жанубий Сандвич ороллари текширган. Сўнг 59° жанубий кенглик бўйлаб шарққа ва музларнинг ҳолатига қараб икки марта жанубга имкон қадар сузиб, 69° жанубий кенликкача борган.

1820 йил 16 январда Ф. Беллинсгаузен экспедицияси Антарктидани кашф қилган. Сайёҳ ушбу материкка илк бор $69^{\circ}21'28''$ жанубий кенлик ва $2^{\circ}14'50''$ ғарбий узокликка қадар (ҳозирги шельф музлиги яқинида) яқин келган. Беш кун ўтгач, 21 январда экспедиция иштирокчилари иккинчи марта материкни кўришган ва 5–6 февраль кунлари Антарктида қирғоқларига етиб боришган.

Антарктидада қиш кириши муносабати билан 1820 йилнинг мартада Ф. Беллинсгаузен ва М. Лазарев қумондонлик қилган ке-

Маккуори оролидаги пингвинлар галаси.

малар бир-биридан ажралиб, хали ҳеч ким бормаган Ҳинд ва Жанубий океанларни 55° жанубий кенглик ва 9° ғарбий узоклик орқали кесиб ўтиб, Австралиянинг Жексон (ҳозирги Сидней) бандаргоҳига етиб келишган. Австралиядан экспедиция Тинч океанига йўл олиб, қатор атолл ва ороллари (Беллинсгаузен, Восток, Симонов, Михайлов, Суворов ва Россияликлар) кашф қилган ва Сиднейга қайтиб келган.

1820 йил ноябрда Антарктидада ёз келиши билан экспедиция яна жанубий денгизлар томон йўл олган ва Тасмания оролидан 1,5 минг км жануби-шарқда 54° жанубий кенгликда жойлашган майдони 120 кв.км бўлган Маккуори оролини текширган. Ушбу оролдан кемалар дастлаб тўғри жанубга, кейин шарққа сузиб, Қутб доирасини уч марта кесиб ўтган.

1821 йил 10 январда 70° жанубий кенглик ва 75° ғарбий узокликда Беллинсгаузен яхлит муз майдонини учратган ва шунинг учун шимолга қараб сузишга мажбур бўлган. Шундан сўнг сайёҳ 68° ва 69° жанубий кенгликлар оралиғида Пётр I ороли ва Александр I қирғоғини кашф этиб, Янги Шотландия оролига келган. Экспедициянинг бутун йўналишини харитага туширган Ф. Беллинсгаузен бошчилигидаги сайёҳлар 751 кунлик узок саёҳатдан сўнг 1821 йил 24 июлда Кронштадтга қайтиб келишган.

Ф. Беллинсгаузеннинг
Кронштадтдаги ҳайкали.

Ф. Беллинсгаузен экспедицияси ушбу саёҳат давомида 100 минг км дан ортиқ масофани босиб ўтган ва бу Ер шарини экватор буйлаб икки ярим марта айланиб чиққан билан баробар. Саёҳат давомида экспедиция 527 кун сузган, шундан 122 куни 60° -параллелдан жанубда ва 100 куни музликлар орасида амалга оширилган. Ушбу саёҳат даво-

мида сайёҳлар томонидан 29 та янги оролнинг номи харитага туширилган.

Ф. Беллинсгаузен экспедициясининг сафари инсоният тарихида амалга оширилган энг муҳим ва энг кийин саёҳатлардан ҳисобланади. Сайёҳ ушбу сафари билан жанубий денгизларнинг чеккасига сузиб бориш мумкин эмас, деган нотўғри фикрни инкор қилиб, дунёдаги олтинчи материкни кашф этган. Ф. Беллинсгаузен ва М. Лазаревнинг саёҳати шарофати билан жанубий материкни тадқиқ қилиш ишлари авж олди ҳамда бу жараён ҳозир ҳам давом этмоқда.

Сайёҳнинг дунё географик тадқиқотлари хазинасига кўшган ҳиссасига эҳтиром сифатида Тинч океанидаги денгиз, Сахалин оролидаги бурун, Туамоту архипелагидаги орол, Лаптевлар денгизидagi орол ва қўлтик, Ойдаги кратер, Антарктидадаги музлик ва Ватерлоо оролидаги кутбий станцияга Ф. Беллинсгаузен номи берилган.

Давид ЛИВИНГСТОН

(1813–1873)

Буюк географик кашфиётлар даврида аксарият саёҳатлар янги мустамлакаларни очиб мақсадида уюштирилгани боис, Ер шарининг европаликларга номаълум бўлган қисмларидаги маҳаллий аҳоли сайёҳларга бирмунча шубҳа билан қарашган. Аммо номаълум ерларни очган сайёҳларнинг кўпчилиги ўзлари кашф этган жойлардаги ерли аҳолининг аҳволини яхшилаш борасида бирмунча хайрли ишларни амалга оширишган. Ана шундай сайёҳлардан бири Африка қитъасининг марказий ва жанубий қисмларини чуқур ўрганган ва бу материкни биринчи бўлиб кесиб ўтишга муваффақ бўлган шотландиялик тадқиқотчи Давид Ливингстондир.

Д. Ливингстон 1813 йилда Глазго шаҳри яқинидаги Блантайр шаҳарчасида туғилган. 10 ёшидан тўқимачилик фабрикасида ишлаб, турли фанларни мустақил ўрганди. 23 ёшида коллежни, сўнг Глаз-

Калахари – дунёдаги энг иссиқ чўллардан бири.

го университетини тугатиб, врач мутахассислигини олган. Кейин Англия миссионерлар жамиятига мурожаат қилиб, ўзини Жанубий Африкага юборишларини сўраган.

Д. Ливингстон 1840 йилда Калахари чўли жанубидаги Куруман шаҳрига етиб келди ва етти йил давомида бечуанлар мамлакатида истиқомат қилиб, турли саёҳатларни амалга оширди. Ўша даврларда сайёҳда Жанубий Африкадаги барча дарёларни тадқиқ қилиш гоёси тугилган. Айтиш керакки, сайёҳ бутун умри давомида Африка китъасининг ички қисмларига табиий сув йўлаклари орқали бориш йўлларини қидирган. Шу боис ҳам Африкани кашф қилиш тарихида Д. Ливингстон номи ҳақли равишда «дарёларни изловчи сайёҳ» сифатида қолган.

1849 йилда Д. Ливингстон Калахари чўлини жанубдан шимолга кесиб ўтиб, биринчи бўлиб унинг ландшафтларига таъриф берган. 1851 йилда уюштирилган саёҳат ўша пайтгача европаликларга номаълум бўлган Замбези дарёсининг кашф этилишига сабаб бўлди. Кейинги беш йил давомида бир неча бор ташкил этилган экспедицияларда ушбу дарё хар томонлама ўрганилди. Д. Ливингстон

рахбарлигида Атлантика океани қирғоқларидан бошланган экспедиция Замбези дарёсининг Ҳинд океанига қуйилиш жойигача бўлган ҳудудларни тадқиқ этиб, дарёнинг кемачилик нуқтаи назаридан имкониятларини ўрганган.

Д. Ливингстон европаликлардан биринчи бўлиб маҳаллий мақололо қабиласи «Мози-оа-туня», яъни «гумбурловчи тутун», деб атайдиган шаршарани кашф этишга муваффақ бўлиб, унга ўша пайтдаги инглиз қироличаси шарафига «Виктория шаршараси», деб ном берган. Ҳақиқатан ҳам, баландлиги – 120, эни – 1800 метр бўлган ушбу шаршара дунедаги энг йирик шаршаралардан бири бўлиб, шовқини узок-узоклардан эшитилиб туради. Шаршара Африканинг Замбия ва Зимбабве давлатлари ўртасида жойлашган. Шаршара дунё ноёб табиий обидалари рўйхатига киритилган. Мазкур ҳудудда турли саёҳат йўналишлари ташкил этилган ва улар бутун дунёдан ташриф буюрадиган сайёҳлар билан гавжум.

1856 йил май ойида Д. Ливингстон экспедицияси Ҳинд океани қирғоқларига етиб келган ва сайёҳ европаликлардан биринчи бўлиб

Замбези дарёсидаги Виктория шаршараси.

Виктория шаршарасида Замбия давлати ўрнатган ёзув.

Африка китъасини кесиб ўтган. Африкага саёхатларининг натижаси сифатида Д. Ливингстон 1857 йилда «Тадқиқотчи ва миссионернинг Жанубий Африкага саёхати» асарини ёзган ва бу китоб унинг европалик олимлар ўртасида тузуккина танилишига сабаб бўлди. Бундан ташқари, Африкани тадқиқ этишдаги хизматлари учун Британия Қироллик География жамияти сайёхни олтин медаль билан тақдирлаган.

1858–1864 йилларда Д. Ливингстон Африкага бир неча бор экспедиция уюштириб, Замбези ва Лиамбе дарёларининг битта дарё ҳавзасига тегишли эканини исбот қилган ҳамда Ньяса кўли, Ширве дарёси ва бошқа бир қатор кўлларини кашф этиб, харитага туширган. 1865–1871 йиллар давомида сайёх Марказий Африкадаги бир қатор гидрографик тизимларни, жумладан, Танганьика ва Ньяса кўлларини, Конго ва Нил дарёларининг бошланиш қисмларини тадқиқ этиб, бу борадаги европалик олимлар ўртасида ўша пайтда мавжуд бўлган баъзи бир нотўғри тасаввурларга чек қўйган.

1871 йилда Д. Ливингстон Танганьика кўлининг шимолий қисмларини ўрганиб, ўзидан олдинги сайёхлар берган маълумотлар нотўғри эканини ва ушбу кўл Нил дарёсининг бошланиш қисми эмаслигини исбот қилди.

Д. Ливингстонни «шер оғзидан қутулиб қолган сайёҳ» ҳам дейишади. Бунга сабаб шуки, Намибиянинг Курумман шаҳри ёнида шер овига чиққанда, унга шер ҳамла қилган. Сайёҳ шунчалик кўрқиб кетадики, натижада товуши чиқмай, жойида қотиб қолган. Кўркув билан бөөлиқ ўзига хос фалажлик ҳолати сайёҳни муқаррар ўлимдан сақлаб қолган, дейиш мумкин. Чунки ўлик жонзотлар гўштини тановул қилмайдиган ҳайвонлар подшоси кимирламай қолган сайёҳни ҳидлаб кўргач, ўлган, деб ўйлаб, четланган. Бу ҳолат Д. Ливингстонни кузатиб келаётган ерли аборигенларнинг унга нисбатан бўлган ҳурматининг янада ошишига олиб келган ва сайёҳ уларнинг наздида «муқаддас киши»га айланган.

Д. Ливингстон 1873 йилнинг 1 майида Бангвеулу кўли яқинидаги Читамбо қишлоғида вафот этган. Британия ҳукумати сайёҳни ҳурмат-эҳтиром билан Лондонда дафн этишини маълум қилди. Аммо Ливингстонга меҳри баланд бўлган африкаликлар унинг жасадини инглизларга беришдан бош тортган. Узок музокаралардан сўнг африкаликлар сайёҳнинг юрагини олиб, Бангвеулу кўли атрофига дафн этдилар. Бу ҳаракатларини африкаликлар «инглизлар сайёҳнинг

Намибиянинг Мабоце водийсида «шер оғзидан қутулган»
Д. Ливингстонга ўрнатилган ҳайкал.

Виктория шаршараси яқинидаги
Д. Ливингстон ҳайкали.

танасини олиб кетишса-да, унинг юраги Африка билан абадий қолади», дея изохлашган.

Сайёхнинг танасини эса африкаликлар тузлаб, қуритиб, 9 ой давомида 1500 км масофани босиб ўтиб, Шарқий Африкадаги Багамойо бандаргоҳига олиб келдилар ва денгиз орқали Лондонга жўнатдилар. Сайёх Вестминстер аббатлигидаги қироллар ва машҳур кишилар мавзолейида дафн этилди. Сайёх умрининг охириги йилларидаги кундаликлари асосида яратилган «Давид Ливингстоннинг сўнгги саёхати» асари 1874 йилда Лондонда чоп этилган.

Д. Ливингстон ўз ҳаётининг асосий қисмини Африкани ўрганишга бағишлаган ва ушбу китъа бўйлаб 50 минг километрдан ортиқ масофани босиб ўтган. У қора танли африкаликларни химоя қилишни ёқлаб чиққан юқори табақали биринчи европалик эди. Сайёх Африкада ўша пайтларда авж олган қул ва одам савдосига кескин қарши чиққан ва ушбу китъа билан тенг ҳамкорлик қилиш тарафдори бўлган.

Шунинг учун африкаликлар Д. Ливингстонни жуда ҳурмат қилишар ва саёхатлари давомида унга ҳар томонлама ёрдам беришар эди. Африкаликлар сайёхни ҳозирга қадар ҳам чуқур ҳурмат билан эсга оладилар. Малавидаги Ливингстония шаҳри, Замбиядаги Ливингстон (Марамба) шаҳри, Конго дарёсининг қуйи оқимидаги шаршаралар, Ньяса кўли қирғоқларидаги тоғларнинг сайёх номи билан аталганлиги африкаликларнинг Д. Ливингстонга бўлган юксак эҳтиромидан дарак беради. Шунингдек, Виктория шаршарасининг этагида Д. Ливингстон ҳайкали ўрнатилган бўлиб, Малави давлатидаги энг йирик шаҳар Блантайр, яъни сайёх тугилган жой номи билан аталган.

Пётр СЕМЁНОВ-ТЯН-ШАНСКИЙ

(1827–1914)

Пётр Петрович Семёнов-Тян-Шанский машхур рус географи, ботаник ва энтомологи, статисти, давлат ва жамоат арбобидир. У Тянь-Шань тоғларини чуқур ўрганган, Марказий Осиёга бир неча бор илмий экспедиция ташкил этган ва Россияда 1897 йилда ўтказилган биринчи аҳолини рўйхатга олишнинг ташкилотчиси бўлган. Олимнинг асли фамилияси Семёнов бўлиб, фанга қўшган улкан ҳиссаси ва Тянь-Шань тоғларининг кашфиётчиси сифатида рус императорининг 1906 йил 23 ноябрдаги фармонида мувофиқ фамилиясига Тянь-Шанский қўшила бошлаган.

Тян-Шанский 1827 йилда Россиянинг Рязань шаҳри яқинидаги Урусово қишлоғида туғилган. Дастлабки таълимни ўз қишлоғида

Тянь-Шань тоғлари.

олган, сўнгра юнкерлар мактабига ўқишга кирган. Ёшлигиданок географияга ҳавас уйғонган ва олимнинг ёзишича, болалигида унинг энг яхши кўрган ўйини материк, давлат, шаҳар, дарё каби турли географик объектлар номлари ёзилган лото бўлган. Кейинчалик бўлажак олим Санкт-Петербург университети физика-математика факультетининг табиий фанлар бўлимига эркин тинтловчи сифатида ўқишга қабул қилинган. Тянь-Шанский 1848 йилда университетни тугатгач, фан билан жиддий шугулланишга қарор қилди. Номзодлик имтиҳонини муваффақиятли топшириб, 1849 йилда олим Рус география жамиятининг ҳақиқий аъзоси этиб сайланган ва узок вақтлар табиий география бўлимининг котиби бўлиб фаолият олиб борган.

1851 йилда Тянь-Шанский Ока ва Дон дарёларининг ҳавзасига саёҳат қилиб, Шарқий Европадаги ўсимликлар дунёсининг шаклланишидаги роли ҳақида рисола ёзган. 1853 йилда Тянь-Шанский Берлин университетига ўқишга кириб, бу ерда уч йил давомида география ва геологиядан маърузалар тинглади. Дарсдан бўш пайтлари олим Германия, Италия ва Швейцария бўйлаб саёҳатга чиққан. Гер-

Дон дарёси.

манияда олим машхур немис табиатшуноси А. Гумбольт ва К. Риттерлар билан танишган ва Осиёнинг ички қисмларига саёҳат қилиш режаси билан ўртоқлашиб, уларнинг фикрини олган. Шунда А. Гумбольдт ўзининг «Тянь-Шань (хитойчада «Осмонўлар тоғлар» маъносини билдиради) тоғларининг вулканик ҳаракатлар натижасида пайдо бўлганлиги» ҳақидаги назариясига исбот топиш ниятида шу тоғ минералларидан намуна олиб келишни илтимос қилган. Германиялик машхур олимнинг бу фикрлари Тянь-Шанскийнинг бўлажак экспедицияни ташкил этиш ҳақидаги режасини амалга оширишга бўлган интилишни янада кучайтирган.

Петербург шаҳрига қайтиб келган Тянь-Шанский География жамияти раҳбарларини Тянь-Шанга экспедиция ташкил этиш зарурлигига ишонтира олди. Шундай қилиб, сайёҳ олим 1856 йилнинг баҳорида Петербургдан йўлга чиқиб, Москва, Қозон ва Урал орқали кунига 400 чақиримдан ортиқ (425 км.га яқин) йўл юриб, 1 июнда Иртиш дарёси қирғоқларига етиб келган. Ушбу дарёдан бир кун давом этган кечувдан сўнг олим илк бор Олтой тоғларини кўрди.

1856 йилнинг август ойида Тянь-Шанский Семипалатинскдан йўлга чиқиб, Балхаш кўлига етиб келган. Бу ҳақда олим шундай ёзган эди: «Ўзининг қуриб қолган чеккаси Олакўл билан биргалликда Балхаш Марказий Осиё тоғ тизмаларини қирғиз даштларидан ажратиб туради». Сайёҳ Балхаш кўлидан жануби-шарқдаги «кўзни камаштирадиган доимий қорлар билан қопланган ва жануби-ғарбга йўналган тоғ тизмаларини» Жунғория Олатови, деб номлаган. Ушбу тизма ортида Или дарёси водийсидан ўтган Тянь-Шанский Верний (ҳозирги Алмати) шаҳрига етиб келди.

1856 йилнинг сентябрь-октябрь ойларида Тянь-Шанский тоғлар оша Иссиқкўл томонга икки марга саёҳат уюштирган.

Иссиқкўл ва унинг атрофидаги тоғларнинг қишқикдан кўриниши.

Биринчи саёҳат тизманинг шаркидан ўтиб, бу тизма ҳақида олим «худди девор каби шаҳарнинг жанубида тик кўтарилган»ини ёзган ва уни Илиорти Олатови, деб номлайди. Сайёҳ Кунгай Олатовидан ошиб ўтиб, тизманинг жануби-шаркида Туп ва Жиргалап дарёлари-нинг водийлари бўйлаб Иссиқкўлга етиб келган. Верний шаҳрига сайёҳ худди шу йўл билан яна орқага қайтиб борган. Олим ушбу сафари давомидаги таассуротларини: «...Жанубда кўм-кўк Иссиқкўл ястаниб ётар ва у қор билан қопланган узлуксиз тоғ тизмаларига туташиб кетган. Бу узок вақт орзу қилинган Тянь-Шань тоғлари бўлиб, унинг Терскей Олатови тизмаси эди», дея тасвирлаган.

Олим иккинчи сафари чоғида Вернийдан ғарбга қараб юриб, жануби-ғарбда баланд тоғ тизмасини кўрган, аммо унга етмасдан Боам дараси орқали Иссиқкўлнинг шимоли-ғарбий қирғоғига етиб келган. Сайёҳ ушбу сафари натижасида Чув дарёси Иссиқкўлдан оқиб чиқади, деган турли миш-мишларга чек қўйган ва ушбу кўлдан бирорта дарёнинг оқиб чиқмаслигини исботлаган. Тянь-Шанский Иссиқкўлдан Кунгай Олатови тизмасига кўтарилган ва Чув дарёсининг ўнг ирмоғи водийсини кесиб ўтиб, Илиорти тизмасининг энг баланд жойидан ошган ҳолда Вернийга қайтиб келган.

Тянь-Шанский 1857 йилнинг ёзида ҳамроҳлари билан навбатдаги саёҳатни амалга ошириш учун йўлга чиқди. Улар дастлаб, Илиорти Олатовининг шимолий ёнбағри бўйлаб шарққа Чилик дарёсигача юришган, сўнг параллел жойлашган Согет ва Тўртайғир тоғлари ўртасидаги ясси тоғ орқали Или дарёси ирмоғи Чориннинг юқори қисмига етиб олдилар. Тўртайғир тоғининг ингичка чўққисига кўтарилган Тянь-Шанский европаликлардан биринчи бўлиб, узок вақт Тянь-Шань тоғларининг энг баланд нуктаси ҳисобланган Хонтангри чўққисини кўрган. Сўнг Кунгай Олатови тизмасини ошиб ўтган сайёҳ Терскей Олатовининг шимолий ёнбағирларини батафсил ўрганди.

Тянь-Шанский Терскей Олатовининг довомига чиқиб, жанубда Сирдарёнинг ўнг ирмоғи бўлган Норин дарёсини кўрди. Шунингдек, сайёҳ доводда туриб 30 дан ортиқ қорли чўққиларни кузатган. Хонтангри чўққиси ёнбағрида олим улкан музликни учратган ва кейинчалик унга сайёҳнинг номи берилган. Тянь-Шанский худди

Хонгангри чўккиси.

Норин дарёси.

ана шу музлик яқинида зоологлар аллақачон қирлиб кетган, деб ҳисоблаган ва бир вақтлар Марко Поло кўрган улкан бурама шохли тоғ қўчқорларини учратган. Бундан ташқари, олим яна фанга номаълум тўртта янги ўсимлик турларини тасвирлаб берди.

Тянь-Шань тоғларига уюштирилган экспедиция муваффақиятли бўлиб, олим ўзининг иккинчи саёҳатини «Марказий тоғли Осиёнинг шимоли-ғарбий қисмини илмий жиҳатдан чуқур текшириш учун тайёргарлик (рекогносцировка)», деб атаган эди. Саёҳат натижалари эса кутилгандан ортиқ бўлган. Олим Кунгай Олатовини – 150 км, Терскей Олатовини эса 260 км масофада текширган, Илиорти Олатовини тадқиқ этиб, унинг Тянь-Шаннинг бошқа тизмалари билан боғланганлигини ва ушбу тоғларнинг олд занжири эканлигини исботлади. Сарижаз дарёсининг юқори қисмидаги музликни аниқлаб, Чув дарёсининг Иссиқкўлдан оқиб чиқмаслигини ва аксинча, сув кўпайган пайтда ўзининг Кутамолди ирмоғи орқали Иссиқкўлга қуйилишини кўрсатиб берган.

Марказий Тянь-Шань тоғ занжирининг коинотдан кўриниши.

Олим мазкур саёҳати натижасида Ўрта Осиё тоғларида вулқон ҳодисаси йўқлигини инкор этиб бўлмас далиллар билан исботлаган. Хуллас, Гумбольдтнинг Тянь-Шань тоғлари вулқон отилишидан пайдо бўлганлиги ҳақидаги назариясига исбот топа олмади.

Сайёҳ Тянь-Шань тоғларидаги баландлик минтақалари ва қор чизигининг баландлигини аниқлаб, Марказий Осиёдаги тўртта йирик дарё тизимидан учтасига қирувчи Норин, Текес ва Торим дарёларининг бошланиш қисмларини географик жиҳатдан ўрганган. Олим биринчи бўлиб Тянь-Шань тоғларининг параллел тизмалар занжиридан иборатлиги ва улар ўртасида водийлар ҳосил бўлганини аниқлаган. 1888 йилда Закаспий вилояти ва Туркистонга қилган саёҳати давомида эса асосан, энтомологик тадқиқотлар билан шуғулланган ва натижада «Туркистон ва Закаспий ўлкаси 1888 йилда», деб номланган мақолани ёзган.

Географик тадқиқотлар билан бир қаторда Тянь-Шанский турли давлат маҳкамаларида ҳам ишлаган. Жумладан, 1864–1897 йилларда марказий статистика қўмитасида фаолият олиб бориб, Россиянинг турли соҳаларга оид статистик тўпламларини ишлаб чиқишга бош-қош бўлган. Шунингдек, олим XVI ва XVII аср голланд расомларининг асарларини йиғиб, улар асосида лавҳалар ёзган. Кейинчалик йиққан шахсий бир неча юз голланд расомлари асарларидан иборат коллекцияни Эрмитажга совға қилган.

Тянь-Шанский қирқ йилдан ортиқ (1873–1914) вақт давомида Рус география жамиятига бошчилик қилди. Унинг бошчилигида ва бевосита иштирокида дунё географик кашфиётлар тарихига қирган бир қатор йирик илмий экспедициялар ташкил этилган. Олим кўплаб асарлар муаллифи бўлиб, 1860 йилда чоп этилган «Энциклопедик луғат»га бир қатор географик мақолалар ёзди. Шунингдек, Тянь-Шанский 1893 йили Чикагодаги бутунжаҳон кўргазмаси учун чоп этилган «Сибирь. Буёқ Сибирь темир йўли», деб номланган тўпламни тузувчиларидан биридир.

Дунё география фанининг ривожланишига катта ҳисса қўшган сайёҳ олим Пётр Семёнов-Тянь-Шанскийнинг номи Ўрта ва Марказий Осиё, Кавказ, Аляска ва Шпицбергендаги географик объектларда абадийлаштирилган. Шунингдек, Тянь-Шанскийнинг номи 100 дан ортиқ ўсимлик ва ҳайвон турларига берилган.

Арминий ВАМБЕРИ

(1832–1913)

Марказий Осиёни турли даврларда илмий жиҳатдан ўрганган европалик олим ва сайёҳлар талайгина. Аммо XIX аср ўрталарида ҳаётининг турли кирралари ва хусусиятлари европаликларга унча яхши таниш бўлмаган учта хонликдан иборат минтақага саёҳат қилган сайёҳлар жуда кам. Ана шундай сайёҳлардан бири 1832–1913 йилларда яшаб ижод қилган венгриялик шарқшунос олим Арминий Вамберидир.

А. Вамбери Венгриянинг Дунай бўйидаги Дуна-Шердагеда кишлоғида дунёга келган. Отасидан эрта ажралган Вамбери болалигида оғир касалликка чалиниб, бир умрга оксоқ бўлиб қолди. Шунга қарамай, турли католик мактабларида таҳсил олишга интилган. Аммо кўпроқ билимларини мустақил равишда оширган ва бадавлат оилаларнинг фарзандларига тил ўргатиш билан тирикчилик қилган. Болалигидаёқ А. Вамбери венгер, немис, словак ва яҳудий тилларини биларди. Кейинчалик лотин, француз, инглиз, испан, италия, дания ва швед тилларини ўрганган. 20 ёшида рус ва қадимги юнон тилларини ўзлаштириб, турк, араб ва форс тилларини ўргана бошлаган.

Шарқ тилларига ва саёҳатларга бўлган катта қизиқиш унда узок юртларга сафар қилиш орзусини уйғотди. Шу сабабли 1857 йилда А. Вамбери Истанбулга келган ва аста-секин турк зодагонлари ва европалик дипломатлар ўртасида муаллим ва олим, деган ном чиқарган. Истанбулда тўрт йил яшаган А. Вамбери қадимги шарқ қўлёзмаларини чуқур ўрганди ва 1861 йилда Венгрия Фанлар Академиясининг мухбир-аъзоси этиб сайланди.

А. Вамберида Туркиядан кейин узок Ўрта Осиёга саёҳат қилиш режаси туғилди. Бунинг асосий сабаби борасида у шундай ёзган эди: «венгер тилининг олтой тиллари оиласига кириши ҳаммага маълум. Биз венгерларни кизиқтирадиган бу масала, илмий ва мил-

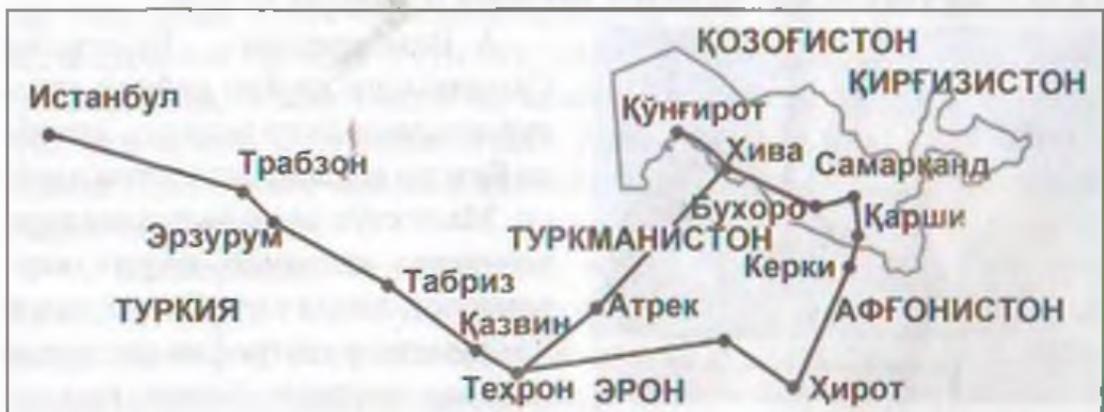
лий нуқтаи назардан мени Шарққа саёҳатимга ундовчи асосий сабаб ҳисобланади. Жонли тилларни ўрганиш орқали мен венгер тили ва туркий лаҳжаларнинг ўхшашлик даражасини ўрганишга қарор қилдим».

1863 йилнинг март ойида А. Вамбери Венгрия Фанлар Академияси маблағи ҳисобига миллати турк бўлган Рашид афанди номи билан дарвеш кифасида Ўрта Осиёга сафар қилиш мақсадида Трабзондан Техронга йўл олди. Эронда Макка зиёратидан қайтаётган ҳожилар карвонига қўшилиб, улар билан бир неча вақт Марказий Эронда тўхтаб, Табриз, Занжон ва Қазвин каби шаҳарларда бўлган. Сўнг ҳожилар карвони Исфаҳон, Шероз ва Мозандарон орқали Каспий денгизининг жануби-шарқий қирғоқлари томон йўл олди. Шу ердан сайёҳ жазирама Қорақум чўли орқали Хоразм воҳасига етиб келган.

Хива хонлигида бир муддат бўлгач, Қизилқум чўли орқали Бухорога етиб олди. У Самарқанд, Қарши, Керки, Андхой, Маймана, Ҳирот, Машҳад орқали Техронга қайтган. А. Вамбери Ўрта Осиёга

Вамбери – Рашид Афанди.

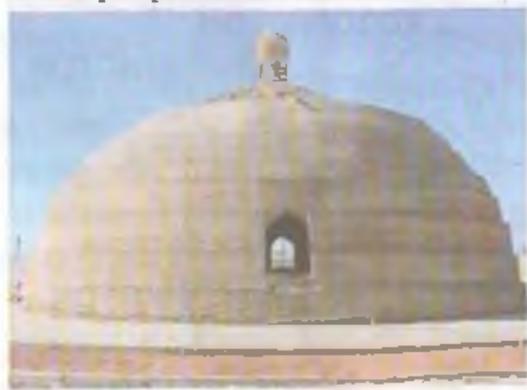

Арминий Вамберининг Ўрта Осиёга саёҳати харита-чизмаси.

сафарини бошлагандан роппа-роса бир йил ўтиб, яъни 1864 йилнинг мартада Техрондан Истанбулга, у ердан Будапештга қайтиб келди.

Ҳирогда бўлган базм чогида афғон амирининг ўғли Ёқубхон бир гуруҳ дарвешлар орасидаги Вамберининг мусиқа оҳангига мос равишда оёғини ерга уриб турганига эътибор қаратиб қолибди. Шунда Ёқубхон «Осиёда ҳеч ким мусиқани бу тариқа тингламайди», деб ўйлаб, дарвешнинг мусулмонлигига шубҳа қилиб, уни суҳбатга чорлайди. Улар ислом дини, муқаддас жойлар ва Афғонистон ҳақида узоқ суҳбатлашадилар. Ёқубхоннинг Вамберига қарата «сен ҳожи ва олимсан, аммо мусулмон эмас, европаликсан», деб айтган гапига сайёҳ «йўқ, мен туркман», деб жавоб берган. Шунда Ёқубхон: «Майли шундай бўлақолсин. Мен сенга ёмонлик тиламайман. Оллоҳ ёр бўлсин», деб Вамберини қўйиб юборибди.

1864 йилда А. Вамбери Ўрта Осиёга, хусусан, Хива ва Бухоро хонликларига саёҳати натижаларини ўз ичига олган, Европа, Россия ва Шимолий Америкада катта қизиқиш уйғотган «Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат» номли асарини эълон қилган. Ушбу асарнинг деярли барча Европа тилларига таржима қилингани ҳам унга бўлган катта қизиқишдан далолат. Асарнинг бу қадар машҳур бўлиб кетишини А. Вамберининг ўзи «ундан олдин ҳеч бир европалик сайёҳ Ўрта Осиёга бу қадар ўзига хос усулда, яъни бошқа миллат ва дин вакили киёфасида саёҳат уюштирамаганлигида», деб изоҳлаган эди. Венгриялик сайёҳ минтақанинг энг узоқ чеккаларига кириб боришга ва улар ҳақида завқли ҳикоя қилишга муваффақ бўлган.

Работи Малик сардобаси.

А. Вамберининг Бухородан Самарқандга қилган сафари таассуротларини ўқир экансиз, китобда Бухоро воҳаси, Зарафшон дарёси, Маликчўл ва унда қолдиклари ҳозиргача сақланиб қолган карвонсарой ҳамда сардоба ҳақидаги маълумотлар географик жиҳатдан нақадар аниқлик билан тасвирланганига амин бўласиз.

Венгер сайёҳи ёзган китобнинг яна бир қимматли томони шундаки, муаллиф уни ислом дини асослари, маҳаллий халқ урф-одатлари ва тилини билган киши сифатида баён қилган. Унинг сафар таассуротлари қайд этилган китоби Марказий Осиёнинг европаликлар учун нотаниш бўлган халқлари, ерлари, сувлари, иклими ва ландшафти ҳақида бирмунча тўлиқ маълумотларни беради. Асарда ўзбеклар ва туркманлар тўғрисида, айниқса, бу халқларнинг келиб чиқиши, тарихи, уруғчилик муносабатлари ва урф-одатлари ҳақида ўша замон нуқтаи назаридан бирмунча янги маълумотлар келтирилган.

А. Вамбери саёҳати давомида Хива, Бухоро ва Самарқандда бўлиб, олган таассуротлари ва кўрган-эшитганларини бузмасдан, объектив тасвирлаган. Мутахассисларнинг фикрича, сайёҳнинг «Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат» асари XIX асрда тарихий-география ва этнография соҳасида яратилган илмий адабиётлар орасида муҳим ўрин тутди. Муаллиф Туркمانистон, Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги аҳолисининг ижтимоий-хўжалик ҳаёти, табиий-экологик шароитига аниқ ва ёрқин таъриф берган. Шунингдек, сайёҳ бутун минтақа учун муҳим ҳисобланган сунъий сугоришнинг аҳамияти тўғрисида тўхталиб, асосий ирригация тармоқларини санаб ўтган. Бундан ташқари, муаллиф минтақа мамлакатларининг ташқи иқтисодий-савдо алоқалари бўйича ҳам қимматли маълумотлар келтирган.

Хива, Бухоро ва Самарқанддаги такрорланмас тарихий обидаларнинг венгер сайёҳи томонидан таърифланиши европаликларда Марказий Осиё мамлакатларидаги бой маданий меросларга кизиқишнинг ортиши учун туртки бўлди. А. Вамберининг жонли тиллар, халқ оғзаки ижоди ва адабиёт ҳақидаги материаллари эътиборга лойиқ. У оғиздан-оғизга ўтиб келаётган бой халқ мероси ҳамда Навоийнинг классик адабиёт намуналари билан европаликларни таништирди.

А. Вамберининг саёҳатлардан олган таассуротларини ўз ичига олган «Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат» асари турли далиллар билан жуда ишонарли ёзилгани сабабли баъзи олимлар уни сохталикда, маълумотларни қалбакилаштиришда айблашган, ҳатто. Аммо вақт ўтиши билан бу айбловнинг нотўғрилиги ва сайёҳнинг китобхонлар

ишончига сазовор бўлган маълумотлар ўз кўзлари билан кўрган таассуротлари экани ундан кейин минтақага ташриф буюрган кўплаб бошқа европалик сайёҳлар томонидан тасдиқланган. Шунинг учун бу асар ҳозирги кунда ҳам географ, тарихчи, адабиётшунослар ва бошқа фанлар мутахассислари эътиборидан четда қолгани йўқ ва ундаги қимматли маълумотларни олимлар ўрганишда давом этмоқда.

Николай ПРЖЕВАЛЬСКИЙ

(1839–1888)

Николай Михайлович Пржевальский – таникли рус сайёҳи ва табиатшуноси, Рус география жамияти ва Фанлар Академиясининг ҳақиқий аъзоси, Марказий Осиёга бир неча экспедицияларни ташкил этган олим. У Смоленск губернияси Починково уездидаги Кимборово қишлоғида ҳарбий оиласида туғилган. Ёшлигиданок саёҳат қилишга қизиққан Николай 1855 йилда Смоленск гимназиясини тугатди. Кейинчалик беш йил давомида армияда хизмат қилган. Бу вақтда бир неча бор илмий тадқиқот ўтказиш учун Амур вилоятига ўтказишларини сўраб мурожаат қилган ва ҳар сафар рад жавобини олган.

1861 йилда Бош штаб академиясига ўқишга кириб, шу ерда ўзининг биринчи географик асари «Амурбўйи ўлкасининг ҳарбий-географик тавсифи»ни ёзган ва бу иши учун Рус география жамиятининг аъзоси этиб сайланган. 1863 йилда академияни тугатиб, Польшада Варшава юнкерлар билим юртида география ва тарихдан дарс берди. Шу билан бирга савиясини ошириш учун мустақил равишда илмий тадқиқотлар олиб боришни ҳам тўхтатгани йўқ. Сайёҳ бу ерда Африкани тадқиқ қилиш тарихини чуқур ўрганган ҳамда кейинчалик Пекинда нашр этилган география дарслигини ёзган. Кам ўрганилган мамлакатлар ҳудудини географик жиҳатдан чуқур тадқиқ қилиш олимнинг орзуси эди.

Н. Пржевальский 1867 йилдан 1886 йилгача кетма-кет бешта йирик экспедицияни ташкил этган: Уссури ўлкасига (1867–1869), Мўғулистон, Хитой ва Тибетга (1870–1873), Лобнор кўли ва Жунғорияга (1876–1877), Марказий Осиёга ва биринчи Тибет (1879–1880) ва иккинчи Тибет (1883–1885) саёҳатлари.

1867 йилда Пржевальский ўзи орзу қилган Шарқий Сибирга – Уссури ўлкасига хизматга юборилган. Бу ерда у ўзининг биринчи экспедициясини уюштириб, Уссури ўлкаси бўйлаб Буссе станицасигача борди. Қушларнинг кўчиб юриши вақтида унга бой орнитологик материаллар берган Ханка кўлини ўрганган. 1867 йилнинг охирида сайёх Жанубий Уссури ўлкасини тадқиқ қилиб, уч ой давомида 1060 чақирим, яъни қарийб 1100 км йўл босган. Мазкур саёҳати давомида олим аксарияти фанга номаълум 300 дан ортиқ ўсимликлар ва қуш турларини тасвирлаган. Унинг бу саёҳати натижасида «Амурбўйи вилояти жанубининг четдан келган аҳолиси ҳақида» ва «Уссурий ўлкасига саёҳат» асарлари ёзилган.

1870 йилда Н. Пржевальский Хитой, Мўғулистон ва Тибетга биринчи саёҳатини амалга оширди. Сафар Пекин шаҳридан бошланиб, Далай-Нор кўлининг шимолий қирғоқларига томон бўлган. Қалган шаҳрида бир оз фурсат дам олгач, Сума-Ходи ва Инь-Шань тоғларини тадқиқ этган. Олим Сарик дарё (Хуанхэ) оқимини ўрганиб, Хитой манбаларида кўрсатилган ушбу дарёнинг тармоқланиши ҳақидаги фикрнинг нотўғри эканини исботлади. Сўнг сайёх Ала-Шань чўли ва Ала-Шань тоғларидан ўтиб, Қалганга қайтиб келган. 10 ой давом этган бу саёҳати давомида М. Пржевальский 3500 чақирим (3700 км) йўлни босиб ўтди.

1872 йилда Пржевальский Тибет тоғларига бориш мақсадида Куку-Нор кўли томон йўлга чиқиб, Цайдам чўли орқали Мур-Усу (Кўкдарё) дарёсининг юқори

Ханка кўлининг аэрофотосурати.

қисмига чиққан. 1873 йилда Тибетга ўтиш бўйича қилинган муваффақиятсиз уринишлардан кейин, Н. Пржевальский Гоби чўлининг марказий қисми ва Ургу шаҳри орқали Кахти шаҳрига қайтиб келган. Мазкур саёхати натижасида олим «Мўғулистон ва танғутлар мамлакати», деб номланган географик асарини ёзди. Ўзининг уч йиллик мазкур саёхати давомида Пржевальский 11000 чакирим, яъни 11700 км йўлни босиб ўтган.

1876 йилда Н. Пржевальский Кулжадан Тянь-Шань ва Жунгория тоғлари орқали Или дарёсига, Торим дарёси бўйлаб Лобнор кўли томонларга ўзининг иккинчи саёхатини амалга оширди. Манбаларга кўра, Н. Пржевальский Марко Полодан кейин сирли Лобнор кўли бўйларига борган иккинчи европалик сайёҳдир. XVIII асрнинг бошларидаги Хитой хариталарида Лобнор кўли Пржевальский топган ерда эмас, ундан шимолроқда кўрсатилган эди. Олим кўлни тадқиқ этиб, унинг аниқ жойлашган ерини харитага туширган ва ушбу сув хавзасидан жануброқда Олтинтоғ тизмасини кашф этган. 1877 йилнинг баҳорини Лобнор кўлида ўтказиб, орнитологик кузатиш-

Лобнор кўли суви камайганда
қулоқ кўринишига эга.

лар олиб борган, сўнг Курлу ва Юлдус орқали Кулжага қайтиб келган. Ушбу саёхатининг натижаси сифатида Н. Пржевальский «Кулжадан Тянь-Шань орти ва Лобнорга», деб номланган асарини ёзиб, нашр эттирган.

1879 йилда эса Н. Пржевальский 13 киши ҳамроҳлигида Зайсан шаҳридан ўзининг учинчи, Марказий Осиё экспедициясига йўл олди. Дастлаб, Урунгу дарёси бўйлаб, кейин Хами воҳаси, Са-Чжеу воҳаси ва Нань-Шань тизмаси орқали Тибетга, Мур-Усу дарёси водийсига чикдилар. Тибет ҳукумати М. Пржевальскийнинг Лхасага киришига рухсат бермади ва маҳаллий аҳолининг дарғазаб

бўлганини кўрган сайёх Лхасага атиги 250 чақирим етмасдан Тангла доводидан ўтиб, Уругга қайтишга мажбур бўлди. 1881 йилда Россияга қайтгач, Пржевальский ўзининг учинчи саёхати натижаларини тизимлаштириб, уларни 1883 йилда «Зайсандан Хами орқали Тибетга ва Сарик дарёнинг юқори қисмларига» номи билан чоп эттирган. Бу асарда сайёх томонидан ўша вақтгача фанга номаълум бўлган ва кейинчалик олимнинг номи берилган янги от тури тасвирланган.

1883 йилда Н. Пржевальский ўзининг 21 кишилиқ тўртинчи Марказий Осиё саёхатига чиқди. У Кахтидан Ургу орқали аввал юрган йўли бўйлаб Тибет тоғига йўл олган ва Сарик (Хуанхэ) дарёсининг бошлаиш қисмини ҳамда унинг Мур-Усу дарёси ўртасидаги сувайрғични тадқиқ қилган. Сайёх европаликларга ўша вақтгача номаълум бўлган Тибетнинг шимолий қисмидаги баланд чўққиларга эга бўлган улкан тоғли ўлкани тадқиқ қилган ва харитага туширган. Шу ердан олим Цайдам чўли орқали Лобнор кўлига, сўнг Иссиқкўл бўйидаги Қоракўл (аввалги Пржевальск) шаҳрига етиб келди.

Мазкур саёхати давомида олим 7800 кмдан ортиқ йўлни босиб ўтган. Сайёхнинг тўртинчи саёхати узок давом этиб, фақат 1885

Пржевальский оти.

йилнинг охиридагина ўз ниҳоясига етди. Ушбу саёҳат натижалари эса «Кахтидан Сарик дарёнинг бошланиш қисмига», деб номланган китобда ўз аксини топган.

1988 йили Н. Пржевальский Марказий Осиёга навбатдаги саёҳатини ташкил этди. Экспедиция Самарқанд орқали Хитой chegarалари томон йўл олган. Аммо Қораболта дарёси водийсида сайёҳ ичтерлама касаллигига чалинди. 1888 йилнинг 1 ноябрида Иссиқкўл бўйидаги Қоракўл шаҳри яқинидаги Пристань-Пржевальск шаҳарчасида вафот этган. Олимнинг қabri устига ҳайкал ўрнатилган бўлиб, унда оддийгина қилиб «Сайёҳ Н.М. Пржевальский», деб ёзиб қўйилган.

Н. Пржевальскийнинг фан олдидаги энг йирик хизмати унинг Кунь-Лунь тоғ тизимини, Шимолий Тибетнинг тизмаларини, Лобнор, Куку-Нор кўллари ҳавзасини ҳамда Хуанхэ дарёсининг бошланиш қисмларини географик ва табиий-тарихий жиҳатдан чуқур тадқиқ этганлигидадир. Шунингдек, Пржевальский Гоби чўли,

Н. Пржевальскийнинг Иссиқкўл бўйида жойлашган Қоракўл шаҳридаги қabri ва олим номидаги музей.

Ордос ва Ала-Шань тоғлари ҳамда Цайдам ботиғини географик жиҳатдан тасвирлаб, Марказий Осиёдаги фанга номаълум 20 та тоғ тизмаси, еттита қатта ва қатор кичик кўлларни биринчи бўлиб хари-тага туширган.

Олим биринчи бўлиб кашф этган ерларининг аксариятини хари-тага туширишда уларнинг маҳаллий халқ тилида айтиладиган номларини сақлаб қолган. Шунинг учун ҳам Британия география жамияти Н. Пржевальскийни «дунёнинг энг буюк сайёҳи», деб таърифлаган. Петербург Академияси эса сайёҳни «Марказий Осиё табиатининг биринчи тадқиқотчисига» медали билан тақдирлаган. Шунингдек, у Марказий Осиёдаги тадқиқотлари учун Париж география жамиятининг олтин медалига сазовор бўлиб, унинг номи дунёнинг машҳур сайёҳлари қаторида тилга олинади.

Машҳур сайёҳ ва олимнинг хотираси турли географик объектларда абадийлаштирилган. Жумладан, Иссыккўл бўйидаги пристань – шаҳарчага, тоғ тизмаси, Олтой тоғларидаги музлик, турли хайвон ва ўсимлик турлари, Иссыккўл бўйидаги Қоракўл шаҳрига (1889–1922 ва 1939–1992 йилларда) ва бошқа кўплаб объектларга Пржевальскийнинг номи берилган.

Николай МИКЛУХО-МАКЛАЙ

(1846–1888)

Николай Николаевич Миклухо-Маклай – машҳур рус сайёҳи, этнографи, антропологи, биологи ва географи бўлиб, Жануби-Шарқий Осиё, Австралия ва Океаниянинг туб аҳолисини, шу жумладан, Янги Гвинея оролидаги папуаслар ҳаётини чуқур ўрганган олим. 160 дан ортиқ илмий асарларнинг муаллифи. Мустамлакачилик ва ирқчиликка қарши курашган, ўз тадқиқотларида барча ирқ вакилларининг аклий даражаси бир хил эканлигини илмий далиллар билан исботлаб берган.

Миклухо-Маклай 1846 йил 5 июлда Новгород губерниясининг Боровичи шаҳри яқинидаги Рождественское қишлоғида туғилган. Сайёхнинг фамилияси Миклуха ва унга Маклай қўшимчаси унинг Янги Гвинеяга қилган сафарларидан кейин қўшилган. Дастлаб Петербургдаги мактабда, сўнг гимназияда ўқиган Миклухо-Маклай 1863 йилда 17 ёшида Петербург университетининг физика-математика факультетининг табиий фанлар бўлимига «эркин тингловчи» сифатида қабул қилинган. Аммо ўрнатилган тартиб-қоидаларга риоя қилмаганлиги учун бир йилдан кейин уни университет талабалари сафидан чиқаришди.

Шундан сўнг Миклухо-Маклай ўқишни давом эттириш учун чет элга жўнаб кетди. Дастлаб, икки йил давомида Германиянинг Хайдельберг университетида физиклар, табиатшунослар, ҳуқуқшунос ва файласуфларнинг маърузаларини тинглаган. Сўнг Лейпциг университетининг тиббиёт факультетида анатомияни ўрганди ва бир вақтининг ўзида табиий факультетлардаги маърузаларда иштирок этди. Анатомияга бўлган кучли қизиқиш олимда бир умрга қолди. Шунингдек, Йенадаги тиббиёт факультетида ҳам бу борадаги билим ва тажрибасини оширган. Айниқса, ўша пайтлардаги машҳур зоолог олим Эрнст Геккел Миклухо-Маклайда мустақил илмий изланишлар олиб бориш борасида кучли таъсир кўрсатган, дейиш мумкин.

Табиий-тарихий соҳадаги таълим олиш жараёнини тугатган Миклухо-Маклай ҳаётнинг келиб чиқиши, турларнинг ривожланиши, органик дунёнинг эволюцияси каби кенг миқёсдаги илмий муаммолар билан машғул бўлишни режалаштирган эди. У 1866 йили Э. Геккел билан ҳамкорликда Канар оролларида ўзининг биринчи саёхатини амалга оширган.

1869 йилда Қизил денгизга саёхат қилган Миклухо-Маклай жуда бой ва қимматли илмий материал тўплашга муваффақ бўлди. Маҳаллий аҳоли томонидан таъқиб қилинишдан сақланиш учун Миклухо-Маклай сочини устарада кирдириб, юзини бўяган, арабча кийим кийиб, маҳаллий тил ва ислом динининг баъзи қоидаларини ўзлаштирган.

Шундан сўнг сайёх Константинополга (ҳозирги Истанбул) ва у ердан Одессага йўл олиб, Кримнинг жанубий қирғоқлари ва Волга дарёсининг қуйи оқимларида тадқиқотлар олиб борди. 1869 йилда Мос-

Кримнинг жанубий қирғоғи.

квада бўлиб ўтган рус табиатшунослари ва тиббиёт ходимларининг 2-съездида зоологик ҳамда биологик станциялар ташкил этиш таклифи билан чиққан ва унинг таклифи қўллаб-қувватланган. Бир оз вақт ўтгач, Қора, Каспий, Оқ ва Болтик денгизлари ҳамда Волга дарёсида биринчи ана шундай илмий станциялар ташкил этила бошланган ҳам.

1869 йилда Миклухо-Маклай Петербургдаги Фанлар Академиясида илик кутиб олинган. Рус география жамиятида Қизил денгиз фаунаси, қирғоқлари тузилиши ва аҳолисининг турмуш тарзи, урф-одатлари тўғрисида маъруза қилган. Худди шу пайтдан бошлаб олимда бундан ҳам каттароқ ҳудудларни тадқиқ қилиш учун Тинч океан оролларига саёҳат қилиш ва ибтидоий одамлар турмуш тарзи, характери ва ақлий даражаси билан танишиш режаси пайдо бўлган.

Мазкур режани амалга ошириш мақсадида 1870 йилнинг 27 октябрида «Витязь» номли рус харбий кемасида Ер шари бўйлаб айланма саёҳатга чиққан Миклухо-Маклай сафарини Кронштадтдан бошлади. Кема йўналишининг Жанубий Американинг жанубидаги Магеллан бўғизи орқали ўтиши Миклухо-Маклайга Ат-

Папуаслар чайласи.

Папуас.

лантика ва Тинч океанларининг турли қисмларида илмий кузатишлар олиб бориш имконини берган. 1871 йил сентябрда Маклай умумий майдони 785 минг кв.км бўлган Янги Гвинея оролининг шимоли-шарқий қирғоғидаги Астролябия бухтасига келиб тушиб, икки ҳамроҳи билан чайлада яшай бошлаган. Олим биринчи бор келиб тушган ушбу қирғоқ рус тилидаги манбаларда Маклай қирғоғи, деб аталади.

Миклухо-Маклай Янги Гвинеянинг маҳаллий аҳолиси бўлган папуаслар томонидан совуқ қарши олинган. Сайёҳнинг ёзишича, «папуаслар турли ишоралар билан оролдан кетишни талаб қилишарди ва

шу даражага етиб борар эдики, улар ҳар куни отадиган ёй ўки менинг ёнгинамдан ўтиб кетар эди». Аммо кўп ўтмай папуаслар сайёҳ билан иноклашиб қолишган. Папуаслар 1872 йилнинг декабрида Маклайни олиб кетишга келган рус ҳарбий кемасига сайёҳни чиқишга қўйишмай, унга ўзларининг дўстликлари ҳақида таъкидлаб, олимни Янги Гвинеяда доимий яшаб қолишга ундашган. Ҳатто, унга янги уй қуриб бериб, хоҳлаган папуас кизга уйлантириб қўйишни ваъда қилишган. Аммо сайёҳ папуасларга, албатта, қайтиб келишга ваъда бериб, ватанига жўнаб кетган.

Ўзининг папуаслар билан ўрнатган дўстона алоқалари сабаби ҳақида Маклай шундай ёзган: «Хулоса шундан иборатки, ёввойи одамлар билан мулоқотда энг биринчи навбатда ўзини тутта олиш ва сабр-тоқат талаб этилади». Маклайнинг папуасларга бўлган очик дўстона муносабати маҳаллий аборигенларни ўзигаром этган ва улар олимни ўзларининг тилида «каарам-тамо» – «Ойдан келган одам», деб аташган. Сайёҳнинг ватани Россия эса папуаслар наздида Ойда жойлашган мамлакат эди.

Папуаслар билан ўтказган йиллари Миклухо-Маклайга кўп нарсаси берди, жумладан, олим ўрганган маҳаллий аҳолининг мулоқот воситаси – меланезия папуаслари тили олимнинг сафар ҳисоботи орқали бутун Европа фанига маълум бўлди. Папуаслар олимнинг фамилияси – Миклухони айтишда қийналишгани учун уни ўз таллаффузларига мослаб «Маклай» деб аташган. Ана шунинг учун ҳам

Папуаслар қишлоғи.

олим папуасларга нисбатан бўлган чексиз ҳурмат сабабли кейинчалик ўз фамилиясига ушбу қўшимчани қўшиб ишлатган.

Маклай нафақат маҳаллий аҳоли тилини яхши ўзлаштириб олиш ва улар билан хушмуомала бўлиш, балки папуасларнинг ҳаётида ҳам фаол иштирок этиш билан ҳам уларнинг ҳурматини қозонган. Турли урушлар пайти ёки папуаслар овга кетганда ёш болаларга қараб туришни олимга ишониб топшириб кетардилар. Олимнинг уста дипломатлиги папуасларнинг турли гуруҳлари ўртасида вақти-вақти билан юз бериб турадиган урушларнинг олдини олишга ҳам ёрдам берган ва сайёҳ уларни тинч йўл билан ҳал қила олган.

Миклухо-Маклай Янги Гвинеяга ҳаммаси бўлиб беш марта сафар қилган ва олим ҳақида оролнинг аҳолиси ўртасида «Ойдан келган одам» каби турли ривоятлар тарқалиб улгурган эди. Сайёҳ оролнинг қаерида бўлмасин, ҳаминша папуасларнинг ўзига нисбатан дўстона муносабатини ҳис этган. 1879–1880 йилларда Маклай Меланезия оролларига, жумладан, Янги Каледония оролига экспедиция уюштирди ва бу орада Янги Гвинеяда яна бир марта бўлди.

Маклай папуасларнинг европалик трэдорлар (кул савдоси билан шуғулланувчилар) томонидан бошқа мустамлакаларга кул қилиб со-

Папуасларнинг анъанавий маросими.

тиб юборилишига ва маҳаллий аҳолини турли йўллар билан бошқа ерларга кўчишга ундайдиган миссионерларга карпи курашишга ҳаракат қилган. Аммо бу жараён шу даражада илдиз отган эдики, уни тўхтатишга биргина Маклайнинг саъй-ҳаракати камлик қиларди.

Миклухо-Маклайнинг Тинч океани бўйлаб амалга оширган саёҳатлари унинг антропологик тадқиқотлари учун мустаҳкам замин яратган. Узок сафарлари давомида Маклай бир неча бор Австралиянинг Сидней шаҳрига дам олиш учун келган ва шу ерда 1884 йилда Маргарита Робертсон исмли аёлга уйланган. Унинг икки ўғли – Александр-Нильс ва Владимир-Оллан бўлган.

1887 йилнинг май ойида ҳолдан тойган Миклухо-Маклай ўзининг охириги сафаридан Петербургга қайтиб келган ва шу ерда 42 ёшида 1888 йилнинг 14 апрелида вафот этган. Олимнинг вафотидан сўнг рафикаси ва икки ўғли Австралияга қайтиб кетишган ва умрларининг охиригача Сиднейда яшашган.

Маклайнинг саёҳатлари давомида ёзган кундаликлари география, этнография, антропология, зоология, биология ва бошқа қатор фанлар учун ҳали ўзининг кашф этилишини кутиб ётган бебаҳо хазина ҳисобланади. Олимнинг илмий мероси ҳалигача тўлиқ чоп этилган эмас. Маклай ҳаётлигида 76 та ишени чоп этишга улгурган ва шуларнинг ўзигина сайёхнинг кенг шуҳрат қозонишига олиб келган. У ўз асарларидан бирида Тинч океани оролларида яшовчи болаларча содда халқларнинг ҳаётига Европа цивилизациясининг кириб келиши ва бу тўқнашувнинг қандай салбий оқибатларга олиб келгани ҳақида ёзган эди.

Олимни ҳанузгача Папуа-Янги Гвинея давлатида ҳурмат билан эслашади. Ушбу давлатдаги Маклай қирғоғидан тапқари Маданге шаҳрида Миклухо-Маклай кўчаси

Россиянинг Новгород вилоятидаги Миклухо-Маклай ҳайкали.

мавжуд. Буюк олим ва сайёҳ таваллудининг 150 йиллиги муносабати билан БМТнинг таълим, фан ва маданият ишлари бўйича ташкилоти (ЮНЕСКО) 1996 йилда Миклухо-Маклайни «Дунё фуқароси», деб эълон қилган. Шу йили Сидней университетиди сайёҳнинг бюсти ва 2011 йилда Индонезия пойтахти Жакарта шаҳрида унинг ҳайкали ўрнатилган. Олимнинг номи Россия, Украина ва бошқа кўпгина мамлакатлардаги географик объектларга берилган. Миклухо-Маклай туғилган кун – 5 июль этнографларнинг касб байрами сифатида нишонланади.

Фритъоф НАНСЕН

(1861–1930)

Арктикани ва муз билан қопланган дунёдаги энг йирик орол – Гренландияни ўрғанишда ҳамда жанубий қутбни тадқиқ қилиш усулларини яратишда норвег сайёҳи Фритъоф Нансеннинг хизматлари катта.

Ф. Нансен 1861 йилда Норвегия пойтахти Осло шаҳри яқинида дунёга келган. Отанаси саёҳатлар ишқибози, ўзларининг кўп вақтларини ўрмонларда ва балик ови билан ўтказувчи кишилар бўлган. Шу боис Ф. Нансенда ёшлигиданоқ табиатга муҳаббат ва саёҳат қилишга иштиёқ кучли бўлган.

1880 йили Ф. Нансен Осло университетига зоология мутахассислиги бўйича ўқишга кирган. Мазкур фан турли экспедицияларни ташкил этиш имконияти мавжудлиги учун ҳам сайёҳнинг эътиборини ўзига тортганди. Икки йил ўтгач, Ф. Нансен Арктика томон йўл олган «Викинг», деб номланган овчи кемага ишга ёлланган. Ана шу вақтда Гренландиянинг жозибадор муз тоғларини биринчи марта ўз кўзи билан кўрди. Худди ана шу муз тоғларининг гўзаллиги, улардан ҳосил бўлган турли шакллар уни ўзига шайдо қилиб, Гренландияни пиёда кесиб ўтишга мўлжалланган биринчи экспедицияни ташкил этишга ундаган.

Гренландиядаги Катта музли каньон.

Саёҳат режаси бўйича Ф. Нансен Гренландиянинг ҳеч ким яшамайдиган шарқий қиргоқларига иложи борича яқин сузиб келиб, кемани шу ерда қолдириб, муз тоғлари оша оролнинг ғарбига томон пиёда ўтишни мўлжаллаганди. 1888 йилнинг май ойида даниялик ҳомий маблағлари ҳисобига сайёҳ беш нафар ҳамроҳ билан Гренландия саёҳатини бошлади.

Оролнинг муз майдонлари билан қопланган шарқий қирғоғига етгач, сайёҳлар кемани тарк этишган, аммо музликларнинг бир неча миль жанубга силжигани уларни шимол томонга ҳаракат қилишга мажбур қилган. Бу ҳолат анча қўшимча вақт талаб этиб, экспедициянинг арктик киш киргунга қадар орол ғарбига етиб бориш режасини амалга оширишни бирмунча қийинлаштириб юборди. Бундан ташқари, тоғлар, музликлар ва ўта паст ҳарорат Ф.Нансен саёҳатини мушқуллаштирган. Шунга қарамай сайёҳ ва ҳамроҳлари 37 кун йўл юриб, 1888 йилнинг сентябрь ойи охирларида Гренландиянинг ғарбидаги эскимослар қишлоғига етиб келишди. Бу пайтда денгизда навигация мавсуми тугаганлиги боис, Ф. Нансен гуруҳи

Эскимосларнинг қордан ясалган уйи – иглу.

эскимослар қишлоғида мажбурий қишлашга қолган ва бу вақтини сайёҳ маҳаллий аҳоли турмуш тарзини ўрганишга бағишлаган.

Ўз тажрибаси ва эскимослар ҳаётини кузатиш натижаларини ўзаро умумлаштирган ҳолда сайёҳ қутбларга чанғида ва итлар қўшилган чаналарда саёҳат қилишнинг классик услубини яратган. 1889 йилнинг май ойида Ф. Нансен экспедицияси Норвегияга қайтиб келди ва сайёҳларни ватанида қаҳрамон сифатида кутиб олдилар.

Шу йили Ф. Нансен ўзининг Гренландияга саёҳати ҳақидаги таассуротларини умумлаштириб, 1890 йилда «Гренландия орқали биринчи ўтиш», 1891 йилда «Эскимослар ҳаёти», деб номланган икки асарини ёзиб тугатди. Бу орада Ф. Нансен шимолий қутбга биринчи бўлиб етиб бориш ва у ерда қуруқлик борми ёки йўқлигини аниқлаш мақсадида янги экспедиция ташкил этиш тараддудига тушган. Қутб музларида бир неча йилдан бери сузиб юрган америкаликлар кемаларининг тузилишини яхшилаб ўргангач, сайёҳ «Фрам» («Олға»), деб номланган ва музнинг кучли босимига бардош бера оладиган айлана тубли кема ясаттирган.

Ф. Нансеннинг 1893–1896 йиллардаги экспедициялари йўналиши чизмаси.

1893 йилнинг ёзида Ф. Нансен «Фрам» кемасида 12 кишилик экипаж билан йўлга отланган ва кутб томон 450 миль сузгач, музда тикилиб қолган. Сайёҳ ва ҳамроҳлари итлар қўшилган чаналарда йўлни давом эттиришиб, қаттиқ машаққатларга қарамасдан, биринчи бўлиб $86^{\circ}13'33''$ шимоллий кенглик нуқтасига етиб бордилар.

«Фрам» кемасининг қаердалигини билмаган ҳолда, кутбшунослар Франц-Иосиф ери архипелагида кишлашга қарор қилиб, моржлар ва оқ айиқларни овлаб, морж терисидан ясалган чодирларда яшашган. 1896 йил май ойида сайёҳлар инглиз кемасини учратишгач, унинг ёрдамида ўзоқ сузиб, ўша йили август ойида «Фрам»га қайтишга муваффақ бўлдилар. Ўзининг кутб саҳролари оша уч йиллик саёҳати натижаларини Ф. Нансен 1897 йилда чоп этилган икки томлик «Чекка шимол», деб номланган асарида ёритган.

XX асрнинг бошларида халқаро миқёсда машҳур кутбшунос олим сифатида ном чиқарган Ф. Нансен 1906–1908 йилларда Норвегиянинг Буюк Британиядаги биринчи элчиси лавозимида иш олиб борган ва бу вақтда «Шимоллий туманлар орасида» номли китобини ёзган.

Ф. Нансеннинг Осло шаҳридаги ҳайкали.

Дунёдаги энг машҳур кутбшунос олим сифатида Ф. Нансен инглиз сайёҳи Роберт Скоттга унинг Жанубий кутб экспедициясини ташкил этишда маслаҳатчи бўлган. Маълумки, Ф. Нансеннинг маслаҳатларига амал қилмаган ва кутбга юришни пони отлар ва моторли чаналарда ташкил этган Р. Скотт жанубий кутбни биринчи бўлиб забт эта олмаган. Аммо Ф. Нансеннинг маслаҳатларига ва унинг «Фрам» кемаси тажрибасига қатъий амал қилган ватандоши Р. Амундсен 1911 йил охирида Жанубий кутбга биринчи бўлиб етиб борган.

Кутб саёҳатлари Ф. Нансенда океанга нисбатан меҳр уйғотган

ва олим 1908 йилдан бошлаб Осло университетиде ташкил этилган океанография кафедрасига бошчилик қилган. Бу вақтда у «Денгизни тадқиқ қилиш халқаро кенгаши»ни тузишда ёрдам кўрсатган, унинг лабораторияларига раҳбарлик қилиб, бир неча Арктик экспедицияларда иштирок этган.

Ф. Нансен 1920 йилда Норвегиянинг Миллатлар Лигасидаги биринчи вакили этиб тайинланган. Бу вазифада у Биринчи жаҳон уруши натижасида асир олинган ҳарбий тутқунларни ўз ватанига қайтариш, очлик юз берган мамлакатлардаги аҳолига жаҳон ҳамжамиятининг хайрия ёрдамини ташкил этиш ва турли ҳудудлардаги можароларни тинч йўл билан ҳал этишда фаол иштирок этди. Бу борадаги хизматлари учун 1922 йилда тинчлик соҳасидаги Нобель мукофоти билан тақдирланган.

Буюк кутбшунос сайёҳ, географ, зоолог, океанолог ва дипломат Ф. Нансен 1930 йилнинг 17 майида чанғи сайридан сўнг мадори куриб, 69 ёшида вафот этган. Олимнинг номи қатор географик объектларда ва халқаро мукофотларда абадийлаштирилган ва дунё-

нинг турли мамлакатларида унинг ҳайкаллари ўрнатилган. Жумладан, Ойдаги кратер, Франц-Иосиф ери архипелагидаги ва Кара денгизидаги ороллар, Антарктида, Тянь-Шань тоғлари ва Канададаги тоғ чўққилари Ф. Нансен номи билан аталган. Шунингдек, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Қочоқлар ишлари бўйича олий комиссари идорасининг йиллик мукофоти – «Нансен медали» мавжуд.

Роберт СКОТТ

(1868–1912)

Роберт Фолкон Скотт Антарктида материгини тадқиқ қилишга катта ҳисса қўшган, Жанубий қутбга Руаль Амундсендан кейин иккинчи бўлиб етиб борган буюк инглиз сайёҳи. Бутун умрини денгизчилик билан ўтказган ва дунёнинг турли қисмларида саёҳатда бўлган.

Роберт Скотт 1868 йилнинг 6 июнида Буюк Британиянинг Девон графлигидаги Девонпорт шаҳарчасида туғилган. 12 ёшида, яъни 1880 йилда бўлажак қутбшунос инглиз флотига ёш юнга бўлиб хизматга кирган. Болалигида Скоттнинг соғлиги унча яхши бўлмаган ва шу боис ўзини чиниктириш учун мунтазам спорт билан шуғулланган. Гэмпшир графлигидаги Фэрэм коллежини тугатгач, кўплаб кемаларда хизмат қилган ва 1886 йилда Вест-Индияга юборилган. Вест-Индияда бўлган вақтида Британия Қироллик география жамиятининг президенти К. Меркем билан танишган ва унинг тавсияси билан 1901–1904 йиллардаги биринчи йirik инглиз Антарктида экспедициясига бошчилик қилган.

Антарктика экспедицияси давомида Р. Скотт «Дискавери» кемасида Антарктидадаги Виктория ерининг қояли гарбий қирғоғини тўла тадқиқ қилди. Росс шельф музлиги бўйлаб унинг гарбий чеккасига қадар сузиб, кейинчалик яриморол эканлиги маълум бўлган «Эдуард VII ери»ни кашф этди. 1902 йилнинг охирида Р. Скотт Росс шельф музлигини кашф этишда давом этиб, унинг шарқий чеккаси

Антарктидадаги Росс шельф музлиги

бўйлаб ҳар иккала томонга 1200 км йўл босиб, 600 км масофада чўзилиб ётган Трансантарктика тоғларини ўрганган.

1903 йилнинг охирида Р. Скотт Антарктика воҳасининг муз ва қордан холи водийсини биринчи бўлиб кашф этиб, баланд тоғли Виктория ери платоси бўйлаб 500 км масофани босиб ўтган. Ушбу саёҳати туфайли Р. Скотт олти давлат География жамиятларининг олтин медаллари билан тақдирланди.

1905 йилдан 1909 йилга қадар Роберт Скотт мамлакат бўйлаб саёҳат қилиб, турли мавзуларда маърузалар қилди. Яна моторли чаналарни синаб, ўзининг 1910–1913 йилларда бўлиб ўтган иккинчи Антарктика экспедицияси учун маблағ тўплаган. Шундай қилиб, Скотт ўзининг иккинчи экспедициясига 1910 йилнинг июнида «Терра нова» кемасида жўнаб кетди. 1911 йилнинг февралида Мак-Мердо қўлтигида лагерь қурган Р. Скотт шельф музлигининг шарқий қисмини ўргана туриб, Кит бухтасида жанубий кутбни забт этишга қарор қилган яна бир сайёҳ – норвегиялик Руаль Амундсеннинг кемасига дуч келган.

Антарктидадаги музли плато

Ит қўшилган чаналар билан Жанубий қутбга йўл олган Р. Амундсендан фарқли ўлароқ, Р. Скотт ўз экспедициясининг Антарктика музликларида ҳаракат қилиши учун моторли чаналар ва пони отлардан фойдаланган. Жанубий қутбгача икки томонга бўлган масофа 2760 км ва шуни ҳисобга олиб, Р. Скотт 1911 йилнинг 1 ноябрида йўлга чиққан. Аммо қаттиқ совуқ қутб иклими шароитида моторли чаналарга солинадиган керосин музлаб қолиб, пони отлар тез-тез қорга ботиб, музда сирпаниб, юришга қийналган. Шунинг учун ҳам Р. Скотт экспедицияси ит қўшилган чаналарда қутб томон тез ҳаракатланган Амундсен экспедициясига қараганда жуда секин юрган.

Биринчи бўлиб моторли чаналар ишдан чиққан, сўнгра пони отларнинг ҳам кўпчилиги нобуд бўлган. Шунинг учун сайёҳлар экспедицияда мавжуд кам сонли ит қўшилган чаналарнинг ҳар бирига 90 килограммдан юк ортиб, Росс шельф музлигининг 60 километрли ўзани буйлаб олдинга юришган. Аммо 1911 йилнинг декабрь ойида ҳаво ҳарорати -20 даражадан паст ва кучли бўрон шароитида бир кунда атиги 5–6 км йўл босиб ўтилган.

Пингвинлар Антарктида манзарасининг ажралмас қисми.

1911 йилнинг 20 декабрида Р. Скотт ҳолдан тойган экспедициянинг 11 аъзосини орқага қайтариб юборди. 1912 йилнинг 3 январиде фақат энг кучли тўрт нафар сайёҳ Жанубий қутб томон у билан бирга боришига қарор қилди. Бу пайтда улар Жанубий қутбдан 270 км узоқликда эдилар.

1912 йил 6 январда экспедиция 1908–1909 йилларда Жанубий қутбга боришга самарасиз ҳаракат қилган инглиз сайёҳи Шеклтоннинг орқага қайтган нуктасидан ўтишган. Ниҳоят, 1912 йилнинг 17 январиде Р. Скотт ва унинг ҳамроҳлари Жанубий қутбга етиб келиб, бу ерда чодир устига ўрнатилган Норвегия байрогини кўргач, хафасалалари пир бўлган.

Чунки ит кўшилган чана ва чанғиларда кунига 30 км. дан ортиқ йўл босган Р. Амундсен ўзининг тўрт ҳамроҳи билан Жанубий қутбни 1911 йил 14 декабрда, яъни Скоттдан 33 кун олдин забт этган эди. Бундай аҳволни кутмаган инглиз сайёҳи ўша кечаси мижду коқмаган ва бу ҳақда у ўз кундалигида шундай ёзган эди: «Биринчи кашфиётчи номини олиш учун шунча вақти ҳамда кучини бекорга сарфлаган ва ушбу қувончни ҳис қилиндан маҳрум бўлган биз учун бу жуда даҳшатли ҳолат эди».

Оркага қайтишга қарор қилган экспедиция ҳаво ҳарорати -30 даражадан паст бир шароитда кунига 30–35 км йўл босган. 14 февралга келиб, Р. Скоттнинг ҳамроҳлари жуда ҳолдан тойдилар. Сайёҳларнинг сўнгги умиди уларни қарши олишга чиққан чаналарнинг етиб келишида эди. Ҳақиқатан ҳам уларни кутиб олишга чиққан ёрдам каналари 1912 йилнинг 2 мартида экспедициянинг кутбга кетаётиб тўхтаган биринчи асосий базасига етиб келган. Аммо бу ерда Р. Скотт ва ҳамроҳларини учратмай, уларни 8 кун кутиб, 10 мартда яна ортига қайтиб кетган.

Йўлда Р. Скоттнинг икки ҳамроҳи ҳалок бўлган ва қолган уч киши 1912 йилнинг 19 мартида асосий базага 17 км қолганда охириги марта чодир тикдилар. Р. Скоттнинг ўнг оёғини совук қаттиқ урган, икки шериги эса асосий базага бориб озиқ-овқат ва ёнилғи олиб келишга ҳаракат қилган, аммо кучли бўрон бунга йўл бермаган.

1912 йилнинг 29 мартида Р. Скотт ўзининг ўлими олдидан ёзган хатида «...Марра жуда яқин. Аммо афсуски бошқа ҳеч нарса ёзолмайман, деб қўрқаман. Биз хатарли йўлга чиққанлигимизни билар эдик. Аммо шарт-шароит бизга қарши. Ўлим яқин. Худо хақи,

Антарктида қирғоқлари манзараси.

яқинларимиз хақида ғамхўрлик қилинг!..», деган сўзлар битилган. Худди шу куни Р. Скотт ва унинг ҳамроҳлари Росс шельф музлиги устига ўрнатилган чодирда ҳалок бўлишган. Унинг ўлими олдидан ёзган бу оддий ва ҳаяжонли сўзлари бутун дунё аҳлининг юрагидан жой олган ва уларни ҳозир ўқиган кишининг ҳам кўзлари беихтиёр ёшланади.

1912 йил 7 мартда Р. Амундсеннинг Жанубий қутбни биринчи бўлиб кашф этгани хақидаги хабар Лондонга етиб келди. Бир ойдан сўнг 1912 йилнинг апрелида Янги Зеландиядан олинган телеграммада эса Р. Скотт ва унинг ҳамроҳлари 1912 йил 4 январда қутбдан 240 км узоқда турганлиги хабар қилинган эди. Мак-Мердо қўлтиғидан 1912 йилнинг 12 ноябрида Р. Скотт ва унинг ҳамроҳларини кидириш учун экспедиция юборилган. Сайёҳ ва унинг икки ҳамроҳи асосий базадан 17 км узоқликдаги чодирдан топилган ҳамда уларнинг бундан саккиз ойча муқаддам ҳалок бўлгани аниқланган.

1913 йилнинг февраль ойида Р. Скоттнинг «Терра Нова» кемаси Янги Зеландияга етиб келгач, сайёҳ экспедициясининг натижалари

Жанубий қутбдаги Амундсен-Скотт қутбий станцияси.

бутун дунёга маълум бўлган. Британияда Р. Скотт миллий қаҳрамон, деб эълон қилинган ва сайёҳнинг оиласи қирол Георг V томонидан ҳимояга олинган.

Замондошларининг таърифлашича, Р. Скотт ўрта бўйли, бакуват, жасур ва камтар киши бўлиб, такаббурлик, ёлғонни жуда ёмон кўрган. Қанчалик кийин шароитда бўлмасин, сайёҳ ўз мақсадига эришиш учун доимо олға интилган. Унинг ҳаётидаги асосий шиори: «Курашиш, қидириш, топиш ва таслим бўлмаслик» (инглизча «to strive, to seek, to find, and not to yield») эди. Сайёҳ ва ҳамроҳларининг кўрсатган қаҳрамонликлари шарафига Антарктидадаги чўккиннинг тепасига ўрнатилган хотира хочида ҳам худди ана шу сўзлар ёзилган.

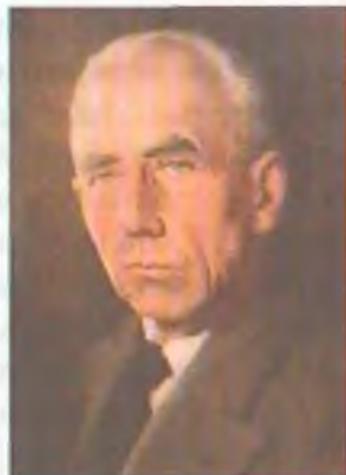
Антарктидани тадқиқ қилишга катта ҳисса қўшган буюк сайёҳ Р. Скотт шарафига дунёнинг турли мамлакатларида 11 та ҳайкал ўрнатилган ва унинг номи тоғ тизмасига, иккита музликка, орол ва иккита кутб станциясига берилган.

Руаль АМУНДСЕН

(1872–1928)

Дунёнинг турли қисмларини кашф этишда ва географик тадқиқотлар тарихида ёрқин из қолдирган сайёҳлар талайгина. Аммо улар орасида биринчи бўлганлар ҳамда бутун умрини саёҳатга бахшида этганлари жуда кам. Ана шундай таниқли саёҳлардан бири норвегиялик буюк кутбшунос олим Руаль Энгельбрегт Гравнинг Амундсендир.

Ҳақиқатан ҳам, Р. Амундсен географик кашфиётлар тарихида қатор янги саҳифаларни очган. Узоқ вақтлар давомида у Ер шарининг шартли ўқи ўтадиган ҳар иккала нуқталар – Шимолий ва Жанубий кутбларда бўлган ягона сайёҳ ҳисобланиб келинган. Шунингдек, Шимолий кутб орқали ўтадиган ва муҳим аҳамиятга эга бўлган денгиз транспорт йўлларининг кашф этилиши ҳам бевосита Р. Амундсен номи билан боғлиқ. Сайёҳнинг

кутбларни тадқиқ қилиш борасидаги илмий мероси XX асрнинг биринчи ярмида катта тарихий аҳамиятга эга бўлган ва унга замондошлари томонидан «Кутблар қироли», деб ном берилган.

Руаль Амундсен 1872 йилда Норвегиянинг жануби-шарқидаги Борге шаҳарчасида денгизчи оиласида дунёга келган. Отасига доимо ҳавас қилган Руаль, ёшлигиданоқ ўзини кийин шароитларга чиниктира бориб, ҳар куни узок масофаларга чангида юрган, ҳатто, қишда ҳам хонаси деразасини очиб қўйиб, ерга тўшалган гиламчада устига битта пальто ёки газета ёпинган ҳолда ухлаган.

Университетнинг тиббиёт факультетига ўқишга кирган Руаль, оилавий шароити туфайли ўқишни ташлаб, 22 ёшида денгиз овчилиги кемасига матрос бўлиб ёлланган. Дастлаб, Шпицберген атрофларида, кейинчалик Мексика, Испания ва Африкага сузиб, денгизчи сифатида малакасини оширди. 1896 йилда штурманликка имтиҳон топшириб, 1897 йилда Бельгия экспедицияси таркибида Антарктидага жўнаган. Яхши тайёргарлик кўрилмагани ва экспедиция аъзоларида тажриба етишмаслиги сабабли, бир жойда 13 ой қишлаб, тўхтаб қолдилар. Ана шу тажрибаларнинг барчаси Руаль Амундсеннинг кейинги кутбшунос сифатидаги ҳаётида катта роль ўйнаган.

1899 йилда Европага қайтган Р. Амундсен кема капитанлигига муваффақиятли имтиҳон топшириб, «Йоа» номли кичикроқ кема сотиб олган. Унинг азалий орзуси – 300 йилдан бери ҳеч кимга насиб этмаган ва ўша вақтларда инсоният орзу қилиб келаётган Европадан Америкага денгиз орқали ўтишнинг энг қулай йўли бўлган Шимоли-Ғарбий йўлакни кашф этиш эди.

Уч йиллик тайёргарлик ва яна уч йиллик машаққатли денгиз саёҳати туфайли Р. Амундсен 1903–1906 йиллар мобайнида Гренландия атрофидан сузиб ўтиб, Канаданинг шимолий қирғоқлари орқали Беринг буғизигача етиб борган ва Шимолий-Ғарбий денгиз йўлини очишга муваффақ бўлган.

1906 йилга келиб европалик ва америкалик сайёҳлар ўртасида кутбларни забт этиш борасида мусобақа авж олиб кетган эди. Шунинг учун Р. Амундсен ҳам 1907 йилда Шимолий кутбга саёҳатни режалаштира бошлаган. Аммо америкалик сайёҳ Ф. Кук томонидан Шимолий кутбнинг биринчи бўлиб забт этилгани унинг режасини

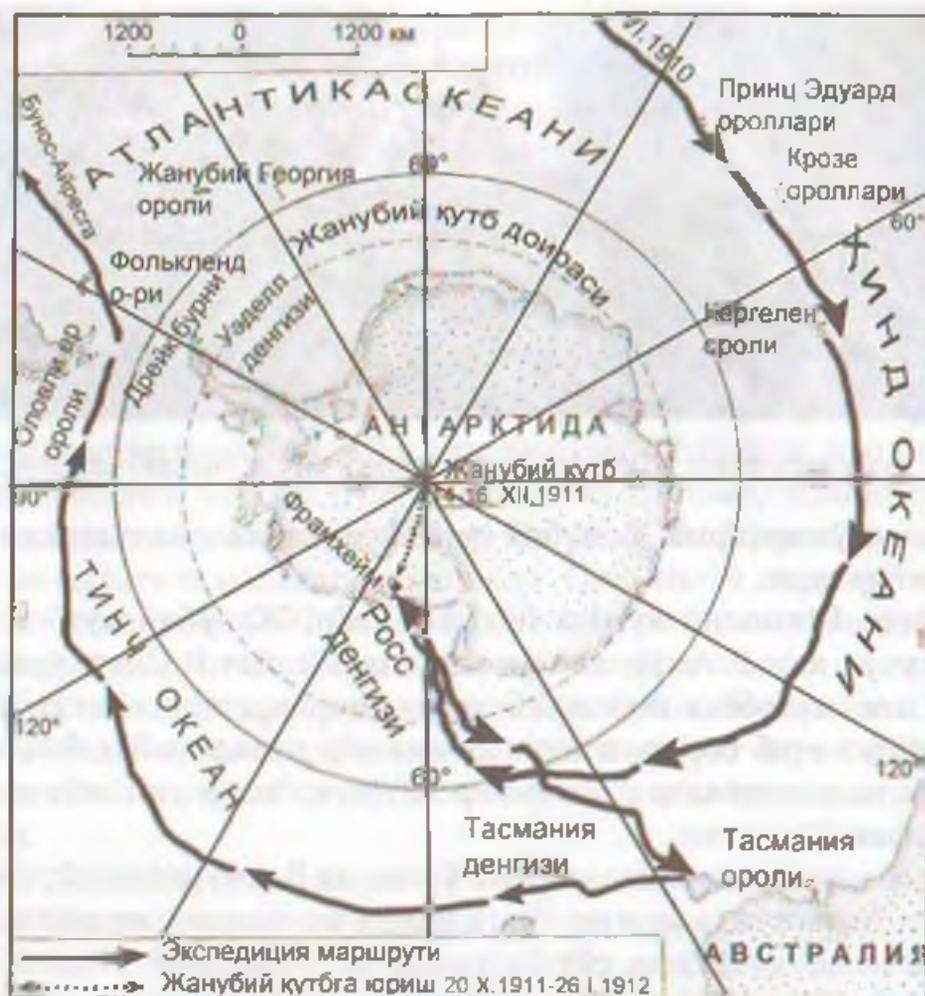
Р. Амундсеннинг Шимоли-Ғарбий денгиз йўли бўйлаб саёҳати.

бирмунча ўзгартириб, Жанубий кутб экспедициясини ташкил этишга мажбур этди.

Худди Шимолий кутбда бўлгани каби, Жанубий кутбни забт этиш учун ҳам Р. Амундсен ва англиялик сайёҳ Р. Скотт ўртасида ўзига хос мусобақа бошланиб кетди. Бир вақтнинг ўзида Жанубий кутбга етиб боришга жазм қилган ҳар иккала сайёҳ бошчилик қилган экспедициялар орадан бир ой фарк билан уни забт этишга муваффақ бўлишган.

Кутб иклими шароитини яхши ўрганган Р. Амундсен «Фрам» кемасида Антарктида қирғоқларига келган ва экспедициясининг беш аъзоси итлар қўшилган тўртта чанада 1911 йилнинг 19 октябрида кутб томон йўл олиб, 1285 км масофани босиб ўтган. 1911 йилнинг 14 декабрида Р. Амундсен биринчи бўлиб Жанубий кутбга етиб бориб, у ерда Норвегия байроғини ўрнатди.

Р. Амундсен саёҳатининг муваффақиятини экспедиция аъзоларининг бошқа сайёҳларникига нисбатан совуқни 25 фоиз кам ўтказадиган буғу терисидан тикилган иссиқ кийимлари, оралик омборлардаги етарли озиқ-овқат захираси ва тез юришда жуда қўл келган 52 та бақувват итлар таъминлаган. Р. Амундсен экспедицияси Жанубий кутбга бориш ва қайтишда 2570 км масофани 99 кун ичида босиб ўтган. Шуниси эътиборлики, Р. Амундсеннинг Антарктида қирғоқларида барпо этган базаси Р. Скоттнинг ушбу материк қирғоқларидаги асосий базасидан кутбга нисбатан қарийб 200 км яқин жойлашган эди.

Р. Амундсеннинг Жанубий кутбга саёҳати.

Роберт Скотт моторли каналар ва отларда кутбга 1912 йил 17 январда етиб борган ва оркага қайтиш вақтида ҳалок бўлган. Бу ҳақда Р. Амундсен 1913 йилда: «Р. Скоттнинг тирик қолиши учун ўзим эришган барча ютуқлар ва шарафдан воз кечган бўлар эдим», деб ёзган эди.

Р. Амундсен 1918–1920 йиллар давомида ҳозирги Россиянинг Шимолий муз океани қирғоқлари бўйлаб экспедиция уюштириб, шимолий денгиз йўлини кашф этган. Бунда сайёҳ Норвегиянинг Скандинавия қирғоқларидан то Аляскагача бўлган бир неча минг километр масофани денгиз орқали босиб ўтган. Шундай қилиб,

Р. Амундсеннинг Норвегиянинг Тромсё шаҳридаги ҳайкали

Р. Амундсен нафақат ҳар иккала қутбда бўлган сайёҳ, балки Шимолий муз океани қирғоқларини биринчи бўлиб тўла босиб ўтган қутбшунос олим сифатида ҳам тарихда қолган.

Аммо Шимолий қутбда бўлиш орзуси Р. Амундсенга тинчлик бермаган. 1925 йилда унинг гидросамолётда қутбга қилган биринчи парвози техник носозликлар тufайли тугалланмай қолди. 1926 йилнинг май ойида у яна икки норвег сайёҳи билан бирга узунлиги 106 метр ва 250 от кучига эга учта мотор билан жиҳозланган «Норвегия» номли дирижаблда Шпицбергендан ҳавога кўтарилиб, Шимолий қутб орқали учиб ўтиб, Аляскага қўнишга муваффақ бўлган.

Р. Амундсен қутбларни ўрганиш тарихида муҳим ўрин тутган буюк сайёҳ. Шунинг учун ҳам унга эҳтиром сифатида Дунё океанининг денгизи ва қўлтиғи, Антарктидадаги тоғ тизмаси ва илмий станция, Шимолий муз океанидаги қатловина ва Ойдаги кратер олимнинг номи билан аталган. Сайёҳ орттирган илмий тажриба шу қадар аҳамиятлики, ундан қутбшунослар ҳалигача фойдаланиб келмоқдалар.

Жак-Ив КУСТО

(1910–1997)

Жак-Ив Кусто – машхур француз тадқиқотчиси, сайёҳи, океаншунос олим, сураткаш, режиссёр ва ёзувчи бўлиб, ўзининг 87 йиллик умри давомида кўпгина илмий кашфиётларни амалга оширган. Дунё океанини чуқур ўрганган Кусто қизиқарли маълумотларни ва ўта мураккаб илмий ғояларни кинотасмага тушириб, жуда содда йўл билан томошабинлар эътиборига ҳавола эта олган. Ўзининг Дунё океани бўйлаб амалга оширган фавқулодда қизиқарли саёҳатлари туфайли «Капитан Кусто» номига сазовор бўлган ва у билан нафақат французлар, балки бутун дунё аҳли фахрланади.

Жак-Ив Кусто Франциянинг машхур вино етиштирувчи худудларидан бири Бордодаги Сант-Андре-де-Кубзак шаҳарчасида туғилган. Кустолар oilаси жуда кўп саёҳатларга чикқан ва бу ўз навбатида ёш Жакда сафарларга, айниқса, денгиз сайрига нисбатан

Сув остида тасвирга олиш ҳам мароқли, ҳам хавфли.

катта ҳавас уйғотди. 7 ёшида Жак энтерит касаллиги билан оғриган ва шифокор унга толиқиш мумкин эмаслигини тайинлаган. Шунга қарамай, Жак-Ив денгизда сузишни анча эрта ўрганди ва тинимсиз равишда ўзини чиниқтиришга интилди.

1920 йилда Кустолар оиласи АҚШнинг Нью-Йорк шаҳрига кўчиб ўтган ва Жак-Ив шу ердаги мактабда ўқиб, инглиз тилини тез ўзлаштириб олган. Орадан икки йил ўтгач, Кустолар яна Францияга қайтиб келишган ва Жак-Ив механика ва дизайн билан шуғулланиб, батареяда ҳаракатланадиган автомобиль яратди. Ана шу машғулоти натижасида орттирган пулига Жак-Ив биринчи кинокамерасини сотиб олган.

Махсус мактаб-интернатни аъло баҳоларга тугатган Жак-Ив 1930 йилда ҳарбий-денгиз ўқув юртига ўқишга кирган. Билим юртида ўқиб юрган вақтида гуруҳ таркибида «Жанна д'Арк» кемасида Ер шари бўйлаб айланма саёҳатга чиқди. Ҳарбий-денгиз билим юртини тугатгач, Франциянинг Шанхайдаги ҳарбий-денгиз базасига хизматга юборилган. Унинг орзуси денгиз авиациясида хизмат қилиш эди, аммо автомобиль ҳалокати туфайли бу орзусидан воз кечишга мажбур бўлиб, «Сюфрен» кемасига йўриқчи бўлиб ишга кирди. Аммо бир куни тасодифан дўкондан сув остида сузиш учун мўлжалланган кўзойнак сотиб олиб, сувга шўнғигач, бундан кейинги ҳаёти сув ости билан боғлиқлигини англаган.

Франциянинг Тулон шаҳрига кўчиб ўтгач, Жак-Ив ҳар куни Ўртаер денгизда сузар ва сув остига шўнғирди. Ихтироларга фавқулудда ўч Жак-Ив аста-секин сув остига шўнғиш мосламаларини тобора такомиллаштириб борган. 1942 йилда Кусто ўзининг фильмлар олувчи компаниясини ташкил этган ва унинг «Одиссея»сининг баъзи қисмларини суратга олиш худди шу пайдан бошланган.

1943 йилда эса Кусто муҳандис дўсти Эмиль Ганьян билан сув остига шўнғишга мосланган махсус говвослар кийимини яратдилар. Мазкур кийимда бемалол сув остида сузиб, 90 метргача чуқурликка шўнғиш мумкинлиги исботланди. Бундан ташқари, Кусто сув кирмайдиган видеокамера ва ёритувчи мосламаларни ҳам ихтиро қилган.

Денгиз экспедицияларини ташкил этиш мақсадида Капитан Кусто 1950 йилда эски бир ҳарбий кемани сотиб олиб, қайта жи-

Кустонинг «Калипсо» илмий тадқиқот кемаси.

хозлади. Кемага «Калипсо» номини берган Кусто 1951 йилдан бошлаб ўзининг сув ости экспедицияларини ташкил этишни бошлаган. «Калипсо»нинг дастлабки эришган ютуғи – батафсил сув ости археологик тадқиқотлари ва 7250 метр чуқурликдаги денгиз тубини тасвирга тушириш бўлган.

1953 йилда чоп этилган «Сукунат оламида», деб номланган ва Фредерик Дюма билан биргаликда чоп этилган китоб Кустога том маънода чинакам шуҳрат келтирди, дейиш мумкин. Ушбу китоб бўйича суратга олинган фильм 1956 йилда АҚШ киноакадемиясининг «Оскар» ва Канн кинофестивалининг «Олтин пальма новдаси» мукофотига сазовор бўлган. Олим томонидан суратга олинган яна бир киноасар – «Қизил балиқ тарихи» фильми ҳам Оскар мукофотини қўлга киритган.

Кусто 1957 йилда Монако Океанографик музейи директори этиб тайинланганидан кейин у эришган ютуқларни расман тан олиш бошланган. Бундан ташқари, «Сукунат оламида» китобининг шуҳрати Кустога янги лойиҳаларни амалга ошириш имконини берди. Бетиним изланишлар натижасида сув ости дунёсини ўрганиш учун унча катга бўлмаган автоном мослама ҳамда узок вақт сув тубида фаолият олиб боришга ёрдам берадиган станция, автоном нафас

олувчи мосламага эга аппаратлар яратилиб, сув остида тажрибалар ўтказиш имконияти пайдо бўлди.

Кусто яратган сув ости станцияларининг фаолиятига бағишланган «Куёшсиз дунё», деб номланган ҳужжатли фильм 1965 йилда Оскар мукофотини олишга муваффақ бўлган. Жозибадорлиги ва қизикарлилиги туфайли Кусто фильмларини дунёнинг жуда кўп телекомпаниялари бир неча ўн йиллардан буён ўз дастурларида намойиш этиб келмоқдалар.

Денгиз экотизимларининг бузилиб бораётганлигидан ташвишга тушган Кусто 1973 йилда денгиздаги муҳитни ҳимоя қилишга мўлжалланган «Кусто жамияти», деб номланган нотижорат ташкилотини тузди. Шу билан бир қаторда олим «Калипсо» кемасида Дунё океанининг турли қисмлари, Антарктика ва Амазонка минтақаларида илмий текшириш ишларини олиб борган.

Унинг денгизда олиб борган тадқиқотлари, денгиз ҳайвонларининг турли хусусиятларини чуқур ўрганиши география, зоология, биоло-

Кусто ихтиро қилган сув ости аппарати.

Кустонинг «Алкиона» яхтаси.

гия, океанография каби кўплаб фанларга кўшилган катта ҳиссадир. Кусто Гибралтар бўғизидаги баъзи денгиз ҳайвонлари бўғизнинг энг чуқур ери – фарватерини ҳеч қандай ускунасиз топа олишларини ҳамда улардаги бу қобилият сув ости кемаларидаги энг чуқур ерни аниқлаб берадиган, ўша вақтларда нисбатан янги ҳисобланган маҳсус аппарат каби эканлигини илмий жиҳатдан исботлаб берган.

1985 йилнинг май ойида Кусто командаси икки мачтали ва экспериментал турбопарусга эга бўлган «Алкиона» яхтасига эга бўлди. Аммо Кустонинг биринчи кемаси «Калипсо» 1996 йилда Сингапур бандаргоҳида юк кемаси билан тўкнашиб кетиб, шикастланган ва чўкиб кетган. Аммо «Кусто жамияти» ва Кусто томонидан асос солинган «Кусто командаси» ҳозирда ҳам фаолиятини давом эттирмоқда.

Кусто ўзини «океанлар техниги», деб аташни ёқтирар ва у чинакам буюк педагог ва табиат шайдоси эди. Унинг яратган асарлари ва фильмлари кўпчилик учун «мовий континент» бўлган Дунё океанини янгидан кашф этди, илмий мулоқотнинг бирмунча оддий бўлган янги турига асос солди.

Энг тор жойдаги эни атиги 14 км бўлган Гибралтар бўғизи орқали туташиб турувчи Ўртаер денгизи ва Атлантика океани сувларининг ҳеч бир физика ва кимё қоидаларига тўғри келмайдиган ҳолати, яъни уларнинг турли шўрликка, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига эга эканлигини, гўёки «уларнинг ўртасида кўринмас пар-

Гибралтар бўғизининг
қоинотдан кўриниши.

да бор»лигининг ўз тадқиқотлари орқали шоҳиди бўлган Кусто жуда ҳам ҳайрон қолган. Унинг ёзишича, «табиат қонунларига кўра бу икки ҳавзанинг сувлари аллақачон кўшилиб кетиши ва уларнинг шўрлик кўрсаткичлари бир хил бўлиши керак эди. Аммо улардан ҳар бири ўз хусусиятини сақлаб келмоқда». Сайёҳ бу ҳолат тўғрисида бошқа бир француз олими Морис Букайга айтганди. Аммо унинг бамайлихотир «бу ҳақда 1400 йил олдин Курьонда ёзилган»лигини эшитиб, ҳайрати

янада ошди. Шундан сўнг «замонавий фанни 1400 йилга ортида қолдирган Куръон инсоннинг сўзлари эмас, балки фақат Яратганнинг каломи эканлигига» иймон келтирди.

Жак-Ив Кусто 1997 йилда вафот этган бўлса-да, олим ўзининг яратган фильмлари орқали ҳамон бутун дунё аҳли билан яшамокда. Унинг 30 дан ортиқ ёзган асарлари, бир неча туркум фильмлари, жумладан «Кусто командасининг сув ости Одиссеяси» (1955–1982 йй., 50 дан ортиқ фильм), «Амазонка» (1982–1984 йй., 8 та фильм), «Коинотдаги воҳа» (1977 й., 6 та фильм), «Дунёнинг қайта кашф этилиши» (1982–1998 йй., 50 дан ортиқ фильм) ва 20 га яқин алоҳида олинган фильмлари Дунё океани тадқиқотларининг олтин фондини ташкил этади. Олимнинг қолдирган ушбу илмий мероси бундан кейинги тадқиқотлар учун қимматли манба бўлиб, унинг номи йиллар ўтган сайин янада машҳур бўлиб боравериши, шубҳасиз.

Тур ХЕЙЕРДАЛ

(1914–2002)

Бутун умрини дунёни ўрганишга бағишлаган машҳур норвег сайёҳи Тур Хейердал ўзини Дунё фуқароси, деб ҳисоблар эди. Дунё океани қадимги цивилизацияларни бир-биридан ажратувчи эмас, балки ўзаро боғловчи омил бўлгани ҳақидаги назарияси олимни бутун умри давомида сайёрамизнинг турли қисмларидан ушбу таълимотга исбот топиш учун тинмай саёҳат қилишга ундаган.

Тур Хейердал 1914 йилнинг 6 октябрида Норвегия жанубидаги Лаврик деган шаҳарчада таваллуд топган. Онаси Дарвин таълимотининг тарафдори эди. Худди шу ҳолат Турда болалигиданок зоология фанига қизиқиш уйғотган. Ўрта мактабни тугатгач, Т. Хейердал 1933–1936 йилларда Осло университетида география ва зоологиядан таҳсил олди.

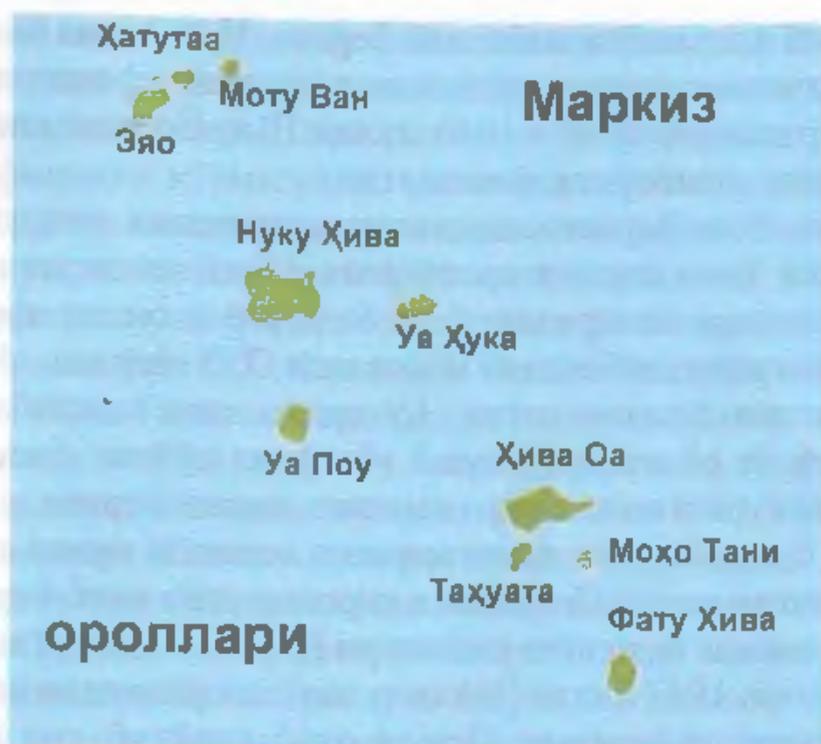

Таити оролида сув устида қурилган меҳмонхоналар.

Университетда ўқиб юрган кезларида у XX аср бошларида Полинезиядаги Таити оролида яшаган норвег сайёҳи Бьер Крепелин билан танишиб қолди ва мазкур танишув унинг тадқиқотчи-сайёҳ сифатида шаклланишида муҳим роль ўйнади. Сайёҳ Ослодаги ўша пайтларда дунёда энг йирикларидан ҳисобланган кутубхонада Полинезия тарихи ва маданиятини мустақил ўрганган. Натижада бўлажак олим Полинезиядаги Маркиз ороллари фаунасини ўрганиш учун саёҳат қилишни режалаштирган ва бу режа қўллаб-қувватлангач, 1937 йилда рафиқаси Лив билан Марселдан Атлантика океани, Панама канали ва Тинч океани орқали Таитига йўл олди.

Таитиликлар сардорининг уйда бир ойча табиий шароитда яшашга ўргангач, Т. Хейердал Фату Хива деб номланган яққа оролга бориб, цивилизациядан узилган ҳолда бир йил яшаган. Экспедициянинг асосий мақсади оролнинг фаунасини ўрганиш бўлганлигига қарамай, Т. Хейердални кўпроқ Полинезияга аҳолининг қандай келиб жойлашганлиги кизиқтирарди. У Полинезия ороллари чангалзорларидаги ўша вақтгача ҳеч кимга маълум бўлмаган тош

Маркиз ороллари.

хайкалларни учратган ва худди шунга ўхшаш хайкаллар Колумбиядан, яъни Маркиз оролларида 6 минг километр шарқда жойлашган мамлакатдан ҳам топилганлигини инobatта олиб, бу ўхшашликнинг умумий томонларини тадқиқ этишга ҳаракат қилган.

Полинезия оролларида ҳайвонот ва наботот олами, маҳаллий аҳолининг ҳаёти ва урф-одатларини ўрганиш натижасида Т. Хейердал Америка қирғоқларида пайдо бўладиган шамоллар ва оқимлар Полинезия оролларида одамларнинг келиб жойлашишига сабаб бўлган, деган тахминни ҳам илгари сурган.

Ўша вақтларгача фанда Полинезия аҳолисининг аجدодлари оролларида Жануби-Шарқий Осиёдан келиб қолган, деган фикр мавжуд эди. Ўз фикрини исботлаш учун Т. Хейердал 1939 йилда Колумбияга саёҳат қилиб, Викториа музейида америкалик ҳиндуларнинг ҳаётини ўрганди. Тинч океани ороллари ва Америка ҳиндуларининг алоқаларига бағишланган мақоласида Т. Хейердал Полинезия маданиятида Жанубий Америка маданияти унсурлари мавжудлигини ва полинезияликларнинг оролларида шимолдан – Гавай ороллари

орқали келиб қолганини исботлаб берган. Полинезия ва Американинг қадимги алоқалари ҳақидаги мақоласини у фақатгина Иккинчи жаҳон урушидан сўнг – 1946 йилда Нью-Йоркда жаҳон илмий жамоатчилиги эътиборига ҳавола этди.

Дунё илм аҳли норвег олимнинг америкалик ҳиндулар қадим замонлардаёқ Тинч океани оролларига оддий солларда сузиб борганлиги ҳақидаги назариясига ишончсизлик билан қарашганди. Аммо ўз фикрини исботлаш мақсадида Т. Хейердал «Кон-Тики» экспедициясини ташкил этган. Бу археологик тажриба экспедицияси бўлиб, ўз олдига уч асосий вазифани қўйган: бальс дарахти ёғочларидан қурилган қадимги солнинг иложи борича аниқ нусхасини ясаш, бундай сузиш воситасининг денгизда юриш сифатларини текшириш ва солни Полинезия қирғоқларига олиб бориши мумкин бўлган шамол ва денгиз оқимлари йўналишини ўрганиш.

Бунинг учун 1947 йилда Эквадор чангалзорларидан олинган йирик бальс дарахти ёғочлари Перуга олиб келиниб, сол ясалган ва унга инқлар юртидан қувилган афсонавий сардор номи шарафига «Кон-Тики», деб ном берилган. 1947 йилнинг 28 апрелида Т. Хейердал беш нафар ҳамроҳи билан Перунинг Кальяо портидан солда сузиб кетди. 101 кунлик сузишга ва Тинч океани бўронларига дош берган сол 1947 йилнинг 30 июлида Туамоту архипелагидаги Раоиа

«Кон-Тики» солининг модели. Ослодаги музей.

атоллига етиб келиб, баъзи бир олимларнинг бальсдан ясалган солда океанда сузиш мумкин эмас, деган фикрини пучга чиқарди.

Аmmo баъзи олимлар Т. Хейердалнинг мазкур саёхати ҳақидаги ҳужжатли фильмни кўрмагунча, ҳатто бундай солда саёхат амалга оширилганлигига ишонишни ҳам исташмаган. «Кон-Тики» соли кунига 42,5 миль, ҳаммаси бўлиб 4300 миль ёки 8 минг километрдан ортиқ масофани сузиб ўтган. Т. Хейердал ўз назариясини танқид қилганларга жавобан 1952 йилда 800 бетли «Тинч океанидаги америкаликлар: «Кон-Тики» экспедициясининг илмий асоси», деб номланган асарини чоп этган. Ушбу асар дунёдаги 66 тилга таржима қилинган ва саёхат давомида олинган фильм эса 1951 йил АКҲ киноакадемиясининг «Оскар» мукофотига сазовор бўлди.

«Кон-Тики» экспедициясининг кенг тан олинishi сифатида Т. Хейердал Швеция география ва антропология жамияти, Париж география жамияти, Буюк Британия Қироллик география жамиятининг олтин медали билан мукофотланган ва олим дунёдаги турли давлатлар Фанлар академияларининг аъзоси этиб сайланган.

1952 йилда Т. Хейердал Эквадор қиргоқларидан 965 км узоқликда жойлашган Галапагос оролларига археологик экспедиция ташкил этди. Бунинг натижасида жанубий америкаликларнинг оролга Колумбгача бўлган замонларда ҳам сузиб боришгани, дои-

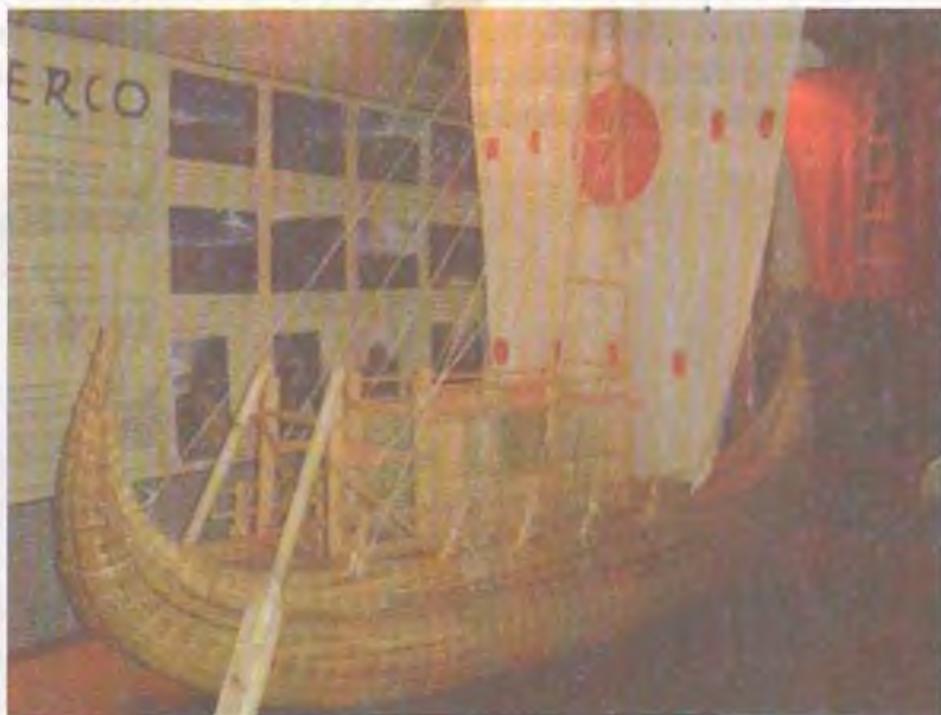
Пасха оролидаги тош ҳайкалчалар.

мий уй-жойларнинг йўқлиги эса бу ерда ичимлик суви танқислиги билан изоҳланиши исбот қилинган.

1955 йилда эса олим Пасха оролига саёҳат қилиб, у ерда археологик тадқиқотлар олиб борди. Бу ерда топилган йирик тош қалалар ҳақиқатда оролнинг биринчи яшовчилари томонидан қурилган ва қум остига кўмилиб кетган гигант ҳайкалларга тегишли эканини ҳамда уларнинг Жанубий Америкада инкларгача бўлган замонда барпо этилган худди шундай иншоотлар билан ўхшашлиги ҳам аниқланган. Пасха оролидаги тадқиқотлар сайёҳнинг «Пасха оролининг санъати» номли икки жилдли асарида кенг ёритиб берилган.

Олим томонидан топилган тропик қамиш (папирус)дан ясалган кемаларнинг тасвири унда инкларгача бўлган Америка аҳолиси океанни қамишдан ясалган кемаларда кесиб ўтган бўлиши мумкин, деган фикрни уйғотди. Хуллас, Т. Хейердал тропик қамишдан кема ясаб, унда Атлантика океанини сузиб ўтишга қарор қилган.

Чадлик усталар томонидан қадимги кемаларга монанд қилиб тайёрланган «Ра» деб номланган кема 7 мамлакат аъзоларидан иб-

«Ра-2» кемаси модели. Ослодаги музей.

рат 7 кишилик экипаж билан БМТ байроғи остида 1969 йил баҳорида Марокашнинг Сафи портидан жўнаб кетган ва Шимолий экваториал оқим таъсирида 5 минг километр йўл босиб, Жанубий Америкага етиб келган. 10 ойдан сўнг эса Т. Хейердал «Ра-2» папирус кемасида 57 кун сузиб, Барбадосга етиб олди. Бу тажрибаси билан Т. Хейердал қадимги денгизчилар Канар оқимидан фойдаланган ҳолда Атлантика океани орқали Жанубий Америка ва ундан кейин Тинч океанига сузишларни амалга оширганликларини исбот қилган. Месапотамия, Миср ва Ҳиндистон каби ҳудудлардаги қадимги шарқ цивилизациялари ўртасидаги ўзаро маданий алоқаларни ўрганиш учун Т. Хейердал 1977 йилдан бошлаб «Тигрис» номли папирусдан ясалган кемада БМТ байроғи остида Қизил денгиз, Форс кўрфази ва Ҳинд океани сувларида 6800 км масофани босиб ўтган. Бу саёҳат давомида олим Ироқ, Уммон, Покистон, Жибути, Эфиопия, Сомали ва бошқа кўплаб мамлакатларни чуқур ўрганган.

1982 йилда сайёҳ Мальдивнинг қадимги маданият ўчоқларини ўрганиб, уларнинг Ҳиндистон ва Шри-Ланка маданияти билан бир хил эканини исботлаган. 1988–1989 йилларда эса олим Перуда-

Папирусдан ясалган «Тигрис» кемаси.

ги археологик қазилмалар чоғида пишиқ гиштдан қурилган 26 та қадимий эҳромларга дуч келди.

2000–2001 йиллардаги Азов денгизи атрофидаги қазилмалар натижасида Т. Хейердал норвегларнинг авлодлари Скандинавияга Кубань даштларидан бундан 2000 йил илгари кўчиб келганлиги ҳақидаги хулосани илгари сурди. XX аср иккинчи ярмидаги энг буюк сайёҳ, деб тан олинган ва умрининг охиригача дунёни ўрганиш билан машғул бўлган Т. Хейердал 2002 йилнинг 18 апрелида 87 ёшида вафот этган.

Т. Хейердал ўз экспедицияларида қатнашиш учун турли ирқ, миллат, дин ва сиёсий тузум вакиллари йиғиб, бу билан кичкина бир содда кишилар тотув яшаб, самарали ҳамкорлик қилишлари мумкинлигини дунё ҳамжамиятига исбот қилиб берган ҳам. Бундан ташқари, сайёҳнинг экспедициялари турли кашфиётлар қилиш билан бирга Дунё океанининг ифлосланиши буйича зарур намуналар йиғиб, уларни БМТга тақдим этган.

Ҳамидулла ҲАСАНОВ

(1919–1985)

Ўзбекистонда география фанининг ривожланишига ҳисса қўшган олимлар талайгина. Аммо улар орасида бутун умрини география фанига, унинг тарихи, таълими ва услубиёти масалаларига бағишлаган устоз-олим, география фанлари доктори, профессор Ҳамидулла Ҳасановнинг алоҳида ўрни бор. Ўзбекистонда XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб география фани соҳасида ижод қилган ва бугунги кунда ҳам ёшларга ушбу фanning сир-асрорларини ўргатиб келаётган олимларимизнинг деярли барчаси Ҳамидулла Ҳасановни ҳақли равишда ўз устозлари сифатида ҳурмат билан тилга оладилар.

Шу боис ҳам Ўзбекистон географиясининг забардаст намояндаларидан бири бўлган устоз тўғрисидаги баъзи хотираларни сайёҳ-

олимлар каторида беришни шогирдлик бурчимиз, деб билдик. Зеро, устознинг ҳаёти ва ижодига оид хотиралар ўсиб келаётган ёш авлодда география фанига бўлган иштиёқ ва қизиқишни янада ошириш учун хизмат қилишига шубҳа йўқ.

Ҳамидулла Ҳасанов 1919 йилда Тошкент шаҳрида таваллуд топган. Ёшлигиданок илмга чанқоқлиги унинг мактабни тамомлагач, ўша пайтдаги Ўрта Осиё университетининг (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) геология-география факультетига етаклади. Иккинчи жаҳон уруши йилларида фронт газеталаридан бирининг мухбири ҳамда ҳарбий аэродромда об-ҳаво назоратчиси бўлиб хизмат қилди. Урушдан кейинги 1946–1948 йилларда республика марказий газеталаридан бирида адабий ходим сифатида фаолият олиб борган. 1948 йилдан бошлаб то умрининг охирига қадар устознинг ҳаёти ва илмий фаолияти Ўзбекистонда география фани ва унинг ривожини билан бевосита боғлиқ.

Ҳ.Ҳасанов география соҳасидаги фаолиятини 1948 йилда Ўзбекистон халқ таълими вазирлиги ҳузуридаги Педагогика илмий текшириш институтида географ-услубчи лавозимидан бошлаган. География фанига бўлган юксак иштиёқ устозни Москвадаги Фанлар Академияси аспирантурасига етаклаган ва Ҳ. Ҳасанов 1954 йилда уни муваффақиятли тамомлаб, география фанлари номзоди илмий даражасига эга бўлди.

1954 йилдан бошлаб у фақат бир даргоҳ – Тошкент давлат (ҳозирги Ўзбекистон Миллий) университетининг география факультетиде фаолият кўрсатиб, география тарихи, топонимика ва услубиёт борасида тинмай изланишлар олиб борди. Ана шу изланишларнинг натижаси ўлароқ, дастлаб, 1956 йилда география факультети доценти унвонини олган. 1968 йилда ўзининг докторлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилгач, 1972 йилдан бошлаб Тошкент Давлат университети (ҳозирги ЎзМУ) география факультети профессори унвонига сазовор бўлган. Умрининг сўнгги йилларида, яъни 1982–1985 йилларда устоз география факультети табиий география кафедрасининг мудирини лавозимида фаолият кўрсатди.

Ҳамидулла Ҳасанов география тарихи, таълим услубиёти, географик атамашunosлик, транскрипция ва топонимикага оид 100 дан ортиқ салмоқли илмий ишлар муаллифи. Аммо «Ўрта Осиёлик

Профессорлар Ҳ. Ҳасанов, Н. Когай ва доцент П. Фуломов.

географ ва сайёҳлар», «Сайёҳ олимлар», «Бобур – сайёҳ ва табиатшунос», «Маҳмуд Кошғарий» каби устоз яратган асарлар нафақат республикамиз, балки чет мамлакатлар географлари орасида ҳам машҳур. Устоз Ўзбекистон тупроғида яшаб ўтган сайёҳ-олимларнинг илмий меросини ва география фани таракқиётига қўшган ҳиссасини ўрганиш орқали уларга ўзига хос мангу «ҳайкал» қўйган.

Устознинг атамашуносликка бағишланган энг йирик асари – «Русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча география атамалари лугати»дир. Ушбу асар 1400 га яқин илмий-географик атамаларнинг ўзбекча маъносини ўз ичига олган бўлиб, уларнинг аксарияти Ҳ. Ҳасанов томонидан илмий муомалага киритилган.

Ҳамидулла Ҳасанов ўзининг илмий фаолиятини бевосита амалиёт билан боғлиқ ҳолда олиб борган. Жумладан, устоз олим нафақат қўлёзма манбалар, балки ўзининг бутун дунё бўйлаб қилган саёҳатлари чоғида олинган маълумотлар асосида турли ажойиб илмий-оммабоп асарлар яратган. Устоз асарларида келтирилган маълумотлар, саёҳатларидан олган таассуротларини география факультети талабаларига таълим бериш жараёнида кенг қўллаган.

Ниагара шаршараси.

Ҳамиша меҳнат таътирларини дунё мамлакатлари буйлаб саёҳат қилиш, турли географик кузатиш ва талқиқотлар билан ўтказган устозни республикамиз географлари биринчи «ўзбек Магеллани», дейишлари бежиз эмас. Устоз ўзининг Осиё, Европа, Шимолий Америка ва Африкага қилган саёҳатлари натижаларини доимо талабаларга мароқ билан ҳикоя қилиб берарди.

«Сайёҳ олимлар» китобида у Бобурнинг босиб ўтган йўлини такрорлаб, Ўзбекистонга қўшни мамлакатлар, жумладан, Тожикистон, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистонда бўлганлигини ёзди. Айниқса, унинг Кобул шаҳридаги Боғи Бобур, Аградаги Бобурийлар қурдирган такрорланмас меъморий обидалар ҳақидаги лавҳалари китобхонлар томонидан ҳозир ҳам катта қизиқиш билан ўқилади.

XX асрнинг 70-йиллари ва 80-йилларининг бошида ҳозирги ЎЗМУ география факультетида таҳсия олган ва ҳозирги кунда республикамиз вилоятларида турли соҳаларда хизмат қилаётган географ ҳамкасбларимиз устознинг Нептун байрами, турли табиий объектлар, жумладан, экватор, сувайиргич ҳақидаги қизиқарли ҳикоялари

Шимолий Америкадаги Буюк кўлларнинг коинотдан кўриниши.

ва аудиторияда бевосита талабалар билан ўтказган кўргазмали дарсларини яхши эслашса керак.

Шунингдек, устознинг саёҳати давомида Шимолий Американинг Буюк кўлларида шундан олиб келган сувни дарс пайтида ҳар бир талабанинг қўлига оз-оздан қуйиб, «ана энди сизлар ҳам ҳар бирингиз Буюк кўлларга саёҳат қилганман ва унинг сувига бевосита қўлимни теккизганман, дея олишга ҳақлисиз», деган сўзлари ҳар бир талабанинг бир умр ёдида қолиши шубҳасиз.

Ҳ. Ҳасанов хуштабиат, қувноқ, камтар ва шу билан бирга ўзининг ташқи кўринишига алоҳида эътибор берадиган киши эди. Аммо устозни таниган шогирдлар яхши эслашса керак, у киши доимо сочини устарада олдириб юрар ва ташқи кўриниши сарикрок, яъни европаликларга жуда ўхшаб кетар эди. Унинг европоидларга хос ташқи қиёфаси билан боғлиқ бир қизиқ воқеани устоз кўпчиликка сўзлаб берган.

Франция сафарига Ҳ. Ҳасанов устозимиз профессор З. Акрамов билан бирга борган. Олимлар ўзларининг новосибирсклик тўладан келган ҳамроҳлари билан бирга Париж шаҳридаги Сена дарёси

бўйида сайр қилиб юришганида бир француз журналисти уларни суҳбатга чорлабди. Улар ўзлари ҳақида гапириб бериб, айниқса, географ эканликларини айтишганда суҳбат жуда қизиқ кетибди. Ана шу суҳбатдан сўнг, эртасига «Париж оқишми» газетасида «Руслар ҳар хил: дўппилти, мутлақо сочсиз ва тўла бўлади» деган мақола чоп этилган. Мақоланинг бундай номланишига сабаб ўша вақтларда битта, собиқ Иттифок таркибида ва ҳозирда мустақил бўлган давлатларнинг турли тилда гаплашадиган аҳолисини Фарбий Европада унчалик фарқига боришмаганида эди. Бундан ташқари, ўша вақтларда чет эл сафарига чиққан юртдошларимиз доим дўппи кийиб, ўзбек эканликларини намойиш этиб юришган. Парижда чоп этилган мазкур мақола қаҳрамонларидан бири профессор З. Акрамов эса айти шу саёҳатда бошида дўппи билан француз журналистининг эътиборини ўзига тортган.

Тиниб-тинчимас сайёҳ Ҳ. Ҳасанов узок йиллар Ўзбекистон телевидениесидаги «Оламга саёҳат» кўрсатувининг бошловчиси сифатида ҳам томошабинларда илиқ таассурот қолдирган.

Ҳамидулла Ҳасановдан республикамиз географларига қолган яна бир муҳим ёдгорлик – бу дунёдаги биринчи глобусни яратган Беруний аъноаларига содиқ қолган ҳолда устознинг бевосита раҳбарлигида яратилган Тошкент глобусидир. Маълумки, ҳозирги вақтдаги энг йирик глобус Санкт-Петербург шаҳрида сақланмоқда. Унинг диаметри 310 сантиметрга тенг. Аммо Тошкент глобуси ҳам ўз кўрсаткичлари билан Россиядаги энг катта глобусдан қолишмайди.

Унинг яратилиш тарихи устознинг 1979 йилда Россиянинг Пермь университетига қилган хизмат сафари билан боғлиқ. Чунки

Сена дарёси.

бу университетдаги диаметри бир метрли глобусни кўргандан сўнг устозда ундан ҳам каттарок рельефли глобусни яратиш гоёси пайдо бўлган. Натижада Тошкент Давлат университети ва Пермь университети махсус лабораториясининг ўзаро ҳамкорлигида Тошкент глобуси 5 йил давомида устознинг бевосита илмий раҳбарлигида бунёд этилган.

Тошкент глобусининг миқёси 1:7 000 000, яъни ундаги ҳар бир сантиметрдаги масофа 70 км.га тенг ёки Ер шари 7 миллион марта кичрайтирилган ҳолда тасвирланган. Глобуснинг баландлиги тағламаси билан бирга 2,5 метр. Шарнинг оғирлиги 240 кг, тағламаси 250 кг, демак глобуснинг умумий оғирлиги ярим тоннага боради. Глобуснинг диаметри 2 метр, айланасининг узунлиги эса 6 метр ва умумий сатҳи 13 кв.м. га тенг.

Глобуснинг энг аҳамиятли томони унда ер юзининг турли шакллари – тоғлар, қирлар, текисликлар, ботиқлар ва океан ости рельефи улар табиатда қандай кўринишда бўлса, шундайлигича тасвирланган. Шунингдек, глобусда ер юзининг ландшафтлари картографияда қабул қилинган тамойилларга биноан тасвирланган. Агар

Тошкент глобуси.

глобусга назар соладиган бўлсангиз, дунёдаги турли табиат зоналари – тундра, ўрмонлар, чўллар, даштлар ва узоқ шимолдаги ва баланд тоғлардаги музликлар худди ўзидек турли ранглар билан кўрсатилган.

Глобус Тошкентга олиб келингач, Тошкент давлат унiversитети (ҳозирги ЎзМУ) география факультетидаги Ҳамидулла Ҳасановнинг ташаббуси ва бевосита саъй-ҳаракатлари билан бунёд этилган музей-услугиёт хонасига ўрнатилган. 1992 йилда ушбу хонага профессор Ҳамидулла Ҳасановнинг номи берилганди.

Ҳамидулла Ҳасанов Ўзбекистонда география фанини ривожлантиришга қўшган улкан хиссаси учун 1980 йилда «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби», деган шарафли унвонга сазовор бўлди. География фани олдидаги хизматларини инобатга олиб, 1980 йилда устоз собиқ Иттифок География жамиятининг фахрий аъзолигига қабул килинган. Буларни устознинг узоқ йиллар қилган тинимсиз меҳнати ва дунё бўйлаб қилган саёҳатларига боғлиқ ҳолда яратилган бетакрор илмий ишларининг эътирофи, деб айтиш мумкин.

Устоз Ҳамидулла Ҳасанов номи унинг бошлаган ишларини давом эттираётган шогирдлар томонидан ардокланиб келинмоқда.

Ҳ. Ҳасанов номидаги илмий-услугиёт хона шогирдларнинг сессимли жойи.

Чунончи, 2009 йилда ЎзМУ география факультетининг ташаббуси билан устоз таваллудининг 90 йиллигига бағишлаб «Табиий география назарияси, методика ва топонимика» мавзусида республика илмий-амалий анжумани ташкил этилди. Тадбирда устознинг Ўзбекистон географияси фанига қўшган салмоқли ҳиссаси унинг ҳозирги кунда ўзлари устоз даражасига етган шогирдлари томонидан яна бир бор таъкидланди.

Устоз хотирасини ёд этиш, унинг ибратли ҳаёт ва ижод йўли билан келажак авлодни таништириб боришдек хайрли ишлар ёшларимизнинг, айниқса, ўз ҳаётини география фани билан боғлашга қарор қилган талаба-ёшлар, тадқиқотчи ва изланувчиларда устоз қолдирган улкан илмий меросга муносиб шогирд бўлиш туйғусини шакллантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Зиёвуддин АКРАМОВ

(1923–2003)

География фани саёҳатлар билан чамбарчас боғлиқлиги боис, унда «биринчи бўлиш» ҳамиша шарафли ва масъулиятли ҳисобланади. Ҳоқ саёҳат қилиб, турли ерларни кашф этиш, ҳоқ географик тадқиқотлар олиб бориб, кейинчалик уни ривожлантириш бўлсин, биринчи бўлган кишининг хизматлари бунда доимо муҳим роль ўйнаганлиги тарихдан яхши маълум.

Профессор Зиёвуддин Муҳитдинович Акрамов ана шундай биринчилардан. У Ўзбекистонда иктисодий география фанини ривожлантириш ишига катта ҳисса қўшган ва бу соҳада республикамизда «география фанлари доктори» илмий даражасига эришган биринчи ўзбек олими ҳисобланади. Олим республикамизнинг турли чеккаларини чуқур ўрганиш билан бир каторда дунёнинг турли мамлакатларига сафар қилган ва ўз саёҳатлари ҳақида кизикарли асарлар ёзиб қолдирган сайёҳ ҳамдир.

Ҳақиқатан ҳам, З. Акрамов Ўзбекистонда иқтисодий география фанининг ривожланишига, жумладан, мамлакатимизда қишлоқ хўжалиги комплексига боғлиқ турли соҳаларни мажмуали иқтисодий-географик жиҳатдан ўрганиш, шу асосда иқтисодиёт тармоқларини республика минтақалари бўйлаб оқилона ҳудудий ташкил этиш ва комплекс ривожлантиришни тадқиқ этиш ишларига асос солган олимлардан бири. У республикамизда фаолият олиб бораётган минглаб географларга нафақат таълим берган, балки уларнинг аксариятига илмий тадқиқот ишларини олиб бориш сирларини ўргатган. Ҳозирги вақтда география соҳасида фаолият олиб бораётган ёш олимларимизнинг «бобо устози» саналмиш З. Акрамов республикамизда иқтисодий география мактабини яратган.

Зиёвуддин Муҳитдинович Акрамов 1923 йилнинг 23 сентябрида ўша вақтлар Тошкент шаҳрининг чеккасида жойлашган Аллон қишлоғида (ҳозирда Талабалар шаҳарчаси ва Чигатой дарвоза ўртасидаги Тошкент шаҳар Олмазор туманига қарашли Аллон маҳалласи) тугилган. Отаси оддий киши бўлса-да, илм-маърифатни жуда қадрлаган. Шунинг учун ҳам маърифатли оила муҳити таъсирида Зиёвуддин Акрамов ёшлигиданок билимга чанқоқлигини намойиш этиб, турли фанлардан чуқур билим олишга ҳаракат қилган.

1939 йилда мактабни тамомлагач, З. Акрамов ўша вақтлардаги Тошкент муаллимлар олийгоҳига (ҳозирги Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети) ўқишга кирган ва уни 1945 йилда муваффақиятли тамомлаган. Олийгоҳни битирган бўлажак олим ўз меҳнат фаолиятини Тошкентдаги мактабларнинг бирида ўқитувчиликдан бошлади. Уч йил давомида ёш авлодга география сирларини ўргатган З. Акрамов 1949 йилда М. Ломоносов номидаги Москва Давлат университетининг география факультетига аспирантурага ўқишга кирган. Аспирантурада ўқиб юрган вақтларида XX асрнинг таниқли иқтисодий географларидан бири профессор Ю.Г. Саушкин раҳбарлигида Наманган вилоятини мажмуали иқтисодий-географик жиҳатдан ўрганиш бўйича тадқиқотлар олиб борди.

Олиб борилган илмий ишларининг натижаси ўларок, 1953 йилда «Наманган вилоятига иқтисодий-географик тавсиф» мавзусида номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилди. Олимнинг

Наманган вилояти З. Акрамовнинг илк тадқиқот объекти бўлган.

номзодлик иши доирасида олиб борган илмий тадқиқотларининг натижалари 1955 йилда «Наманган вилояти» номи билан нашр этилган.

Тошкентга қайтгач, илмий фаолиятини давом эттириш билан бирга 1954 йилдан Ўзбекистон география жамияти президенти-нинг ўринбосари вазифасини ҳам бажарган. 1990 йилда Ўзбекистон География жамияти президенти этиб сайланиб, умрининг охирига қадар шу вазифада фаолият олиб борди.

З. Акрамов XX аср 50-йилларнинг ўрталаридан бошлаб республикада қишлоқ хўжалик географияси, қишлоқ жойларини мажмуали иктисодий-географик тадқиқ қилиш масалалари устида иш олиб борган. Ушбу соҳалардаги илмий тадқиқотларга Ўзбекистонда алоҳида эътибор берилиши ва уларнинг 50-йиллардан кейинги ривожланиши бевосита З. Акрамов номи билан боғлиқ.

Шунинг учун ҳам республикада география соҳасидаги илмий тадқиқотларни тизимли ташкил этиш мақсадида 1958 йилда З. Акрамов ташаббуси билан Ўзбекистон Фанлар Академияси (ЎзФА) таркибида География илмий тадқиқот бўлими ташкил этил-

ди. Устоз ушбу бўлимнинг ташкилотчиси бўлиш билан бир қаторда мазкур илмий даргоҳнинг 1958–1970 йиллардаги биринчи раҳбари ҳам бўлган.

Ушбу илм даргоҳида XX асрнинг иккинчи ярмида табиий география, иқтисодий географик муаммолар, табиатни муҳофаза қилиш ва ресурслардан оқилона фойдаланиш ҳамда картография лабораториялари иш олиб бориб, қатор муҳим географик тадқиқотлар амалга оширилди. Бўлим илмий ходимлари томонидан республиканинг турли ҳудудларини иқтисодий-географик баҳолаш, турли тематик, ўқув хариталари ва атласларини барпо этиш ҳамда Орол денгизи муаммоларига бағишланган илмий ишланмалар бевосита амалиёт билан боғлаб олиб борилган.

XX асрнинг 80-йилларида ЎзФА География бўлими олимлари Жанубий Оролбуйига бир қатор илмий экспедициялар ташкил этиб, бу ҳудуддаги экологик мувозанатни таъминлаш масалалари бора-сида қимматли тавсияларни ишлаб чиқишган. Шунингдек, профессор З. Акрамовнинг бевосита раҳбарлиги остида бўлимда 1981 ва 1985 йилларда Ўзбекистоннинг икки жилдли мажмуали географик атласи тузилган ва нашр этилган. Ҳозирги кунда устоз ташкил этган География бўлими Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Сейсмология илмий текшириш институти таркибида фаолият олиб бормокда.

Маълумки, ўтган асрнинг 50-йиллари ўрталарига келиб, Мирзачўл ҳамда Қизилқум чўлининг Зарафшон ва Бухоро воҳаларига туташ ерлари жадаллик билан ўзлаштирила бошлаган. Бунинг натижасида Ўзбекистонда иқтисодиётни маҳаллий табиий шароит ва ресурс имкониятларидан келиб чиққан ҳолда оқилона ва самарали ҳудудий ташкил этиш, мавжуд меҳнат ресурсларидан унумли фойдаланиш, аҳолининг турмуш шароитини яхшилашга бағишланган комплекс географик илмий тадқиқотларга бўлган эҳтиёж бирмунча кучайган.

Ана шуни ҳисобга олган ҳолда З. Акрамов 50-йиллар охири ва 60-йиллар бошида Ўрта ва Қуйи Зарафшон воҳаларида комплекс иқтисодий-географик тадқиқот экспедициясини ташкил этишда фаол иштирок этган. Зарафшон воҳасида олиб борилган илмий тадқиқотлар натижасида З. Акрамов 1961 йилда «Самарқанд ва Бухоро вилоятларининг қишлоқ хўжалик географияси» номли икки

Самарқанд ёнидаги Зарафшон водийси.

жилдли илмий рисоласини ёзиб, чоп эттирди. Ушбу рисоланинг иккинчи жилди А. Ракитников, О. Замков ва А. Шермухаммедов каби олимлар билан ҳамкорликда ёзилган.

Ушбу асар классик иктисодий-географик тадқиқот усулида ёзилган бўлиб, унда вақт ўтиши билан аста-секин ўз аҳамиятини йўқотадиган турли иктисодий кўрсаткичларга иложи борича камроқ аҳамият берилган. Мамлакатимизнинг Самарқанд, Бухоро вилоятлари ҳудудини, улардаги ҳар бир қишлоқ ва шаҳарни кезиб чикқан олим ўз асарида бу ҳудудлар қишлоқ хўжалигига табиий шароит, ресурслар, демографик ҳолат, иктисодий-ижтимоий инфратузилмалар ва бошқа қатор омиллар нуқтаи назаридан баҳо берган.

Асарда ҳар иккала вилоятнинг қишлоқ хўжалигидаги ўзига хосликлар, унинг энг муҳим тармоклари бўлган дехқончилик ва чорвачиликка боғлиқ ҳолда қайта ишлаш саноатини ривожлантириш имкониятлари кенг очиб берилган. Аммо устоз томонидан бундан 50 йил муқаддам асослаб берилган Самарқанд ва Бухоро вилоятлари ҳудудининг, айниқса, уларнинг Қизилқум чўли ва Зарафшон воҳаси ўзаро туташган қисмларида мавжуд имконият ва салоҳиятдан фақат

Ватанимиз Мустақилликка эришгандан кейингина тўла фойдаланиш мумкин бўлди.

Шунинг учун ҳам ушбу асарларни ҳозир ўқиган киши (айниқса, кўрсатилган вилоятларда яшайдиган) беихтиёр ўзи яшаб турган ҳудуднинг бундан 50 йил аввалги иқтисодий-географик ҳолатини кўз олдига келтириши ва уни ҳозирги ҳолат билан бемалол таққослай олиши мумкин. Асар ҳозирги вақтда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Ундаги кўпгина маълумотлар, жумладан, аҳоли сони тобора кўпайиб бораётган Зарафшон воҳасида қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда ҳисобга олиниши лозим бўлган омиллар, табиий шароит ва қишлоқ хўжалигининг турли тармоқлари ўртасидаги боғлиқликни аниқ ифодаловчи баъзи қонуниятлар бугунги кунда ҳам долзарб бўлиб қолмоқда.

З. Акрамов 1962 йилда Зарафшон воҳасида олиб борган комплекс иқтисодий-географик тадқиқотларининг ҳосиласи сифатида республикамиз иқтисодий географлари ўртасида биринчи бўлиб «география фанлари доктори» илмий даражасини олишга эришди. Олим Ўзбекистон Фанлар Академиясининг География бўлимига

Қизилқум яйловларида бокиладиган қоракўл қўйлари – бебаҳо ҳазина.

рахбарлик қилиш билан бирга ёш географ олимларни тайёрлаш ишига ҳам катта ҳисса қўшган. Шу мақсадда устоз Тошкент Давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий Университети) география факультетининг иқтисодий география кафедрасида фаолият олиб борган ва 1966–1998 йилларда шу кафедранинг профессори бўлган.

1970 йилдан бошлаб З. Акрамов ЎЗМУ География факультетининг иқтисодий география кафедрасига мудир этиб тайинланган ва 14 йил, яъни 1984 йилгача ушбу лавозимда фаолият олиб борди. Олим университетда фаолият кўрсатган вақтида биринчилардан бўлиб нафақат олий таълим, балки ўрта умумтаълим мактаблари учун мўлжалланган «Ўзбекистоннинг иқтисодий географияси» дарслигини ёзган. Ушбу дарсликнинг кейинчалик тўлдирилган ва узок йиллар давомида мактабларда фойдаланиб келинган қайта нашрлари ҳаммуаллифликда ёзилган. Аммо шундай бўлса-да, З. Акрамовнинг номи республикамизда иқтисодий географиядан биринчи мактаб дарслигини яратган устоз-олим сифатида замонлар оша қолаверади.

З. Акрамов бир гуруҳ шогирдлар билан.

Шунингдек, З. Акрамов Мустақиллик шарофати билан Ўзбекистон Миллий университети география факультетида 1993 йилда ташкил этилган «Иқтисодий ва ижтимоий география» мутахассислиги бўйича номзодлик диссертацияларини ҳимоя қилиш махсус кенгашининг биринчи раиси бўлиб, республикада юқори малакали географ мутахассислар тайёрлаш ишига ўзининг катта ҳиссасини қўшган.

З. Акрамовнинг кенг қиррали олим бўлганлиги унинг ёзиб қолдирган кўп сонли илмий асарларидан ҳам маълум. Устоз 200 дан ортиқ рисола ва илмий мақолалар муаллифи. Бу ўринда иқтисодий география, қишлоқ хўжалик географияси ва ишлаб чиқариш кучларини жойлаштиришга бағишланган кўплаб рисолалардан ташқари, табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва Орол денгизининг экологик муаммоларига бағишланган асарларни кўрсатиш мумкин. Улар қаторига «Ўзбекистонда табиий ресурслардан фойдаланиш, уларни сақлаш ва қайта тиклаш муаммолари», «Фаргона водийси», «Табиат имкониятлари ва ҳаёт» (А. Хисомов билан ҳаммуаллифликда), «Оролбўйида экологик

Фаргона водийси.

мувозанатни тиклаш», «Орол денгизи: ҳозир ва келажакда» ва «Орол денгизининг ўтмиши, ҳозирги ҳолати ва келажаги» (профессор А. Рафиқов билан ҳаммуаллифликда) каби кўплаб асарлар киради.

3. Акрамов кенг миқёсли комплекс иқтисодий-географик тадқиқотлар олиб бориш билан бирга дунёнинг турли мамлакатларига саёҳат қилиб, ўзининг чет эл сафарлари давомида қизиқарли табиий, иқтисодий ва сиёсий-географик кузатишларни ҳам амалга оширган. Олимнинг «Испания саёҳатидан лавҳалар», «Европа бўйлаб», «Ҳиндистон лавҳалари», «Мустақил Магриб мамлакатларида (Тунис, Марокаш, Жазоир)» каби ёзган асарларида унинг нафақат сайёҳ кўзи билан кўрганлари, балки географ-олим сифатидаги қизиқарли кузатишларининг таҳлили ҳам келтирилган. Шуниси эътиборга лойиқки, 3. Акрамов ўзининг Европа сафарида, жумладан, Францияга «ўзбек Магеллани» профессор Ҳ. Ҳасанов билан бирга борган ва Париждаги Лувр музейи, Эйфель минораси, Елисей майдони ва бошқа кўзга кўринган меъморий обидалар ҳақида қизиқарли таассуротларни ёзиб қолдирган.

Париждаги машҳур Лувр музейи.

Устоз ўзи саёҳат қилган мамлакатларнинг табиати, хўжалиги, аҳолисининг турмуш тарзи ва асосий машғулотига оид қизиқарли илмий хулосаларни келтиради. Айниқса, З. Акрамовнинг ўзи ташриф буюрган мамлакатларнинг ташқи иқтисодий ва сиёсий алоқаларига оид маълумотлари кишининг эътиборини ўзига тортади. Ана шунга кўра, устозни XX асрнинг 60–70-йилларидаёқ Ўзбекистонда илк бор сиёсий-географик ёки ҳозирги замон тили билан айтганда геосиёсий тадқиқотларни амалга оширган дастлабки географ олим, деб айтиш мумкин.

З. Акрамовнинг республикада илм-фанни ривожлантиришга кўпган ҳиссаси муносиб тақдирланган. Олим бир гуруҳ иқтисодчилар билан бир каторда Ўзбекистонда ишлаб чиқариш кучларини оқилона ҳудудий жойлаштириш ва республика иқтисодиётини комплекс ривожлантириш борасидаги илмий тадқиқот лойиҳаси учун 1977 йилда Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти совриндори бўлди. 1983 йилда эса З. Акрамовга «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» фахрий унвони берилган.

З. Акрамов 2003 йил 8 майда вафот этган. Олим ўзининг ижодий ҳаёти давомида 30 га яқин фан номзоди ва фан докторларининг илмий ишларига раҳбарлик қилиб, Ўзбекистон иқтисодий география мактабини яратди ва уни ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. Устоз асос солган илмий мактабнинг вакиллари ҳозирги вақтда ватанимизнинг турли бурчакларида ва иқтисодиётнинг турли соҳаларида меҳнат қилиб, унинг бошлаган ишларини давом эттириб келмоқдалар.

Юрий СЕНКЕВИЧ

(1937–2003)

XX асрда яшаб ўтган машҳур сайёҳлардан бири, кўп миллионли телетомошабинларга «Киносаёҳатчилар клуби» кўрсатуви орқали яхши таниш бўлган олим, журналист ва телебошловчи Юрий Сенкевичдир. Сайёҳ шуниси билан машҳур эдики, у амалга оширган саёҳатлари даво-

мида олган таассуротларини ўз китобларида ва телеэкранда жонли тарзда ифода эта олган. Унинг саёҳатлари хақидаги эсдаликларини ўқиган ёки кўрсатувларини томоша қилган ҳар бир киши ўзини ўша саёҳатда бевосита қатнашаётгандек ҳис қиларди гўё.

Юрий Сенкевич 1937 йил 4 мартда Мўғулистоннинг Баян-тумен (ҳозирги Чайболсан) шаҳрида туғилган. Ота-онаси Санкт-Петербурдаги ҳарбий тиббиёт академиясини тугатгандан сўнг шу шаҳарга ишга юборилгач, Юрий дунёга келган. Сенкевичларнинг аксарияти тиббиёт соҳаси вакиллари эдилар. Ёшлигида биология, зоология ва умуман табиий фанлардан яхши сабоқ олган Юрий ота-онаси изидан бориб, 1960 йилда Санкт-Петербург ҳарбий тиббиёт академиясини тугатди.

Ю. Сенкевич 1962 йилдан бошлаб фан билан жиддий шуғуллана бошлади. Дастлаб, Мудофаа вазирлигига қарашли Авиация ва қоинот тиббиёти институтида, кейинчалик Москвадаги Тиббий-биологик муаммолар институтида экстремал вазиятларда инсон хулқ-атворининг хусусиятлари мавзусида тадқиқот олиб борган. Тадқиқот мавзусининг фавқуллодда муҳимлиги боис, у 1964 йилда фазогирларни тайёрлаш гуруҳига қабул қилинди. 1967 йилда эса Ю. Сенкевич Антарктикага экстремал шароитда яшаш учун кураш бўйича ташкил этилган икки йиллик экспедицияда иштирок этиш учун таклиф этилган. Мазкур экспедиция дунёнинг энг совуқ қутби (–88,3 даража) номини олган материк – Антарктидадаги «Восток» илмий текшириш станциясида тадқиқотлар олиб борган. Ана шундан сўнг саёҳатлар Ю. Сенкевичнинг асосий манғулотига айланди, дейиш мумкин. Мазкур экспедиция давомида сайёҳ журналист сифатида ҳам шаклланди. У «Халқлар дўстлиги» журналида мазкур саёҳат тўғрисида қизиқарли маълумотларни эълон қилиб борган.

1969 йилда машҳур норвег сайёҳ-олими Тур Хейердал тропик қамиш (папирус)дан ясалган «Ра» кемасида қадимги халқларнинг океанлар оша сузишларни амалга оширган бўлиши мумкинлигини исбот қилиш учун Атлантика орқали саёҳатни ташкил этди. Хейердал ўзининг етти кишилиқ халқаро экипажига универсал инсон – врач, бир қатор табиий фанлар бўйича стук олим, инглиз тилини мукамал биладиган журналист Юрий Сенкевични ҳам таклиф қилди. 1969 йилдаги «Ра-1» кемасида ташкил этилган экспедиция кеманинг

Барбадос ороли.

ҳалокатга учраши туфайли муваффақиятсизликка учраган бўлса, 1970 йилда «Ра-2» кемасида 7 кишидан иборат халқаро экспедиция Кариб денгизи шарқидаги Барбадос оролигача сузиб бора олган.

1973 йилдан Юрий Сенкевич марказий телевидениедаги «Киносаёҳатчилар клуби» кўрсатуви бошловчиси сифатида фаолият кўрсата бошлаган. Тиниб-тинчимас сайёҳ, олим ва нафис сўз устаси бўлган Сенкевич «Киносаёҳатчилар клуби»ни кўпмиллионли теле-томошабинларнинг сеvimли кўрсатувига айланишига эриша олган. Мазкур кўрсатув экранга берилаётган маълумотларнинг кенг миқёслилиги, жиддийлиги, мазмунан чуқурлиги билан тезда шуҳрат қозонди. Кўрсатувда дунёдаги турли халқлар ва мамлакатларнинг ҳаёти, турмуш тарзи ва урф-одатлари ҳақида қизиқарли маълумотлар берилиб, улар томошабинда саёҳат қилиш ҳиссини уйғотарди. Турли йилларда ўтказилган ижтимоий сўровлар шунини кўрсатадики, Ю. Сенкевичнинг «Киносаёҳатчилар клуби» ўзининг доимий кўпмиллионли мухлисларига эга бўлган ва шу боис

Ю. Сенкевич томошабинларга яхши таниш.

«Гиннеснинг рекордлар китоби» га киритилган.

Кўрсатув мавзусини танлаш, муаллифлар ва меҳмонларни таклиф этиш билан Сенкевичнинг шахсан ўзи шугулланган. Тур Хейердал, Жак-Ив Кусто, Карло Маури, Бруно Вайлатти, Жак Майоль, Жан Мэлори, Фёдор Конюхов ва бошқа кўплаб машҳур сайёҳларнинг кўрсатувдаги бевосита иштироки унинг қизиқарлилигини янада оширган.

1977–1978 йилларда Ю. Сенкевич Тур Хейердалнинг қамишдан ясалган «Тигрис» кемасида Ҳинд океани бўйлаб саёҳатда кема варачи сифатида иштирок этган. Уч минг йил аввалги лойиҳа бўйича ишланган ушбу кема Қизил денгиз қирғоқларидан йўлга чиққач, беш ой давомида Ҳинд океанида сузиб, Африканинг Жибути қирғоқларига қайтиб келган.

1979 йилда Ю. Сенкевич шимолий қутбга чанғида амалга оширилган ва 1980–1982 йилларда дунёдаги энг баланд чўкки Эверестга ташкил этилган экспедицияларда врач сифатида иштирок этган. Саёҳатлари давомида олган таассуротларини 60 дан ортиқ илмий мақола ва рисолаларида баён этган, уларда инсон хулқининг экстремал вазиятлардаги физиологик жиҳатларини, узоқ саёҳатлар давомидаги ўзаро муносабатларнинг хусусиятларини кенг ёритиб берган. Олимнинг «Ра»да Атлантика орқали», «Тигрис» океанда», «Уларни уфқ чорлаган» ва «Умрга тенг саёҳат» каби асарлари китобхонлар орасида машҳур.

Юрий Сенкевич дунёдаги барча халқлар маданияти ва тарихига чуқур ҳурмат ва эҳтиром билан қарайдиган сайёҳ эди. У «ўз тарихига бўлган қизиқиш – миллатнинг маданиятлиги белгисидир» деган сўзларини турли учрашувларида тинмай такрорлар эди. Машҳур сайёҳ ўтган асрнинг 80-йиллари бошида Тошкентга қилган сафаридан республикамиз ёш географлари ва сайёҳлари билан бўлган учрашувда Ўзбекистоннинг бой тарихий ва маданий мероси ҳақида гапира туриб, худди шу сўзларни ишлатган эди.

Ю. Сенкевич ва Т. Хейердал.

Ю. Сенкевич машҳур норвег сайёҳ-олими Тур Хейердал билан қалин дўст эди. 2002 йилда Т. Хейердалнинг оламдан ўтганлиги ҳақидаги хабарни эшитгач, Ю. Сенкевич юрак хуружи билан оғриб, ётиб қолган. Аммо Ю. Сенкевич умрининг охириги йилларида саломатлиги яхши эмаслигига қарамасдан, саёҳат қилишда давом этган. Жумладан, 2001 йилда Швейцария, Испания, Дондаги Ростов, Қозоғистон, Чукотка, Ханти-Мансийск, Хитой ва Ҳиндистонга, 2002 йилда эса Чукотка ва Врангель оролларида саёҳат қилди.

Ю. Сенкевич тиббиёт фанлари номзоди, Россия сайёҳлар ассоциацияси президенти, Россия телеакадемияси академиги ва қатор халқаро мукофотлар совриндори эди. Олим 2003 йилнинг 25 сентябрида ўз иш жойида вафот этган.

Сайёҳнинг номи турли объектларда абадийлаштирилган. «Аэрофлот» компанияси самолётларидан бири, умумий юк кўтариш қобилияти 100 минг тонна («Титаник»дан икки барабар кўп) бўлган кема ва Москва давлат туризм индустрияси институти Ю. Сенкевич номи билан аталган. Сибирдаги Омск шаҳрида «Сенкевич» ресторани бўлиб, унинг деворларидан бирида сайёҳ иштирок этган «Ра-2» кемаси саёҳатининг фил терисига ишланган харитаси осиб қўйилган.

Магеллан издошлари

Хар бир инсон ўз умри давомида маълум бир масофани пиёда босиб ўтади. Аммо бу масофанинг қанчага тенглиги ҳар бир кишини қизиқтириши табиий.

Ушбу саволга жавоб топиш мақсадида ўтказилган изланишлар натижасида олимлар турли транспорт хизматларининг ривожланиши сабабли инсон ҳаракатланиш фаоллигининг ҳозирги вақтда бирмунча пасайганлиги ҳақидаги хулосага келишди. Ҳисоб-

китобларга кўра, ХХ аср бошларида инсон ўз ҳаёти давомида ўртача 75 минг км ёки Ер шарини экватор бўйлаб қарийб икки марта айланишга тенг масофани босиб ўтган бўлса, ҳозирги кунда бу масофа ўртача 24 минг км. га тенг. Шуниси хавотирлики, инсоннинг ўртача пиёда юриш масофаси йил сайин қисқаришда давом этмоқда. Шунинг учун ҳам аср касаллиги номини олган камҳаракатлилиқ натижасида сайёраимизда ортиқча вазнга эга бўлган кишилар сони тобора кўпайиб бормоқда.

Аммо Ер юзида яшайдиган аҳоли, шу жумладан, умуман ҳаракат қилиш имкониятидан маҳрум кишилар ҳам китоб ўқиётганда, дарсда ўтирганда, телевизор кўраётганда ва хатто, ухлаётган пайтда ҳам мутлоқ тинч турмасдан, куйидаги уч ҳаракат таъсирида бўладилар.

Ер ўз ўқи атрофида тинмай айланади.

Биринчидан, Ер шарининг ўз ўқи атрофида айланиши туфайли биз ўзимиз билмаган ҳолда экваторда соатига 1700 км, Ўзбекистон жойлашган кенгликларда эса ўртача 900 км тезликда ҳаракатланамиз ва бир сутка давомида ўзига хос бўлган дунё бўйлаб айланма саёҳатни амалга оширамиз.

Иккинчидан, сайёрамиз катта бир фазовий кема сифатида секундига 30 км тезликда Куёш атрофида айланади ва учинчидан Куёш тизими Галактикамиз марказига нисбатан секундига 220 км тезлик билан ҳаракатланади.

Аммо шундай кишилар борки, улар ўзларининг тиниб-тинчимас сайёҳ эканликларини амалда исботлайдилар. Биз Ер шари бўйлаб илк айланма денгиз саёҳатини португал сайёҳи Ф. Магеллан амалга оширганлиги 5-синф география дарслигидан яхши биламиз. Шу боис, кейинчалик Ер шари бўйлаб амалга оширилган айланма саёҳатларнинг аксарияти кенгликлар йўналишида шарқдан ғарбга ёки аксинча амалга оширилган.

Аммо Буюк Британиялик сайёҳлар Р. Фэйнс ва Ч. Бэртон Ер шари атрофида айланма саёҳатнинг одатда амалга ошириладиган йўналишини ўзгартиришган. Жумладан, улар 1979–1982 йиллар давомида дунёда биринчи бўлиб Ер шари атрофини меридиан бўйлаб айланиб чиқишган.

Бош меридианнинг Гринвич обсерваториясида (Буюк Британия) ўрнатилган рамзий белгиси.

1979 йил 2 сентябрда сайёҳлар Темза дарёсидан «Бенжамин Боринг» («Бенжамин зерикмоқда»), деб номланган кичик кемада йўлга чиқишган ва нолинчи меридиан бўйлаб жанубга юришган. Франциянинг шимолий қирғоқларидан бошлаб ушбу мамлакат, кейин Испания худудини қуруқлик орқали пиёда кесиб ўтдилар. Сўнг йўллари Саҳрои Кабир орқали Жазоирдан Кот д'Ивуар пойтахти Абиджан шаҳригача давом этган. Сўнг сайёҳлар яна кемага ўтириб, Жанубий Африкадаги Кейптаун шаҳрига етиб олишди.

Кейптаун шаҳридан Атлантика океанини кесиб ўтган сайёҳлар Антарктида қирғоқларидаги Модалар Қироличаси Ерига стиб келишган. Махсус тайёрланган қорда юрадиган моторли мосламаларда сайёҳлар Жанубий кутб томон йўл олиб, 1980 йил 16 декабрда жанубий географик кутбда жойлашган «Амундсен-Скотт» станциясига етдилар. Сайёҳлар ҳаммаси бўлиб 66 кунда Антарктидани кесиб ўтиб, материкнинг бошқа чеккасидаги Викториа ери қирғоқларигача етиб келишган. Сўнгра шу ердаги Адэр бурнидан сайёҳлар ўз кемаларида 180-меридиан бўйлаб Янги Зеландияга жўнадилар.

Янги Зеландиядан кемада йўлга чиққан сайёҳлар Тинч океанини кесиб ўтиб, АҚШнинг Лос-Анжелес шаҳрига келишди. АҚШ ва Канаданинг Тинч океани қирғоқлари бўйлаб сузгач, Аляскадаги Юкон

Антарктиданинг Викториа ери қирғоғи.

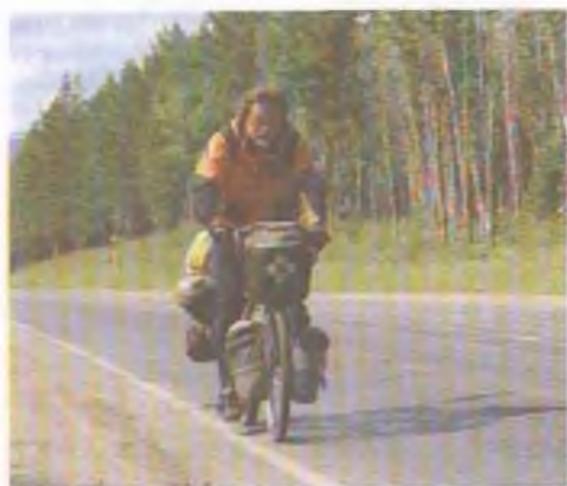
дарёсининг қуйилиш жойи орқали Жек Лондон асарларидан яхши таниш бўлган олтин изловчилар шахри Доусонга етиб олдилар. Бу ердан Маккензи дарёсининг қуйилиш жойидаги Инувик шаҳарчасига сайёҳлар пиёда боришган. Сўнг моторли қайиқда Канада архипелагининг шимолий ороли Элсмирга келиб, шу ердаги Алерт шаҳарчасида қишладилар. Элсмир оролидан сайёҳлар шимолий қутбга томон йўл олишган ва унга 1982 йил 11 апрелда етиб боришган.

Экспедициянинг охириги босқичида Р. Фейнс ва Ч. Бэртон 99 кун сузувчи муз устида ҳаракат қилиб, Шпицберген оролларига етиб олдилар. Шпицбергенга яқин жойда сайёҳлар яна ўзларининг «Бенжамин Боринг» кемасига ўтириб, шимолий денгизлар орқали 1982 йил 29 августда Лондонга қайтиб келишди.

Уч йил давом этган ушбу саёҳат давомида сайёҳлар 56325 км масофани босиб ўтишган. 0 ва 180-меридиан бўйлаб ҳаракатланган сайёҳлар Европа, Африка, Атлантика океани бўйлаб Антарктидага, яъни Жанубий қутбга етиб, Тинч океани, Шимолий Американинг Тинч океани қирғоқлари ва Шимолий муз океани орқали Шимолий қутбни забт этдилар.

Ер шарини пиёда айланиб чиққан сайёҳлар сони ҳам талайгина. «Гиннеснинг рекордлар китоби»да ёзилишича, улардан биринчиси америкалик сайёҳ Жорж Мэтью бўлиб, у сайёрамизни 1897–1904 йиллар давомида айланиб чиққан. Аммо яна бир америкалик сайёҳ Д. Канст Ер шарини пиёда бирмунча қисқа муддатда – 1970 йил 20 июндан 1974 йил 5 октябргача айланиб чиққан. У тўртта континентдаги бир неча мамлакатларда бўлиб, ўз саёҳати давомида 22 жуфт пойафзални ишдан чиқарган.

АҚШнинг Охайо штатидан 32 ёшли Стив Ньюмен 4 йил давомида (1983–1987) бир ўзи 36200 км йўл босиб, Европа, Африка, Осиё, Австралия ва Шимолий Американинг 22 мамлакати орқали Ер юзини пиёда айланиб чиққан. Шимолий Америкадан Ирландияга, Осиёдан Австралияга ва у ердан Шимолий Америкага бўлган ораликда самолётда учган бўлса-да, С. Ньюмен кўрсатилган қитъаларнинг ичкари қисмларини тўлиқ пиёда босиб ўтган. Унинг бу саёҳати давомида қадамни ўлчайдиган асбоб 40 миллион қадам босиб ўтилганини кўрсатган. У ўзи бўлган ҳар бир шаҳарда унинг йўл журнаliga имзо ва расмий муҳр қўйиб беришларини илтимос қиларди.

Велосипедда саёҳат қилиш
осон эмас.

С. Ньюмен билан мусобақалашиш ва ундан ўзини мақсадида АҚШлик сайёҳ Д. Канст 1987 йил декабрда янги саёҳатни бошлаган. Бу сафар у экваторнинг қуруқлик қисми бўйлаб 23300 км масофани босиб ўтган. У мазкур саёҳат давомида тўртта қитъадаги дунёнинг 13 та мамлакатада бўлиб, Ер шарини бирмунча тезроқ, яъни 4 йилу 3 ойу 16 кун давомида айланиб чиқиб, 21 жуфт пойафзални кийиб тугатган.

Англиялик журналист Г. Уильсон биринчи бўлиб Ер шари атрофини югуриб айланиб чиқиш мақсадида 1986 йилнинг 1 майидан бошлаб 30 минг км масофани босиб ўтган. У сафари давомида катор мамлакатларни видеотасмага туширган, дам олиш вақтларида саёҳат натижаларини кейинчалик ёзишни режалаштирган «Ер шари бўйлаб югуриб» номли китобида фойдаланиш учун кўрган-кечирганларини кундалигига қайд этиб борган.

Аmmo дунёда биринчи бўлиб Ер шарини югуриб айланиб чиқишга аҳд қилган инглиз журналистининг режаси амалга ошмай қолди. Чунки сафарининг охири босқичида, яъни АҚШдаги Нью-Йорк шаҳри марказидан югуриб ўтаётганда, сайёҳни кузатиб келатган автомобилни номаълум босқинчилар тўдаси тунаб кетган. Шу тариқа Г. Уильсон кийимсиз, пулсиз, ҳужжатсиз қолган. Булажак китоби учун йиққан барча фотосурату видеофильмлари ҳам ўғирлаб кетилганди.

Француз талабаси Ив Бонне Ер шарини 1500 кунда велосипедда айланиб чиқиб, 75000 км масофани босиб ўтган. Аммо Ер шари атрофи бўйлаб амалга оширилган энг узок муддатли – 17 йиллик веломарафон 640 минг км масофани босиб ўтган англиялик сайёҳ У. Стоулга тегишли.

Шунингдек, ҳиндистонлик сайёҳ А. Кумарнинг Ер шари бўйлаб мотоциклдаги 1971 йилда бошланган саёҳати 16 йил лавом этган ва

у 400 минг км.ни босиб ўтиб, дунёнинг 150 дан ортик мамлакатада бўлган. Суриялик чавандоз А. Азау эса 1982–1986 йилларда биринчи бўлиб Ер шарини отда айланиб чиқиб, 35 минг км масофани босиб ўтган.

Италиянинг Турин шаҳридан бўлган Д. Рикатто 1962 йилда мотороллерда Ўртаер денгизи мамлакатларини айланиб чиққач, саёҳат қилиш унинг ҳаёти мазмунига айланган. Сайёҳ шундан кейин 15 ойлик Ер шари бўйлаб айланма денгиз саёҳатига чиққан. Саёҳатлари давомида жуда кўп объектларни суратга туширган ва ҳозирда унинг архивида 130 мингдан ортик фотосурат мавжуд. Дунё харитасида 60 ёшлар арафасидаги Д. Рикаттонинг бормаган мамлакати йўқ ва у барча саёҳатлари давомида 3 миллион километрдан ортик йўлни сув, ҳаво ва қуруқлик орқали босиб ўтган.

Самолётда Ер шари бўйлаб қилинган энг ажойиб саёҳат бельгиялик Бруно Лионенга тегишли. У 11 ой давомида Ер атрофини самолётда икки марта айланиб чиқиб, 52 мамлакатдаги 109 та шаҳарда бўлган. Шунинг учун мазкур сайёҳ дунёдаги энг узун ва энг оғир авиачиптанинг соҳиби бўлган. Унинг ушбу саёҳатига сотиб олган авиачипталарнинг узунлиги 13 метр ва оғирлиги 1 килограмм бўлган.

1986–1987 йилларда Канадада «Йил одами», деб тан олинган ванкуверлик Рик Хансен эса мисли кўрилмаган жасорат кўрсатган. У 26 ой, яъни 1985 йил 21 мартдан 1987 йил 22 майгача 40 минг км масофани босиб ўтиб, дунёнинг 34 та мамлакатада бўлган. Саёҳат қилиш оддий ҳол бўлган XX аср охирида бу сайёҳ қандай жасорат кўрсатган экан, дерсиз. Р. Хансен ушбу саёҳатидаги 40074 км масофани... ногиронлар арачасида босиб ўтган. Р. Хансен ўзининг сафари давомида олган таассуротларини «Ҳаракатдаги одам» китобида батафсил ёзган.

Ер шари бўйлаб айланма саёҳатлар ҳақида гап кетганда, албатта, барчанинг кўз олдида биринчи навбатда машҳур ёзувчи-географ Жюль Верннинг «Дунё бўйлаб 80 кун» асари келади. Мазкур асар асосида суратга олинган бадий фильмнинг бош қаҳрамони, олим ва ихтирочи Филеас Фог ва таниқли киноактёр Жеки Чан образини талқин этган унинг ёрдамчиси Паспортунинг саргузаштларга бой сафари мухлисларга жуда яхши таниш. Улар денгизда, ҳаво шари-

XIX асрда «Кондор экспресс» каби тезюрар кемалар булмаган.

да, поездда, велосипедда ва хатто, от-аравада ҳаракат қилган ҳолда Ер шарини 80 кунда айланиб чиқиб, Британия Фанлар Академияси раҳбарини баҳсада ютиб чиқишади.

Мазкур саёҳат амалга оширилган XIX асрдаги кемаларнинг ўртача тезлиги 15 узел (25–27 км/соат) бўлиб, Атлантика океанининг энг тор қисмини (2830 км) 113 соат ёки 4,5 кунда, Тинч океанини экватор бўйлаб (17 000 км) 680 соат ёки 28,8 кунда сузиб ўтиши мумкин эди. Ҳозирги замонавий тезюрар кемалар эса (тезлиги 300 узел ёки 555 км/соатгача) Атлантикани 5–6 соатда, Тинч океанини эса 30 соатда кесиб ўтиши мумкин.

Маълум бўлишича, тезлик имкониятлари тобора ошиб бораётган XXI асрда Филеас Фог ва унинг ёрдамчиси юрган транспорт воситаларидан фойдаланиб 80 кунда Ер шари бўйлаб айланма саёҳатни амалга оширишнинг иложи йўқ экан. Бундан ташқари, ҳозирги вақтда нафақат Жюль Верн асарида келтирилган йўналишлардаги рейслар, балки транспорт воситаларининг кўпчилиги мавжуд эмас, борлари ҳам узок тарихда қолган.

Бир гуруҳ инглиз географлари дунёга машҳур «Кук» ва «Ллойд» денгиз ва темир йўл компаниялари билан биргаликда тадқиқот ўтказдилар. Унга кўра агар истисно тариқасида асарда тасвирланган

транспорт воситалари ва йўналишлар барпо этилган тақдирда ҳам, Филеас Фогнинг рекордини такрорлашга аҳд қилган сайёҳ гаровда ютқазган бўларди. Чунки асарда кўрсатилган маълумотларнинг кўпчилиги ёзувчининг ижодий фантазияси бўлиб, амалда худди шу йўл билан юрган сайёҳ Ер шарини 80 кунда эмас, балки 102 кунда, яъни 22 кун кечикиб, босиб ўтиши мумкин экан.

Лондонда чоп этиладиган «Сандей таймс» рўзномаси мутахассисларининг хулосаси ҳам Ж. Верн асаридаги маълумотларнинг ҳақиқатдан бирмунча йироқ эканини тасдиқлайди. Лондонлик журналистлар ҳозирги вақтда мавжуд замонавий транспорт йўналишлари ва давлатлар ўртасидаги чегаралардаги расмиятчиликларга кетадиган вақтни ўрганиш натижасида Филеас Фогнинг саёхатини 202 кунда босиб ўтиш мумин, деган хулосага келишди. Бундан ташқари, ҳисоб-китобларга кўра, ҳозирги вақтда Ер шари бўйлаб айланма саёхатни амалга ошириш харажатлари ҳам Ж. Верн асаридаги воқеалар кечган XIX асрга нисбатан 30 баробарга ошиб кетган.

Аммо мутахассисларнинг фикрича, агар битта, тез юрадиган транспорт воситасидан, масалан, автомобилдан фойдаланган тақдирда, Ер шарини Ж. Верн қаҳрамонлари рекордидан қисқароқ

Бундай замонавий иншоотлар турли денгизлар оша саёхат қилишни осонлаштиради.

Австралия йўлларидаги
«Эҳтиёт бўлинг, кенгуру»
йўл белгиси.

вақтда айланиб чиқиш мумкин экан. Буни амалда исботлаган сайёҳлар ҳам бор. Жумладан, 1992 йилнинг баҳорида ҳиндистонлик эр-хотин Саоло ва Нинис Чоудрилар 40500 км масофани Ер шари бўйлаб автомобилда 39 сутка 7 соат 15 дақиқада босиб ўтишга муваффақ бўлишган. Сайёҳлар турли об-ҳаво инжикликларига (жазирама иссиқ, қаттиқ совуқ, қор, ёмғир, қалин туман) қарамасдан, кунига 1200 км.дан зиёд масофани босиб ўтишган. «Дунё бўйлаб 80 кун» асари қаҳрамонларидан икки

карга тезроқ ҳаракат қилган ҳиндистонлик сайёҳларнинг ушбу саёҳати «Гиннесснинг рекордлар китоби»га киритилган.

Эр-хотин Чоудриларнинг таъкидлашларича, мазкур саёҳатнинг энг кийин қисми Австралияда кечган. Ушбу материкда кенгуруларнинг ниҳоятда кўплиги ва тўсатдан йўлга сакраб чиқиб қолиши хавфи тезликнинг камайишига сабаб бўлган. Австралия йўлларида «Эҳтиёт бўлинг, кенгуру», деб номланган огоҳлантирувчи йўл белгисини кўплаб учратиши мумкин. Бунга нафақат маҳаллий аҳоли, балки сайёҳлар ҳам кўникиб кетишган. Маълумотларга қараганда, яшил китъада бир йилда содир бўладиган 20 мингта яқин йўл-транспорт ҳодисаларининг 70 фоиздан зиёди, айнан, автомобилларнинг кенгуру билан тўқнашиб кетиши туфайли содир бўларкан.

Бундан ташқари, ҳиндистонлик сайёҳлар сафари йўналиши ўтадиган мамлакатларнинг ҳукуматлари билан олдиндан келишиб олингани туфайли қисқа муддатда Ер шари бўйлаб саёҳатни амалга оширишган. Англаганингиздан турли давлат чегараларини кесиб ўтиш чоғида Чоудрилар ортиқча вақт йўқотишмаган. Кейин ҳиндистонлик сайёҳлар Ф. Фог ва ёрдамчиси Паспорту каби бир транспортдан иккинчисига ўтиш учун ҳам вақт сарфлашмаган. Шу боис ҳам автомобилда Ер шари бўйлаб саёҳат қилган эр-хотин сайёҳлар ўзига хос рекорд ўрнатишга муваффақ бўлишган.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. *Х. Ҳасанов*. Сайёҳ олимлар. – Т.: «Ўзбекистон». 1981.
2. *З. Акрамов*. Вокруг Европы: заметки туриста. – Т.: 1959.
3. *З. Акрамов*. Ҳиндистон лавҳалари. – Т.: «Правда Востока» газетаси, 1962.
4. *З. Акрамов*. Мустақил Мағриб мамлакатларида (Тунис, Марокаш, Жазоир). – Т.: «Ўзбекистон», 1970.
5. *З. Акрамов*. Испания саёҳатидан лавҳалар. – Т.: «Ўзбекистон», 1992.
6. *А. Ирисов, А. Носиров, И. Низомиддинов*. «Ўрта Осиёлик кирк олим». – Т.: «Фан», 1961.
7. *Маҳмуд Кошгарий*. «Девону луғотит турк («Туркий сўзлар девони»), I–III жилд. – Т.: «Фан», 1960–1963.
8. *Заҳриддин Муҳаммад Бобур*. «Бобурнома» (Масъул муҳаррир Маҳмуд Саъдий). – Т.: «Ўқитувчи», 2008.
9. *И.П. Магидович, В.И. Магидович*. Очерки по истории географических открытий. В 5-ти томах (электронная книга). <http://www.lib.rus.ec>.
10. *Р.К. Баландин, В.А. Маркин*. 100 великих географических открытий. Москва, 2004 (электронная книга). <http://www.lit.ru>.
11. *Ю. Беспалов*. Эпоха великих географических открытий, (электронная книга), Адрес: <http://www.booksgid.com>.
12. Википедия. Свободная энциклопедия. www.wikipedia.org.
13. *Morison, Samuel Eliot*. The Great Explorers: The European Discovery of America (eBook). <http://www.amazon.com>.
14. The Great Explorers, Edited by Robin Hanbury-Tenison (eBook), <http://www.thamesandhudson.com>.

МУНДАРИЖА

Муқаддима.....	3
----------------	---

ДУНЁНИ ГЕОГРАФИК ЖИХАТДАН ЎРГАНИШ

Чжан Цян.....	10
Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий.....	14
Аҳмад Фарғоний.....	20
Муҳаммад Наршахий.....	25
Эрик Рауде (Малла).....	29
Абу Райҳон Беруний.....	34
Абу Али ибн Сино.....	41
Носир Хисрав.....	45
Маҳмуд Кошғарий.....	52
Замахшарий.....	57
Идрисий.....	61
Виллем Рубрук.....	66
Марко Поло.....	69
Ибн Баттута.....	74
Руи Гонсалес де Клавихо.....	84
Ҳофизи Аbru.....	89
Мирзо Улуғбек.....	95
Абдураззоқ Самаркандий.....	100
Афанасий Никитин.....	105
Захириддин Муҳаммад Бобур.....	110

ДУНЁНИ УЗГАРТИРГАН ГЕОГРАФИК КАШФИЁТЛАР

Христофор Колумб.....	126
Америго Веспуччи.....	130
Васко да Гама.....	135

Фернандо Магеллан	138
Виллем Баренц	143
Абел Тасман	150
Семён Дежнёв	155
Витус Беринг	158
Жеймс Кук	163

ЯНГИ ДАВР ГЕОГРАФИК ТАДҚИҚОТЛАРИ

Александр Гумбольдт	172
Фаддей Беллинсгаузен	177
Давид Ливингстон	181
Пётр Семёнов-Тян-Шанский	187
Арминий Вамбери	194
Николай Пржевальский	198
Николай Миклухо-Маклай	203
Фритъоф Нансен	210
Роберт Скотт	215
Руаль Амундсен	221
Жак-Ив Кусто	226
Тур Хейердал	231
Ҳамидулла Ҳасанов	238
Зиёвуддин Акрамов	246
Юрий Сенкевич	255
Магеллан издошлари	260
Фойдаланилган адабиётлар	269

Илмий-оммабон напір

Каромиддин ГАДОЕВ
Сабоҳат БЕРДИЕВА

ЖАҲОНГАШТА САЙЁҲ-ОЛИМЛАР

*Буюк географ тидқиқотчилар
ва сайёҳлар ҳақида*

Мухаррир	<i>Н. Нурқулов</i>
Рассом	<i>А. Якубджанова</i>
Бадий муҳаррир	<i>Ҳ. Меҳмонов</i>
Хариталарни тузувчи	<i>Ж. Ибодов</i>
Техник муҳаррир	<i>Т. Харитоновна</i>
Мусаҳҳих	<i>С. Салоҳутдинова</i>
Компьютерда тайёрловчи	<i>К. Голдобина</i>

Наприёт лицензияси АТ № 158. 14.08.09.

Босилта руҳсат этилди 06.02.2012. Бичими 60×84^{1/16}.

Офсет қоғози. «Times» гарнитурасида офсет усулида босилди.

Шартли босма табоғи 15,81. Нашр табоғи 16,02.

Нусхаси 5000. Буюртма № 12-73.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефон: (371) 244-87-55, 244-87-20

Факс: (371) 244-37-81, 244-38-10.

e-mail: iptduzbekistan@mail.ru

www.iptd-uzbekistan.uz